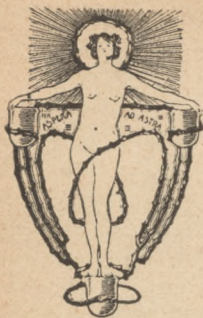

NAVRATIL

A gazdasági élet
elemi jelenségei

POLITZER ZSIGMOND ÉS FIA

KÖNYVKIADÓHIVATALÁBAN

(BUDAPESTEN)

= MEGJELENT KÖNYVEK =

AZ ÁRAK KORONAÉRTÉKBEN

Abonyi Henrik dr. Tanulmány és törvénytervezet a gabonauzsoráról	1.—
Admeto Géza dr. Dolgozatok a jog köréből	1.60
Albericus Gentilis. Nemzetközi jog. Kérdező módszerben egyetemi előadások alapján. 1892.	2.40
Angyal Pál dr. A személyi bűnpártolás. Tanulmány	5.—
— A munkamegosztás. 1898	1.—
Balás E. Az összes magyar büntetőtörvények gyűjteménye. Kötve	2.40
Balog Arnold dr. 1893 : XVIII. t.-cz. a sommás eljárásról. Jegyzetekkel és utalásokkal. (Jegyzetszerű kiadás)	1.60
— 1893 : XIX. törvényczikk a fizetési meghagyásokról. Jegyzetekkel és utalásokkal. (Jegyzetszerű kiadás)	—40
— Ügyviteli szabályok a sommás eljárásról és a fizetési meghagyásokról szóló törvényekhez. Jegyzetekkel és utalásokkal. 1894.	1.—
<i>A két törvény egybekötve angol vászonkötésben</i>	2.40
<i>Az ügyviteli szabályokkal egybekötve, angol vszkt.</i>	3.60
Balogh Arthur dr. Törvényhozó hatalom	4.—
Bors Emil. A jog- és államtudományok állapota és művelése	—40
Brachfeld Dezső. A bizományos belépési joga. (Keresk. törv. 381., 382. §§.)	1.20
Buday D. A házasságjog bölcselete	4.—
Csarada János. A tengeri zsákmányjog elvei a háboruban	4.—
— Jogbölcseleti jegyzetek. 2. kötet	10.—
— Nemzetközi jog.	10.—
Csiky Kálmán. Jogi axiómák	1.60
Csorba. Az alapítvány jogi fogalma	2.—
Engel Zsigmond. A pénz keletkezése és fejlődése	2.—
Fayer László dr. Büntügyi esetek szemináriumi használatra. II. bővített kiadás. 1893.	1.—
Finkey Ferencz dr. A magyar büntető eljárás tankönyve	8.—
— A büntetőjog tankönyve	12.—
— A szándék fogalma és ismérvei a büntetőjogban	2.—
— Az egység és többség tana a büntetőjogban. 1895.	2.40
— A büntetőjog alapja 1896.	—40

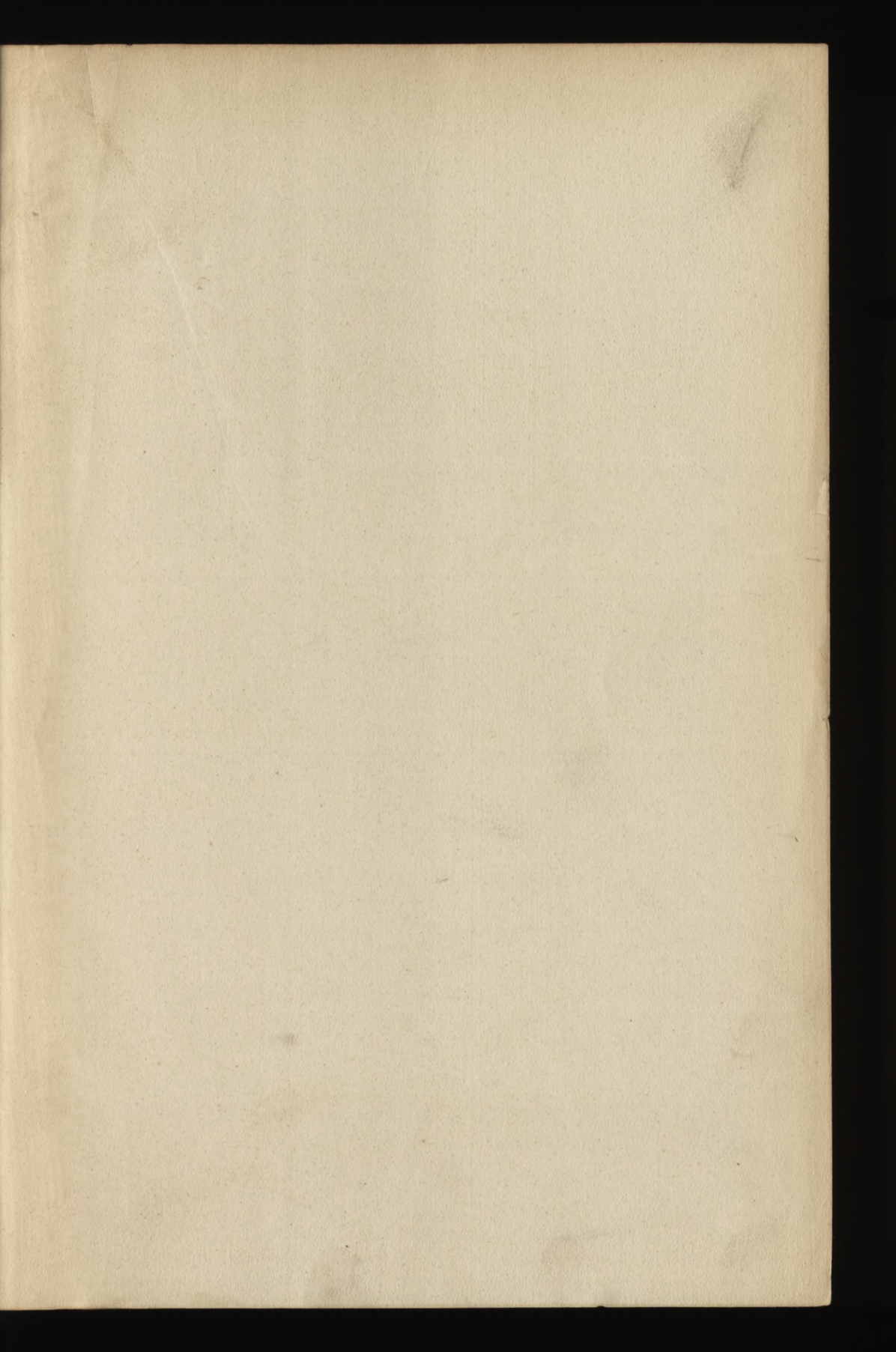
Politzer Zsigmond és Fia könyvkiadóhivatalában (Budapesten) megjelent könyvek

Fellner Fr. Nemzeti vagyon becslése	—80
Ferdinandy. Államalkotó szerződések	2.—
— Magyarország közjoga	10.—
Földes Béla dr. Államháztartástan	9.—
— Közgazdasági értekezések. 2 köt.	14.—
Frank Miksa. A magyar ált. polgári törvénykönyv tervezete és a vagyonatlanok	1.—
Fráter Béla dr. A gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről szóló 1898: XIII. t.-cz. magyarázata	4.—
Gaál. Berzeviczy élete és művei	6.—
Gál. Eljárás a vádtanács előtt. Kötve	1.60
Gratz Gusztáv. Tisza Kálmán	1.—
Gyermekek öröklése.	1.—
Hattyuffy Dezső. A gyámhatósági közigazgatás kézikönyve	10.—
Helle K. Tanulmányok a nemzetközi magj. kör. I.	2.—
Huf József. Telekkönyvi rendtartás. 1898.	6.40
Huszdik Század. Szerkeszti: <i>Gratz Gusztáv dr.</i> Társadalomtudo- mányi szemle. Előfizetési ára egy évre	16.—
Ihering—Schwarz. Magánjogi esetek	2.40
Illés József dr. Az újkori alkotmányfejlődés elemei. A XV. század második fele és a XVI. század	4.—
— Az Anjou-kori társadalom és az adózás	2.40
Jancsó György. Házassági és házastársi öröklési jog	15.—
Jogi compendiumok gyűjteménye.	
I—II. kötet: Magyar magánjog compendiuma	3.20
III. kötet: Politika compendiuma	1.60
IV. kötet: <i>Vámbéry R.</i> : Büntető perrendtartás vázlata. II. kiadás	1.60
V. kötet: Magyar pénzügyi jog compendiuma	1.60
VI. kötet: A magyar közjog compendiuma. II. kiad.	1.60
VII—VIIa. kötet: Nemzetgazdaságtan compendiuma	3.20
VIII. kötet: Pénzügytan compendiuma	1.60
IX. kötet: Váltójog compendiuma	1.60
X. kötet: Európai jogtörténet compendiuma	1.60
XI—XII. kötet: Közigazgatási jog compendiuma	3.20
XIII—XIV. kötet: A perrendtartás rövid vázlata	3.20
XV—XVI. kötet: Egyházjog compendiuma. (K.)	3.20
XVII. kötet: <i>Quaestor</i> : Államszámviteltan. Kérdések és feleletekben. 1900.	1.60
XVIII—XIX. kötet: Institutiók compendiuma	3.20
XX. A jogbölcselet compendiuma. A nemzetközi jog rövid vázlata	1.60
XXI. Magyar alkotmány és jogtörténet compend.	1.60

A GAZDASÁGI ÉLET

ELEMI JELENSÉGEI

Szerzőtől már megjelent:

A sociologia és módszere. Különlenyomat a »Közgazdasági Szemle« 1897. évi deczemberi füzetéből.

Smith Ádám rendszere és ennek bölcseleti alapja. Budapest, 1898. Eggenberger.

Állami beavatkozás és egyéb értekezések. Különlenyomat a »Közgazdasági Lexikon« I. kötetéből. Budapest, 1898.

Az értékről. Különlenyomat a »Közgazdasági Szemle« 1898. évi VIII. és IX. füzetéből. Budapest, 1898. Eggenberger.

A GAZDASÁGI ÉLET

ELEMI JELENSÉGEI

IRTA

DR. NAVRATIL ÁKOS

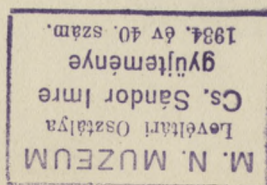
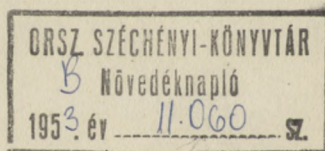
BUDAPEST

POLITZER ZS. ÉS FIA KÖNYVKERESKEDÉSE

1901.

256286

ELŐSZÓ.

Egy tudomány sem mellőzheti, bármennyire gyakorlati legyen is a célja, az elméleti kérdések megvitatását.

A közgazdaságtan, ez a leggyakorlatibb tudomány sem lehet el a helyes elméleti alapok nélkül. Ha helyesen állapítom meg a gazdálkodás lényegét, helyesen fogom magyarázni tudni a gazdasági élet jelenségeit; s ha ezeket valójukban jól megismertem, akkor már ismerni fogom azokat a módokat is, a melyekkel a gazdasági jelenségek folyamatát s így a társadalmi élet menetét is irányíthatom.

Igy épül fel a jó társadalmi politika a helyes gyakorlati közgazdaságtanon. Ez pedig az igaz elméleten sarkal.

Ezt a tényt annál is inkább szeretném hangsúlyozni, mivel mai nap a mindjobban hódító „gyakorlati irány” hatása alatt inkább ismeretek után törekszünk s az elméleteket rövidesen mind szürkéknek szeretjük mondani.

Az olvasó előtt fekvő dolgozat a közgazdaságtan elméleti alapjait úgy igyekszik magyarázni, hogy azok további gondolkodás és helyes gyakorlati tanok kiinduló pontjai lehessenek.

E törekvése közben különösen azt igyekszik szem előtt tartani, hogy gazdálkodás és jogrend az életben egymástól el nem választhatók. A gazdasági élet mindig a jogi rend alkotta keretekben mozog. E fontos igazságot a gazdaságtan egy pillanatra sem tévesztheti szem elől.

A gazdaságtan elmélete sem hagyhatja ezt figyelmen kívül, hiszen a helyes elmélet is az életet magyarázza. Mikor a gazdasági élet jelenségszárait akarjuk szétfejtetni, első sorban arra kell rámutatnunk, hogy meddig terjed valamely gazdasági törvény hatása s hol vonja el ennek érvényesülése alól a talajt az akármiképpen keletkezett jogi rend. A jogi berendezés az életnek oly alapjait teremti meg, a melyeken a gazdálkodás sajátságosan folyik. Elmélet, gyakorlat egyaránt ezeket a különös változásokat figyeli meg.

Mindezzel dolgozatom irányát akarom csak jelezni. Más kérdés, hogy munkám mit nyújt e téren. A szíves olvasó fogja megítélni, hogy e dolgozat szolgáltat-e helyes alapokat a gazdaságtan számára s hogy jól jellemzi-e azt az összefüggést, a mely a gazdasági és a jogi élet között létezik.

Daczára annak, hogy munkám elméleti, mégsem akar tankönyv lenni. De rendszere s a közölt irodalmi és történeti vonatkozások, azt hiszem, lehetőségessé teszik, hogy az olvasó úgy is forgathassa, mint a közgazdaságtan elemeibe való bevezetőt.

Ha az olvasó mindenekelőtt azzal az alapfelfogással akar megismerkedni, melyet e dolgozat írója a gazdasági élet lényegére nézve vall, úgy arra kérem, hogy félretéve a munka beosztásának sorrendjét, azt a pontot olvassa el, mely az ember s a gazdálkodás tárgyai között fennálló viszonyról szól. (Külső jelenségek. I. fejezet. 3. pont.) Ha az olvasó itt talált egy-két elmélkedésre érdemes gondolatot, talán a munka egyéb részeibe is fog egy futó pillantást vetni.

Budapest, 1901. április havában.

TARTALOM.

A gazdasági élet elemi jelenségei.

BEVEZETÉS.

1. A gazdasági jelenségek.

1. Az élet jelenségei és a tudományok. — 2. A gazdasági élet és a gazdaságtan. — 3. A gazdasági élet tünetényei: a benső alapok és a külső jelenségek. 4. A gazdasági jelenségek közös természete. — 5. A gazdasági élet és az egyén. — 6. A gazdasági élet elemi jelenségei és az összetett másodlagos jelenségek. — 7. A gazdasági jelenségek és az országhatárok. — 8. Az elemi jelenségek és a társadalmi jövedelem megoszlásának tünetényei. — 9. E munka tárgya	Oldal 3
---	------------

2. A közgazdasági törvény.

1. Leiró isme és tudomány. — 2. Kapcsolódásuk oka: a jelenség törvényi jellege. — 3. A törvény mivolta. — 4. A természeti törvény. — 5. Az úgynevezett sociologiai törvény. — 6. A társadalmi törvény lélektani természete. — 7. A gazdasági jelenségek individuális alapja. — 8. A közgazdasági törvény jellege. — 9. Az elemi és az összetett gazdasági jelenségek fölött uralkodó törvények	13 22
Irodalmi jegyzet	22

3. A közgazdaságtan módszere.

1. A gondolkozás és a tudományos búvárlat módja. — 2. A módszer fogalma. — 3. A különböző módszerek: az inductio. — 4. A deductiv eljárás. — 5. A két módszer kapcsolódása. — 6. A módszerek s a különböző tudományok: A deductiv jellegűek. — 7. Az inductiv természetűek, különösen a társadalmi tudomány módszere. — 8. A közgazdaságtan módszertana: a német történelmi és az osztrák iskola. — 9. A történelem módszere. — 10. A statisztika módszere. — 11. A matematikai módszer. — 12. A módszertan és a sociologia. — 13. A tudományos képzelőtehetség, a „scientific imagination“	24 41
Irodalmi és történelmi jegyzetek	41

A) BENSŐ, LELKI ALAPOK.

1. A szükségletérzet.

Oldal

1. A hiányérzet. — 2. A szükségletérzet	51
---	----

2. A gazdasági élet terén szereplő ösztönök.

1. Az ösztönökről általában. — 2. A szükségletérzet mint ösztön. — 3. Az ösztönök fajtái. — 4. Az egoistikus színezetű ösztönök, különösen a szerzés ösztöne. — 5. Az altruistikus ösztönök. — 6. Az ösztönök és a belátás	55
Irodalmi jegyzetek	61

3. A szükségletek.

1. A szükségletekről általában. — 2. A szükségletek szerepe a gazdasági életben: a szükséglettelítési törvény. — 3. A szükségletek fontossági fokozata abszolút tárgyi mivoltuk szerint. — 4. A szükségletek tárgyai. — 5. A szükségletek folytonos visszatérése és váltokozása. — 6. A szükségletek különfélesége a hely, idő, stb. viszonyok szerint. — 7. A szükségletek és ismereteink. — 8. A szükségletek és az utánczás. — 9. A szükségletek fejlődése: szaporodásuk és finomodásuk. — 10. A szükségletek átszellemülése. — 11. A felsorolt törvények kapcsolódása. — 12. A szükségletek és a társadalom párhuzamos fejlődése	65
Irodalmi jegyzetek	79

B) KÜLSŐ JELENSÉGEK.

I. FEJEZET.

A gazdálkodás.

1. A gazdálkodás fejlődése.

1. A gazdasági élet kezdetei. — A gazdasági élet benső, lelki alapjainak kifejlődése. — 2. A legkezdetlegesebb gazdálkodás. — 3. A munka és a munkamegosztás kezdetei. — 4. A gazdálkodás és a társadalmi élet párhuzamos fejlődése. — 5. A forgalom kezdetei. — 6. A gazdasági élet úgynevezett fejlődési szakai: a vadászat, halászat, állattenyésztés, földművelés. — 7. A gazdasági élet és a kultúra haladása. — 8. Fejlettebb társadalmak gazdaságtörténeti vizsgálatának módszerei. — 9. A zárt magángazdaságok kora. — 10. Az úgynevezett városi gazdálkodás. — 11. A mai társadalmi gazdálkodás	85
Irodalmi jegyzetek	99

2. A gazdálkodás tárgya: a jószág.

Oldal

1. A jószág fogalma. — 2. A közgazdaságtani fogalmak természete. — — 3. A jószág mint gazdasági és mint jogi fogalom. — 4. A jószág szerepe a gazdasági életben. — 5. A fogalmak osztályozásáról álta- lában. — 6. A használati és termelő jószág. — 7. Első-, másod-, harmad- stb. rendű jószágok. — 8. Jószágok és jószágforrások. — 9. A jószágok gazdasági és történelmi (jogi) szempontból tekintve. — 10. A gazdasági és szabad jószágok	101
Irodalmi jegyzetek	109

3. Az ember viszonya a gazdálkodás tárgyaihoz.

1. Az érték. — 2. A hasznosság. — 3. Az érték s a hasznosság közti különbség. — 4. Az ár.	111
Irodalmi jegyzetek	119

II. FEJEZET.

A jószágok használata.

1. A szükségletek és a jószágok. — 2. A használat módjai: gazdasági és technikai használat (fogyasztás). — 3. A jószágok használatának és előállításának kapcsolódása. — 4. A társadalomgazdasági anyag- csere törvénye. — 5. Egyszeri s tartós használatot engedő jószá- gok. — 6. Megsemmisül-e a használat következtében a jószág értéke? — 7. Productiv, improductiv, destructiv használat. — 8. Objectiv és subjectiv fogyasztás. — 9. A használat tárgyai. — 10. A szük- ségletek törvényei, mint a jószágok használatának törvényei. — 11. A használat és a fogyasztóképeség határai. — 12. A jószágok használata és a magángazdaság. A vagyon, mint a gazdálkodás alapja. — 13. A jószágok használata és a gazdaságossági törvény. — 14. A fogyasztás mértéke. — 15. Az életmód (standard of life). — 16. A fogyasztás berendezése: a magánháztartás. — 17. A szövetkezés. — 18. A jószágok használatának kényszerhatalmi uton való berendezése	123
Irodalmi jegyzetek	142

III. FEJEZET.

A jószágok előállítása.

1. A termelés.

1. A termelés és a szerzés. — 2. A termelés célja. — 3. Productiv és improductiv termelés. — 4. A termelés jövedelmezősége. — 5. Anyagi és szellemi jószágok termelése. — 6. A jószág előállítá- sának fő ágazatai, szakai: szűkebb és tágabb értelemben vett ter- melés. — 7. Gazdasági és technikai termelés. — 8. A gazdaságos	
---	--

termelés törvénye. — 9. A termelés reproductív jellege és a termelési áldozatok. — 10. A termelés elemei. — 11. A termelő erő s a termelés egyéb tényezői. — 12. A termelés ágazatai: őstermelés, ipar, kereskedelem. — 13. A termelés társadalomgazdasági berendezése. A magángazdálkodás rendszere. — 14. A vállalkozás. — 15. A társas vállalkozás formái: különösen a szövetkezés. — 16. A kis és nagy üzem. — 17. A kül- és belterjes termelés. — 18. A szükségletek szaporodása és a termelés fejlődése	149
Irodalmi jegyzetek	165

a) A termelő erő: a munka.

1. Mit értünk a közgazdaságtanban munka alatt? — 2. A munka és a társadalom fejlődése. — 3. A testi és a szellemi munka. A vállalkozó munkája. — 4. A tanult és a nem tanult munka. — 5. A munka és a társadalom jogi rendje. — 6. A munkarendszerek. — 7. A rab-szolgaság. — 8. A jobbágyság. — 9. A bér-munka-rendszer. — 10. A munka szerepe a gazdasági életben. — 11. A munka viszonya a természet erejéhez és a tőkéhez. — 12. A munkaegyesítés és a munkamegosztás. — 13. A munkamegosztás alapja és eredete. — 14. A munkamegosztás hatásai. — 15. A munkamegosztás természetes határai. — 16. A munkamegosztás és a termelés	169
Irodalmi jegyzetek	189

b) Egyéb termelő tényezők:

α) A természet ereje.

1. A természet, mint a gazdasági élet előfeltétele. — 2. A természet közelebbi szerepe a termelésnél: a föld termő ereje s a föld mint kiaknázható anyagok tárháza. — 3. A csökkenő termékenység törvénye. — 4. A föld mint a termelés helye. — 5. A termelés helye és a magántulajdon. — 6. A föld mint termelő tényező	193
Irodalmi jegyzetek	200

β) A munkaeszközök.

1. A közvetlen termelés. — 2. A munkaeszköz alkalmazása. — 3. A közvetett termelés fejlődése. — 4. A munkaeszközök fajtái, különösen a munka- és erőgépek. — 5. A munkaeszközök szerepe a termelésnél. — 6. A növekvő hozadékképesség törvénye. — 7. A munkaeszköz mint termelő tényező. — 8. A munkaeszközök alkalmazásának társadalmi hatása. — 9. A munkaeszköz keletkezése: a vagyoni erőre alapított termelés. — 10. A tőke fogalma. — 11. A munkaeszközének és anyagának különböző használata	203
Irodalmi jegyzetek	215

2. *A forgalombahozatal.*

1. Az emberek szükséges társas érintkezése. — 2. A magángazdaságok érintkezése szüli a forgalmat. — 3. A forgalom fejlődése. A forgalom mint külsőleg is érzékelhető külön gazdasági jelenség. — 4. A forgalom kétféle fogalma: termelő tevékenység és út. — 5. A forgalom és a társadalomgazdasági rend. — 6. A forgalom jelenségei: az ár. — 7. Az árú. — 8. A forgalomképesség. — 9. A csereeszközök. — 10. A cseregazdaság és a pénzgazdaság kora	Oldal 221 231
Irodalmi jegyzetek	231

IV. FEJEZET.

A jószágok használatának és előállításának viszonya.

A túltermelés.

1. A forgalom beékelődik a jószágok használata és előállítása közé. — 2. A szélesebb körű szükségletkielégítés céljából való termelés. — 3. A termelésnél a magángazdasági szempont lép előtérbe. — 4. A túltermelés fogalma. — 5. A minőségi túltermelés. — 6. A mennyiségi túltermelés esetei: az objectív túltermelés. — 7. A relativ (tulajdonképeni) túltermelés. — 8. A relativ túltermelés tünetei. — 9. A válság. — 10. Az úgynevezett általános túltermelés és a fogyasztásihiány	235
Irodalmi jegyzetek	245

V. FEJEZET.

A gazdasági küzdelem.

1. *A verseny.*

1. A társadalmi gazdálkodás. — 2. A társadalmi gazdálkodás feltételei. — 3. E feltételek teljesülése egyúttal maga után vonja a versenyt. — 4. A verseny jelensége. — 5. A termelők versenye. — 6. E verseny gazdasági eredményei. — 7. A fogyasztók versenye. — 8. A szabad verseny káros gazdasági hatásai. — 9. Társadalmi hatások. — 10. A nagy vagyoni erő aránytalanul kedvezőbb helyzete a versenyben. — 11. A verseny így monopol-helyzetre vezet	249
---	-----

2. *A monopol-helyzet.*

1. A monopol fogalma. — 2. A monopol-helyzet okai. — 3. A természeti monopolium. — 4. A gazdasági monopoliumok. — 5. A jogi monopoliumok. — 6. Az állam és a monopol-helyzetek. — 7. A monopol-helyzet gazdasági hatása. — 8. A monopol áralakulás	261
Irodalmi jegyzetek	273

3. Az egyesülés.

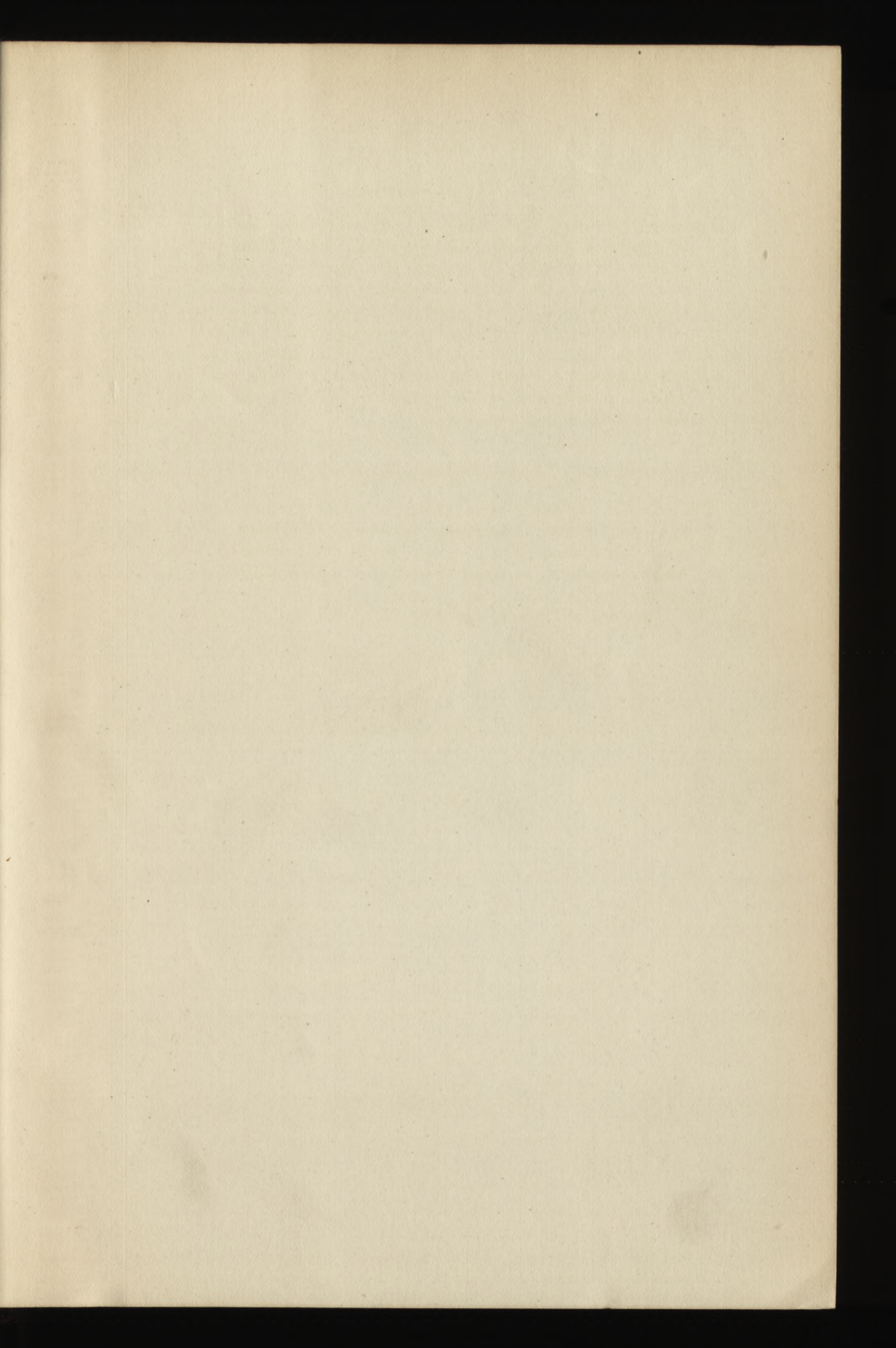
Oldal

1. A verseny fokozatos módosulása. — 2. A versenynyel ellentétés elv érvényesülése a társadalomban. — 3. A szabad verseny korlátozásának módjai. — 4. A küzdő felek megegyezése, egyesülése (combination). — 5. Az egyesülés hatása a nagyobb arányu termelésnél. — 6. A termelők egyesülésének társadalomgazdasági üdvös eredményei. — 7. Az egyesülés közvetlen oka és magángazdasági eredménye. — 8. Az egyesülés, mint a társadalmi küzdelem eszköze. — 9. A különböző gazdasági érdekkörök egyesülései. A fogyasztók és termelők szövetkezése. — 10. A különböző alaku egyesülések társadalmi és gazdasági eredményei 275

4. Az állami beavatkozás.

1. A társadalmi egyesülés ereje gyenge a versenynyel szemben. — 2. Az állam hatalmi beavatkozása a gazdasági küzdelembe. — 3. Az állam comunistikus jellege. — 4. A társadalom a gazdasági küzdelemben segítségért az államhoz fordul. — 5. Az állam feladatai és tevékenysége 288
- Irodalmi és történeti jegyzetek 291

BEVEZETÉS.

UNIVERSITY OF CHICAGO

1. A gazdasági jelenségek.

1. Az élet élénk táruló tünemények láncolata. Az érzékeink alá eső külső tünemények teszik éppen azt, a mit szemlélődésünk közben életnek nevezünk. E tünemények kapcsolódását vizsgálva s a szemünk elé közvetetlenül nem kerülő, de a külső tüneményeket előidéző, rejtettebb okok után kutatva igyekszünk az élet jellemzőit ellesni.

A mint az élet képében érzékeink elé kerülő tünemények az ember sok, különféle irányu cselekvéságazatát mutatják, úgy az élet általános törvényének megállapítása után kutató elme is szívesen fordul a cselekvések részszerű ágazatainak egyenkint való vizsgálata felé. A részletezés azt a reményt nyújtja, hogy jobban bele tudunk hatolni az egyes tüneménycsoportok külön-külön jellemzőibe.

A szerint, a mint a kutatás számára az emberi élet egyes tüneménycsoportjait szétválasztjuk, úgy különülnek el egymástól az élet törvényeivel foglalkozó egyes tudományszakok. Ezek között az lesz a legáltalánosabb értékű és így a legfontosabb, mely az élet legtöbb tüneményét tudja azonos szabályok alá foglalni. Teljesen azonban e tudományok éppen úgy nem válnak külön, mint a hogy az emberi élet is összefüggő jelenségek láncolata. Az élet egyesíti maga körében mindazokat a tüneményeket, melyeknek vizsgálatával az egyes tudományszakok foglalkoznak. Az összefüggő tudományszakok közül egyik a másik eredményein épül fel, vagy legalább annak az eredményeit véve segítségül, kutat tovább.

Az élet anyagi oldalának tüneményei szabnak bizonyos tekintetben utat az idegélet tüneményeinek, ez pedig a szellemi élet tüneményeinek praesudicál. A szellemi élet különböző irányu tüne-

ményei ismét nem maradnak egymásra hatás nélkül. Azok a tünetek, a melyeknek alapjait szolgáló jelenségek így, az életnek különböző tüneténycsoportjaiból összefüzdve kerülnek elő, a legbonyolultabbak. Ezeknek vizsgálata a legnehezebb. Az ilyen tünetek jellemzői után fogunk legtovább hiába kutatni, mivel ha valamely tüneténycsoporton belül az ok és okozati viszony talán tisztán lép is elének, az átmenetet az egyik tüneténycsoportból a másikba, a nem egynemű tünetek egymásra hatását, sokszor nem fogjuk tisztán látni.

2. Az ember anyagi életet él, de szellemi téren is munkálkodik. Hogy azonban anyagi s így közvetve szellemi életét fenntartsa, oly cselekvések sorozatába kezd, a melyeknek folyamán életének anyagi feltételeiről gondoskodik. A mikor ezt teszi, szellemi életének tehetségeire támaszkodik. Szellemi tulajdonságainak segítségével gondoskodik életének anyagi feltételeiről.

Mindazok a tünetek, melyek azon cselekvési csoportok képeben tömörülnek, melyekkel az ember életének fenntartására működik közre, az életnek sajátos, valamelyes egyforma jellemzőkkel bíró jelenségeit, a gazdasági életet teszik. Az élet fenntartását a szükségletek támadása, ezek felismerése, megbecsülése s kielégítésük teszi lehetővé. Azok az életfolyamatok s azok a cselekvések, a melyek a szükségletek kielégítését célozzák, indítják meg s teszik a gazdasági életet. A gazdasági élet az egyes gazdasági jelenségek kapcsolódásából, halmozódásából áll elő.

A gazdaságtan ezeket a gazdasági jelenségeket vizsgálja. Kapcsolódásuk természetéből akarja megfejteti a gazdasági élet törvényét. Az olvasó előtt fekvő dolgozat e gazdasági jelenségeknek csak egy részével foglalkozik, az elemi jelenségeket tárgyalja.

3. De mielőtt ezeknek vázolásába belebocsájtkoznánk, szükségesnek látszik, hogy mintegy bevezetésképen, a gazdasági jelenségek törvényszerűségével s a gazdaságtani kutatás természetével kapcsolatban, röviden a gazdasági jelenségek lényegét is megismer-tessük.

A jószágok előállítása s azok használata körében, illetőleg a gazdasági élet e két ellentétes nagy tüneténycsoportja körül lejátszódó jelenségek teszik a gazdasági életet. E gazdasági tünetek szorosan kapcsolódnak, mindegyik a szervesen összefüggő egésznek

csak egyik tagja gyanánt szerepel. Az egyik jelenség körén belül beállott változás a többi jelenség szokásos megnyilatkozásmódjának változására is kihat. Ez a kapcsolat és kölcsönhatás oly szoros, hogy például a gazdasági életnek az a két nagy tüneménycsoportja, a melyekről a jószágok használata s azok előállítása képében mint ellentett jelenségekről beszéltünk, nemcsak hogy minden gazdasági folyamatnál időrend dolgában szükségképen kapcsolódik, de egy bizonyos szempontból tekintve, melyről e dolgozat folyamán nem egyszer lesz szó, szinte úgy tűnik fel, mint egyugyanazon dolognak két oldala.

A gazdasági jelenségek e szoros phaenomenologiai kapcsolódása a természeti tüneményekéhez hasonló, szoros összefüggésük mellett főként azon alapszik, hogy a gazdasági élet jelenségei bizonyos tekintetben közös kiinduló pontokból erednek. Ez az oka egyuttal annak is, hogy törvényeik természete egyenlő. A közös kiinduló pont az ember gazdálkodó természete. A gazdálkodó ember áll a gazdasági élet középpontjában, annak minden jelensége színezetét az ember gazdálkodó természetétől nyeri, attól, hogy a gazdálkodó ember miként érvényesíti egy kívülről eléje lépő gazdasági jelenséggel szemben a saját álláspontját.

Igaz, hogy a gazdasági életet nem egy ember gazdálkodása teszi ki. A gazdálkodás társadalmi alakja tűnik mindenekelőtt szemünk elé. De a társadalmi gazdálkodás számtalan egyes magángazdaság többé-kevésbé szoros együttműködésének eredménye, úgy hogy a társadalmi együttműködés is csak közvetve nyilatkozik a gazdálkodás eredményeiben. A gazdálkodás társadalmi jellege abban nyilvánul, hogy az egyéni magángazdaság működésének eredményei a társadalom egyéb erőinek közrehatása folytán módosulnak. Ezt a módosulást az a körülmény idézi elő, hogy a gazdálkodás nem korlátlan, hanem más gazdaságok érdek- és hatalmi körébe ütközik. Azonban a gazdálkodás kiinduló pontjai, azok a nyomatékok tehát, a melyek a gazdálkodást megindítják, mindig egyéni, ha eredetük a társadalmi létben gyökerezik is. A szükséglet mindig mint az egyén szükséglete jelentkezik. S e szükségletnek kielégítése érdekében indítja meg az ember és nem a társadalom, a gazdálkodás folyamatát.

Az ember bensejében lejátszódó lélektani folyamatokkal indul meg a gazdasági élet. A szükségletérzet támadása, illetőleg az az igyekezet, hogy e szükségletérzetet kielégítsük, arra ösztönzi az

embert, hogy gazdasági természetének hatása alatt a cselekvőségek valamelyes sorozatába kezdjen. Hogy tettei milyenek lesznek, az a szükségletérzet nyomásának különböző voltától eltekintve, jórészt attól függ, hogy a gazdasági élet terén szerepet játszó ösztönök közül melyik uralkodik az ember cselekvősége fölött úgy általában, mint az egyes konkrét gazdasági ténykedés alkalmával.

A gazdasági élet e megindító lelki folyamatait a gazdasági élet benső, lelki alapjainak hívjuk szemben azon jelenségekkel, a melyek külsőleg is mint észrevehetők jelentkeznek s már saját valójukban, nemcsak hatásaikban esnek érzékeink alá. A gazdasági élet benső alapjai indítják meg a gazdálkodást. A külső jelenségek teszik a tulajdonképeni gazdasági életet. A gazdálkodás folyamata e külső jelenségek láncolatából áll.

A gazdasági élet ott esik külsőleg is érzékeink alá, a hol a szükségletérzet nyomása alatt az ember cselekvősége megindul. Így gazdasági jelenséggé lesz a jószágok használata, gazdasági jelenség azok előállítása s gazdasági jelenségek mindazon tünetmények, melyek a gazdasági élet e két nagy folyamatához kapcsolódnak. Gazdasági jelenség az az ok is, mely e jelenségek mindegyikének alapjául szolgál. Ez az ok abban a viszonylatban áll, mely a gazdálkodó ember s a gazdálkodásnak a szükségletek kielégítésére alkalmas tárgyai között fennáll.

4. A külsőleg is nyilvánuló gazdasági jelenségek tehát igen sokféle alakban lépnek elénk. Mig a gazdasági élet benső alapjai mind egységes jellegűek, mert egyaránt lélektani s élettani természetűek, addig a külsőleg is szemünkbe ötlő gazdasági jelenségek hol egy cselekvés, hol egy cél, hol ismét valamely ok, vagy valamely viszonylatot kifejező mennyiség képében mutatkoznak. Egyáltalán a külvilág minden tüneténye lehet gazdasági jelenség, csak abba a viszonylatba jusson akár közvetlenül, akár közvetve a gazdálkodó emberhez, melyet gazdaságinak nevezhetünk. Az ember s a külvilág tárgyai között előálló viszonylat pedig úgy lesz gazdaságivá, ha a külvilág tárgya az ember szükségleteinek kielégítésére alkalmasnak tűnik fel. Ez az alkalmasság mint szintén egyik alapvető gazdasági jelenség, a gazdasági jelenségek további végtelen sorozatának válik megindítójává, melyek mindegyikének közvetve vagy közvetlenül alapjául szolgál.

5. A phaenomenologiailag egymástól elütő gazdasági jelenségek közös természete ezen közös eredetükön alapuló hasonlóság mellett még másban is nyilvánul.

Az összes gazdasági jelenségek középpontja az ember. A gazdasági jelenségek ő köréje csoportosulnak gyűrűként. Gazdálkodó egyén nélkül nincs gazdasági élet. A gazdálkodás a gazdálkodó egyén legbensőbb énjéből indul ki. Az egyén céljai szerint alakulnak a külvilág tünetényei gazdasági jelenségekké. Nincs olyan gazdasági jelenség, a melyben az egyén gazdálkodó tevékenysége vagy igyekezete ne tükröződnék.

Az egyén a külvilágot sohasem a társadalom, hanem mindig a maga gazdálkodása szempontjából tekinti, s minthogy a gazdálkodás megindítója mindig az egyén, éppen ezért a gazdasági jelenséget ettől az individuális alapjától se tudjuk elválasztani. Ilyen elválasztás a gyakorlatban egyáltalán keresztülvihetetlen, az elméletben pedig felesleges.

A gazdasági jelenségeknek ez az egyéni középpont körül való tömörülése feltétlen igazság, melyet bizonyít az a körülmény, hogy az egész gazdálkodás tüstént összeomlik, a gazdasági jelenségek tüstént megszűnnek, mihelyt a gazdaság köréből kivonjuk a gazdálkodó egyént. Nem a külvilág egyes tünetényei tűnnek el, azok egyike-másika, így a gazdálkodás anyagi alzatai megmaradnak, de azzal, hogy az újabb gazdálkodó egyénnek rájuk vonatkozó ítélete más lesz, az előbbi gazdasági jelenségek helyébe is újak lépnek.

Gyakran figyelmen kívül hagyják azt az igazságot, hogy nem a társadalom gazdálkodik, hanem az egyén, igaz, hogy a társadalom körében. A gazdálkodó egyének összesége teszi csak a társadalmat s ezen összeség gazdálkodása csak annál fogva nyer társadalmi színezetet, hogy mindegyik magángazdaságnak a mellette, a körülötte álló magángazdaságok gazdasági célzatait okvetetlenül figyelembe kell vennie, ha saját maga eredményesen kíván gazdálkodni.

A gazdálkodás így igaz, hogy társadalmi tüneténynyé válik, a gazdasági jelenség társadalmi természetűvé lesz, de csak közvetett uton. A gazdasági jelenség keletkezésének közvetlen oka nem a társadalom, hanem az egyes. Ez hozza létre lelkében azokat az indító okokat, melyekkel a gazdálkodás megkezdődik. Habár kívülről jövő benyomások teremtik a gazdasági élet lelki folyamatait

is, ezeket az ember bensejében mégis annyira egyénivé teszi, hogy subjectiv természetet öltenek magukra, s a külvilágból eredő tárgyi ismertető jeleiket szinte elvesztik.

A gazdálkodás folyamán, itt a gazdálkodást megindító lelki folyamatok keletkezésénél kerül a gazdálkodó egyén individualitása legelőször szembe a társadalom erőivel. A második összeütközés az egyén és társadalom között a külső gazdasági élet jelenségei terén észlelhető akkor, a midőn a gazdálkodó egyén saját céljait akarja megvalósítani, s ebbeli törekvésének a többi magángazdaság, a társadalom érdeke ellentáll. Törekvésének eredménye így a társadalmi lehetőség korlátai szerint módosul. A társadalom erőinek közrehatása a gazdálkodás terén azonban akár az első, akár az utóbbi esetben mindig csak közvetett. A gazdálkodás, a gazdasági törekvések középpontjában mindig az egyén áll. Ez vezeti a gazdasági életet a maga céljai felé, ez törekszik mindig arra, hogy gazdálkodása a neki megfelelő irányból ki ne tereltesse. Csak az egyénnek vannak céljai, a melyeket el akar érni. Éppen ezért mondjuk, hogy az egyén gazdálkodik, habár nem is egyedül, de a társadalom körén belül.

A gazdasági jelenségeknek ezen, a gazdálkodó alánnyal való szoros, sőt közvetlen kapcsolata fontos és számba veendő tényemény, ha a gazdasági élet törvényszerűségét akarjuk vizsgálni. Ezen az alapon mutathatunk rá arra, hogy hol rejlik a gazdasági jelenségek keletkezésének gyökere.

Ha a jelenségek törvényei után azok keletkezésében kutatunk, azon a tüneményen akad meg szemünk, hogy nincs oly gazdasági jelenség, melynek középpontjából a gazdálkodó alany egyénisége, illetőleg ezen egyéniségnek a külvilág valamely jelenségére való hatása hiányoznék. Ez a gazdasági jelenségeknél általános szabály. A külsőleg is nyilvánuló gazdasági jelenség, mint a minő pl. az ár, vagy a kifejezett értékviszony, a külvilág két jelensége között való, gazdasági szempontból érzékeink alá került viszonylatot jelent. Hogy ez a viszonylat az egymással szemben idegen tárgyak között fennforoghasson, ahhoz éppen mint közvetítő kapocs, a gazdálkodó ember egyénisége szükséges. Gazdálkodó egyén nélkül nincs gazdasági viszonylat, nincs gazdasági jelenség.

6. Általános egyéni természetüknél fogva a gazdasági jelenségek egy bizonyos szempontból mind ugyanazon elbirálás alá

esnek. Phaenomenologiai különbségeik mellett azonban, a melyeknél fogva e jelenségek megszámlálhatatlan osztályra szakadnak, s a melyeknek egyenkint való ismertetése teszi a közgazdaságtan különös feladatát, még oly különbségeket is észlelünk e gazdasági jelenségeknél, a melyek azokat két nagy osztályba, az elemi, s az összetett, a másodlagos gazdasági jelenségek osztályaiba sorozzák.

A gazdasági élet ugyanis a társadalomban folyik le. E társadalom a gazdálkodó alanyok összesége, melyekkel ismét a gazdálkodás tárgyaiul szolgáló dolgok összesége áll szemben.

Az a viszony, melyben a gazdálkodó egyének a társadalom általános felfogása szerint a gazdálkodásnak anyagi alzatát tevő tárgyaihoz állanak, nem marad rendezetlenül. E rendezettség viszont nem függ a gazdasági alakulatok pillanatnyilag változó szeszélyeitől, hanem többé-kevésbé megállapodott, hosszabb időkre megalkotott jogi kategoriákat teremt. Minden társadalom bizonyos jogrendet alkot, a melyet urrá tesz gazdasági viszonylatai fölött. E jogrend alkotta szabályokban, melyek azt állapítják meg, hogy minő határok között kerülhet viszonylatba a gazdálkodó alany a gazdálkodás valamely tárgyával, forog a gazdálkodó ember egész gazdasági ténykedése. Mihelyt e szabályokat át akarja hágni, gazdálkodása a társadalom kifejezett jogával, meggyőződésével ellenkezésbe jön s arra kényszeríti őt, hogy a jog szabta korlátok mögé vonuljon vissza.

A gazdálkodás a gazdálkodó alanyoknak az a működése, melynek segítségével maguk s a külvilág bizonyos tárgyai között viszonylatot igyekeznek létesíteni. Gazdasági szempontból ez a viszony muló természetű; csak arra szolgál, hogy általuk az egyén éppen felmerült szükségleteinek kielégítésén közreműködülhasson. A gazdálkodás társadalmi volta, az egyént környező többi magángazdaság közelsége azonban azt eredményezi, hogy az egyén azokat a gazdasági jellegű viszonylatokat, melyeket a külvilágnak egyes, a szükségletek kielégítésére alkalmas tárgyai s a maga egyéni szükségletei között teremt, állandósítsa is. Ez a jogrend segítségével történik.

Az egyén embertársai között gazdálkodik. Az emberek pedig arra törekszenek, hogy a külvilág egyes tárgyait birtokukba vegyék, hogy azoknak az élvezetéből embertársaikat kizárják. Mindenütt, hol a jogi rend, a magántulajdon intézményét szentesíti, a vagyoni jogi rend a gazdasági életnek is alapvető tényezőjévé válik. A magántulajdon s a külvilág magántulajdonban levő tárgyainak vagyoni

szerepe gazdasági tényezőként szerepel. Már a gazdasági élet két alapirányzatú főfolyamata, a jószágok használata, meg a jószágok előállítása is a szerint módosul, hogy minő vagyoni alzattal rendelkezik az a gazdálkodó egyén, a mely a jószágokkal szemben használó vagy előállító szerepre vállalkozik. A vagyon, bár jogi alakulat, melyet nem pusztán a gazdasági élet természetes menete, hanem csak a jogi rend esetleges szabályozása von maga után, gazdasági kategoriává válik.

7. A gazdasági jelenségek egymásba kapcsolódó sorozatával párhuzamosan így a magántulajdon vagyoni jogi rendjét szentesített társadalmakban, a gazdasági életnek egy olyan, inkább a jogi szabályozás, mint a gazdasági természetes életviszonyok által létrehozott alapja keletkezik, mely a gazdasági jelenségek alakulatára is élénken kihat.

Konkrét gazdasági viszonyok nem tanulmányozhatók a nélkül, hogy e jogi alapokat, illetőleg a jogi rendezés szülte gazdasági változásokat is figyelembe ne vegyük. A gazdasági jelenségek természetének tanulmányozására nézve azonban ez nem áll. A gazdasági jelenségek eredeti természetét, a közgazdasági törvény uralmát ott tanulmányozhatjuk legjobban, hol jogi alakulatokon alapuló változások a gazdasági élet jelenségeit nem zavarják.

Ilyen tanulmányozásra persze a gazdasági jelenségeknek csak fölöttébb kis része alkalmas. Hiszen elenyészően csekély azon gazdasági jelenségek száma, melyeket a jogi viszonylatok egyáltalán nem, vagy csak feltételezetten és távolról érintenek. A közgazdaságtannak rendesen ugynevezett »alapfogalmai« azonban mindenesetre ide tartoznak. Ide tartoznak azonkívül az oekonomiai psychologia kutatásainak tárgyai is. A gazdálkodó egyénnek s a gazdálkodás tárgyának, a jószágnak, e kettő közt levő viszonylatnak, az értéknek, de jórészt a jószágok használata és előállítása körül általán szereplő gazdasági tényezőknek és jelenségek működésének vizsgálata is idevág.

Az utóbbiak azonban már határozottan mutatják, hogy a gazdasági életet, minthogy az mindig bizonyos, jogilag szabályozott keretek között mozog, elméletileg úgy elkülönítve vizsgálni, hogy a vagyoni jogi alakulatokat egyáltalán figyelmen kívül hagyjuk, semmiképen sem lehet. Ha a jószágok használatának és előállításának legegyszerűbb gazdasági tünetényeit vizsgáljuk is, az olvasó

erről e munka folyamán meggyőződhetik, mindig ott fog settenkedni a háttérben a jogrend ilyen vagy olyan kívánalma, mely arra késztet, hogy rámutassunk arra is, hogy ilyen vagy olyan vagyoni jogi szabályok mellett ez vagy az a gazdasági jelenség ilyen vagy olyan hatásokat hoz létre.

8. E dolgozat folyamán a gazdasági élet elemi jelenségeit vizsgáljuk. Az olvasó ezek között azon gazdasági tüneteknek egy részével fog csak találkozni, melyeket a közgazdaságtan a rendszeres gazdaságtani munkák első, elméleti, az általános tanokat tárgyzó részében fejteget. Ezek közül csak azokkal fogunk foglalkozni, a melyeknek bonczolásánál a társadalom gazdasági életének jogi alakulatait vagy egészen figyelmen kívül hagyhatjuk, vagy legfeljebb csak a háttérben kell itt-ott egyszer s másszor rájuk hivatkoznunk, a nélkül, hogy a vagyoni jogi viszonyok vizsgálatát fejtegetéseink körébe alapvetőleg be kellene vonnunk.

A társadalmi jövedelem megoszlásának kérdéseivel tehát, mint-hogy ezek azon kérdések, melyeknél a mindenkori vagyoni jogi rend egyenesen alakító hatással van a gazdasági jelenségekre, nem fogunk foglalkozni.

Eljárásunk módját és okát egy példával világítjuk meg. Tekintsük például a tőke és az ehhez rendesen társítani szokott tőkekamat fogalmát. Nézetünk szerint az első tisztán gazdasági kategória, még pedig elemi gazdasági jelenség. A tőke szerepének vizsgálatánál egyáltalán nincs szükségem arra, hogy valamely konkrét társadalmi élet jogi viszonyait tanulmányozzam. A tőke szerepe tisztán gazdasági, mikor mint munkaeszköz a termelés hatékonyságát fokozza. A tőkekamatot ezzel szemben csak összetett, másodlagos gazdasági jelenségnek nevezhetjük. Ez eredetét tekintve tisztán a jogrend teremtetten jogi alakulat. A jogi élet csak esetlegesen rendezkedik be úgy, hogy a termelés valamely tényezője a termelés eredményéhez mért jutalomban is részesüljön. Ezt a gazdasági élet természetes rendje nem követeli, csak a mi igazságérzetünk. Hogy gazdasági természetű követelmény erre vonatkozólag közvetlenül nem nyilatkozik a gazdasági életben, azt mai társadalom-gazdasági viszonyaink igazolják legfényesebben, a hol az az elv, hogy a termelésnél tevékenyen közreműködő tényezők a termelés eredményeiben is részesedjenek, nem mindig érvényesül. A gazdasági élet egy bizonyos alakulata teremti a tőkét, a jogi rend hozza

létre a tőkekamatot, melynek, hogy úgy mondjuk, csak a jog-czime gazdasági, oka, eredete nem szükségképen az, bár hatása ismét gazdaságivá válik.

Nem hiszszük, hogy a közgazdaságtan elméletével foglalkozókat a tőkekamatnak, valamint a megosztott társadalmi jövedelem egyéb alakjainak ez a gazdasági hatása serkentette volna arra, hogy gazdaságtani kutatásaik közben párhuzamosan foglalkozzanak a jövedelemmegoszlás kérdéseivel a jószágok használatának s azok előállításának jelenségei mellett. Ha nagyobb súlyt fektettek volna arra, hogy a jövedelemmegoszlás jelenségei csupán a jogrend szüleményei, akkor munkáik rendszere is más lett volna.

Másféle rendszerbeli eljárásukkal együtt pedig valószínűleg más érdemleges eredményekre is jutottak volna éppen a társadalmi jövedelem megoszlásának kutatása közben. Hogy példánál maradjak, csak arra hivatkozom, hogy azt az áthidalhatatlan űrt, mely a mai tőke- és tőkekamat-elméletek között tátong, ilyen következetes eljárással talán elkerülhették volna. Holott ma az írók, hogy összhangot létesítsenek e téren, vagy a tőke, vagy a tőkekamat természetét (rendesen az elsőét) magyarázzák hibásan. De mindezt csak példaként említjük. Ott, hol a jószágok előállításáról beszélünk, kimerítően szólunk a tőkének, ennek a fontos gazdasági jelenségnek a természetéről is.

9. Ismételjük, a gazdasági élet elemi jelenségeinek czime alatt azokról a tünetenyekről beszélünk, melyeknek vizsgálatánál vagy egyáltalán nem kell tekintettel lennünk a mindenkori társadalomban uralkodó vagyoni jogi viszonyokra, vagy csak közvetve itt-ott hatásaikban kell azokra rámutatnunk. Azokat a jelenségeket, melyek bár gazdasági színezetűek és hatásukat gazdasági téren is éreztetik, de keletkezésük alapjait a mindenkori vagyoni jogi rendben bírják, nem érintjük. Ez utóbbi jelenségek bonczolása felé azonban mintegy átmenetül szolgál utolsó fejezetünk, a mely a gazdasági küzdelemről szól.

2. A közgazdasági törvény.

1. A gazdasági jelenségek kapcsolódásának szabályai teszik a közgazdasági törvényeket. E törvények természetét s a gazdasági jelenségek sajátosságait igyekszik megfejteni a közgazdaságtan. Hiszen minden tudomány a törvények után való kutatásból s e törvények lényegének megismeréséből áll.

A megismerés azonban nem a törvények vizsgálatával, hanem az egybekapcsolódó, az élet vizsgált szakának tárgyát tevő jelenségek természetének átértésével kezdődik. Előbb az egyszerű tényeket nézem, azt iparkodom meglátni, hogy a világ miként áll elém s csak miután már az egyes jelenségeket nyilvánulásaik ezerféleségében jól szemügyre vettem, akkor fordíthatom figyelmemet arra, hogy ezek a jelenségek miként függnek össze, egyikük miként vonja maga után a másikat s megjelenésüknek mi a feltétele, szóval minők a törvényeik.

A tudomány mint leíró ismeret előbb az egyes jelenségeket és jelenségesoportokat festi le, vázolja azt, a mit lát. A látottak okai után csak ezután kutat, a jelenségek kapcsolódásának törvényei felett csak ezután okoskodik. E két különböző feladat választja szét a leíró ismeretágakat a tulajdonképeni tudománytól.

A gondolkozó, ki az élet bizonyos különválasztott szakának vizsgálatát tűzte ki maga elé czélul, így az is, ki a gazdasági élet tünetényeit vizsgálja, a maga elé tűzött szellemi munkát nem végzi úgy, hogy ehhez a megszabott rendszerhez, mely a leírást az okoskodástól elválasztja, szigoruan ragaszkodnék. A gondolkozó elme nem oly gép, a mely ezt a rendszerbeli megkülönböztetést szigoruan keresztül tudná vinni. S habár az emberi elme tudományos működésének termékei között jól megkülönböztethetjük azokat a munkákat, a melyek csak a jelenségek leírásával foglal-

koznak, azoktól, a melyek törvények után kutatnak, mégis a gondolkozás folyamán a két elméleti működés egymásba csap át. Az, ki a jelenségek egyszerű leírását tűzte ki célul, nem hűny szemet az esetleg eléje került törvények előtt, viszont a törvények után kutató elme a jelenségek tárgyi halmazát is szívesen vizsgálja, hiszen ez a vizsgálat maga is törvények felismerésére vezet.

2. Mi okozza az emberi elme e látszólag különböző irányú működéseinek gyakori kapcsolódását? A törvény természete. Az, hogy a törvényi tulajdonság az egyes jelenségek, de különösen az egyes jelenségesoportok körén belül szintén keresztülüti magát s így bizonyos szempontból már maga a jelenség is törvényi jelleget ölt. A jelenségesoportokra nézve ez kézenfekvő, hiszen az alkatrészeiket tevő egyes jelenségek bennök bizonyos olyan kapcsolatba jutnak, melynek állandó jellege van. Mikor a phaenomenologia ezt a kapcsolatot jellemzi, már törvényt derít fel, jól lehet csak a jelenségek egymás melletti csoportját írja le.

Egyes különálló jelenségek törvényi természetét felderíteni már nehezebb, de szinte nem keresztülvihetetlen. Megkönnyíti e munkánkat az a körülmény, hogy a jelenség végkép sohasem zárkózik el környezetétől. A jelenséget a körülötte levő egyéb jelenségektől elzárva, elszigetelten gondolni csak képzeletben lehet. Tulajdonképeni színezetét a jelenség éppen csak a körülötte létező és reá ható jelenségek hatása alatt nyeri. A jelenség a maga környezetében él, melyhez ezerféle látható és láthatatlan szállal van hozzákapsolva. Ezek a szálak pedig törvényi természetűek, de egyúttal a jelenség mivoltát is magyarázzák. A jelenség, valamint a hozzáfűződő elnevezés, a fogalom, szerepének egy részével, azzal tudniillik, melylyel a külvilág egyéb jelenségei felé a kapcsolatot közvetíti, maga is törvény; a törvényszerűségben rejlő kapcsolat egyik fenntartó láncszeme.

Az egyszerű s az első pillanatra szinte elemezhetetlennek gondolt jelenség törvényi jellegét még az is tanúsítja, hogy e jelenségek szinte mindig még egyszerűbb jelenségekre bonthatók szét. Ennek folytán a határozottan körülírt és egységesnek gondolt jelenség maga is a tovább elemezhető jelenségek összetett csoportja gyanánt tekinthető. Az ily jelenségesoportok törvényi jellege pedig már világos előttünk.

3. Beszéltünk a jelenségek egymásközti törvényi kapcsolatáról s arról a törvényi jellegről, mely e természetes kapcsolódás folyamán maguknak az egyes jelenségeknek is sajátjává válik. Fejtegetéseink csak úgy lesznek érthetőkké, ha az alapjukul szolgáló fogalmat, a törvény fogalmát is megvilágítjuk.

A szó jogi jelentőségétől eltekintve, a melylyel az valamely kényszerítő jogszabályt jelent, törvény alatt bizonyos feltétlen következetességet értünk.

Ha valamely jelenség fennforgása maga után vonja azt, hogy egy másik jelenség is elénk tűnik, akkor e két jelenség között az ok és okozati viszony áll fenn. Ez az ok-okozati kapcsolat egyik alkotó eleme a törvény fogalmának.

E kapcsolat nyomára akar jutni kutatva vagy okoskodva inductiv vagy deductiv uton a gondolkodó emberi elme.

Pusztán az ok és okozati összefüggés azonban elvontan tekintve a törvényi jelleget még nem teremti meg. A jelenségek konkrét világában azonban a jelzett ok és okozati összefüggés rendesen törvényi jelleg kialakulásához vezet. A jelenségek jellemzői ugyanis az állandó körülmények. Változatlan feltételek mellett tehát a jelenségek is azonosak maradnak. A jelenség maga saját mivoltában azonos marad, mert azonosak maradnak azon körülmények, melyeknek keretében elénk lép.

Ha az ilyen jelenség több alkalommal a jelenségek mozgó világában, az életben, ok gyanánt szerepel, miközben ugyanazon lényegét s hasonló körülményeit megtartja, mindig ugyanazokat az eredményeket fogja okozat gyanánt megteremteni. A jelenségek okozat alakjában való e kapcsolódásához tehát a konkrét valóság még egy másik jelenséget fűz. Ez a tünemény az általánosság, az állandóság, a mely az ok és okozati viszonyt létrehozó kapcsolat mellett a törvény második jellemzője. Az ok és okozati kapcsolat csak phaenomenologiai esetlegesség; a törvény azonban már mindig valami állandó.

Mikor a törvény állandóságáról, általános érvényesüléséről beszélünk, nem mondjuk azt, hogy az a kapcsolat, melyet törvényinek mondunk, okvetetlenül, feltétlenül, mindig érvényesül. A mint minden emberi igazság relativ, úgy a törvényben rejlő következtetés is csak akkor nyilvánul, csak akkor érvényesül, ha fennforognak azok a körülmények, melyek a törvényi ítélet keletkezésekor is már fennforogtak.

Azonos körülmények és viszonyok mellett azonos jelenségek mint ható okok mindig ugyanazokat a jelenségeket fogják mint okozatot előidézni. Ez a mondat fejezi ki a törvény természetét, mert az ok és okozati kapcsolat mellett utal egyfelől a törvényi erő állandóságára, a melyet azonban érvényesülésében korlátoz a viszonyok megfelelő relativitásának kívánalma.

Ha azok a viszonyok és körülmények, melyekből kiindulva az ember a törvényi kapcsolatot bizonyos jelenségesoportok között megállapította, megváltoznak, az előbbi törvény sem érvényesül már. Érvényessége azért nem szűnik meg. A törvény nem szűnik meg élni és hatni folyton. Hatásának nyilvánulását azonban megakadályozza a jelenségeket kísérő viszonyok és körülmények megváltozása. A törvény nem szűnik meg, csak nem nyilvánul ott, a hol nincs reá szükség.

4. Nem szándékozunk e helyt, hol tulajdonképen a közgazdasági törvény természetét akarjuk kifejteni, az abszolút és relativ, az empirikus és racionalistikus törvény, a logikai szabály fogalmainak taglalásába belebocsájtkozni, jöllehet e kérdések szorosan összefüggnének azokkal, a melyekről beszélünk. Csak arra akarunk rámutatni, hogy minden gondolkozás s így minden tudomány az igazságot kutatván, a jelenségek lehető legegyszerűbb törvénye után törekszik. Teszi ezt azért, mert a tudomány az igazság után kutat, és az érvényességében leginkább kiterjeszthető törvény közelíti meg csakugyan leginkább ezt az igazságot. Mennél általánosabb érvényű valami, annál igazabb.

Gondolkozásunk mai irányzata, mely a társadalmi jelenségeket a természeti tünemények analógiájára akarja magyarázni, a természeti törvények között keresi azt a legegyszerűbb törvényt, melynek segítségével a társadalmi jelenségeket megoldhatnók. Egyszerűsítő törekvésében ez az irányzat elmosza azt a határt, a mely, úgy hiszszük, nem csak fokozati, de lényeges különbséget jelez az emberek körül létező természeti világ s az ember bensejében lejátszódó lelki, vagy a lelki alapokból kiinduló társadalmi élet között. A modern irányzat e különböző jelenségeket az élettani lélektan eredményeinek segítségével iparkodik azonos törvények alá keríteni. Általánosító irányzatával a természeti élet kutatóinak azt az igyekezetét, melylyel a természeti világ különböző törvényeit egy általános, a különböző törvényeket egyaránt magyarázó, mintegy

alapvető törvényre akarja visszavezetni, a társadalmi jelenségek kutatásának terére is átviszi.

5. Az a felfogás, mely a természeti törvények között az alapvető után kutat, s ennek az érvényességét igyekszik a társadalmi élet jelenségeinek körén belül is következetesen kimutatni, a társadalmi tudományban ma nem uralkodik általánosan. Sokkal gyakoribb az a törekvés, mely a természeti törvényt látja ugyan maga előtt végső cél gyanánt, mely a természeti törvények analógiájára ugyan, de azoktól különbözőképen alkotott úgynevezett külön társadalmi, sociologiai törvények uralmát igyekszik észrevenni a társadalmi jelenségek között. Ezek a sociologiai törvények a tiszta természeti törvények mellett egyfelől a szellemi életre vonatkozó, de a természeti törvények sablonjára megalkotott szabályokból s főleg a társadalom mint egy nagy egész pszichológiáját magyarázó tételekből állanak.

Nézetünk szerint a társadalmi jelenségeknek ily külön sociologiai törvények segítségével való magyarázata erőltetett dolog; kevésbbé merész, de tudománytalanabb eljárás, mint az előbb említett, mely legalább következetesen ragaszkodik a természeti törvény fogalmához, a melynek üdvöztető voltában egyébiránt szintén kételkedünk.

6. Álláspontunkat e két felfogással szemben röviden következőleg jelezzük:

Nem akarjuk a társadalmat az emberen kívül létező természeti világ törvényeivel mindenben egyenlő vagy azokkal analog törvények alá vonni. Igaz ugyan, hogy a társadalmat alkotó ember lényének egyik részével teljesen e természeti törvények uralma alatt áll, s igaz az is, hogy lényének az a része, mely bensőbb rugókból fakad, egy bizonyos szempontból szinte e természeti erők hatása alá kerül. Csakhogy e természeti erőkkal szembe szinte erőt helyez, mely más irányu és máshonnan ered, s így a mozgás eredőjének irányítására önmagából is kihat. Ugy hisszük, hogy e tényt a gazdasági jelenségek vizsgálata különösen bizonyítja. A gazdálkodás mindig az egyénből indul ki, s ha annak rugói nem erednek is végkép és közvetlenül mind az egyén bensejéből, a gazdasági ténykedés ott formálódik olyanná, a kívülről jövő

hatások ott idomulnak olyan jelenségekké, a minőkben külsőleg nyilvánulnak.

Azzal, hogy a külön ugynevezett sociologiai törvény létét tagadjuk, nem állítjuk sem azt, hogy társadalmi tudomány nincs, sem azt, hogy a társadalmi életben törvények nem uralkodnak. Ellenkezőleg. A társadalmi tudománynak még szélesebb alapokat szeretnénk rakni, mintsem ez az úgynevezett sociologiai törvény segítségével történik. A nagyon is komplikált sociologiai törvény helyett általánosabb érvényű, igazabb társadalmi törvény után kutatnánk. Ilyen törvényt a psychologiaiban látunk.

7. A mikor mint a társadalmi törvények kútfejére, a lélektani törvényekre hivatkozunk, szintén a gazdasági élet lebeg előttünk bizonyító példa gyanánt. A gazdasági élet jelensége társadalmi tünetmenny; s e jelenség természetének vizsgálata győz meg bennünket arról legjobban, hogy a külön ugynevezett sociologiai törvény helyett a társadalmi jelenségek életre keltésénél is az általános lélektani törvények hatnak közre.

Az előző pontban kifejtettük a gazdasági jelenségnek erősen individuális természetét. Láttuk, hogy a gazdasági jelenség középpontjában mindig a gazdálkodó ember áll s hogy ennek a különös gazdasági felfogása adja meg tulajdonképpen a gazdasági jelenségnek is a maga színezetét. Az ember gazdálkodását megindító benső, lelki alapok azok a rugók, melyek a gazdasági életet igaz, hogy egyéb külső tünetmennyek hatása alatt, de parancsolólag irányítják.

A gazdasági jelenség keletkezését tehát éppen a gazdálkodó ember szempontjából lélektani rugókra vezettük vissza. Ha a gazdasági jelenségek keletkezésüket ily benső alapokban birják, akkor törvényeik, de kapcsolódásuk szabályai sem lehetnek másfélék, mint azok, melyek e rugókéit kiteszik. A gazdálkodó törekvés, a gazdálkodás hozza létre a gazdasági jelenségeket. A lelki benső rugó szabja meg az utat, hogy miként gazdálkodjék az egyén. Ez a rugó fogja a cselekvés törvényét is adni. A lélektani törvény alapján megindult gazdasági tevékenység eredményeként előálló jelenség gazdasági szempontból való bírálatát mindegyik gazdálkodó egyén a saját gazdálkodását irányító egyéni törekvés szempontjából fogja keresztülvinni.

Már a gazdasági jelenségek természetének vizsgálatánál meg-

emlékeztünk arról, hogy a mint a gazdálkodó egyén nem áll elszigetelten a többi gazdaság között, úgy gazdálkodásának sem minden tekintetben végső alapjai azok a rugók, melyeket gazdálkodásának megindításához saját erejének bensejéből merít. Az ember társas életet él s ez a társas élet a gazdasági tevékenység egyéni rugóinak keletkezésénél is érezhetővé válik. Az ember konkrét, adott körülmények között gazdálkodik s e körülmények szerint igazítja működésének módját; helyesebben már e körülmények hatnak oda, hogy cselekvésének benső rugói különbözőképen alakuljanak. A modern társadalmi tudomány legnagyobb vívmánya éppen e ténynek felismerésében rejlik.

E tényből vont következtetéseiben azonban az az irányzat, a mely az úgynevezett külön sociológiai törvényekben hisz, túlmessze ment, tévútra lépett. A kutatók lehetőleg a dolgok mélyére akartak tekinteni s mihelyt átlátták azt, hogy az ember lelki világában a külsőleg is nyilvánuló gazdálkodást megindító lelki folyamatok a gazdálkodó egyén körül létező társadalmi anyagból merítik erejüket, tüstént azt a kapcsolatot vizsgálták, mely a lelki rugók s a társadalmi élet kívülről ható szövödményei között fonódik. S itt iparkodtak a társadalmi törvényre ráakadni.

8. Törekvésüket csak annyiban koronázta siker, a mennyiben azokat a lélektani rugókat nézték, melyek az ember benső világát s így cselekvőségét is mozgatják s a mennyiben e rugóknak a külső világ gazdasági s egyéb jelenségeivel való összefüggését kutatták. Mindkét tekintetben lélektani viszonyokkal s e viszonyok lélektani törvényeivel állottak szemben, a melyeket vizsgálni módjukban állt.

Azt a világot s annak törvényeit kutatták ilyenkor, melynek kohója az ember benső, lelki élete. Ebbe a kohóba kerül bele a társadalmi benyomások, a kényszerítő körülmények és az egyéni törekvések egész raja. Itt egészen új anyaggá gyuródik át, mely individuális jelleget ölt s így keres érvényesülést a gazdasági jelenségben. A társadalmi környezetből eredő tarka-barka sokszínűségét elveszíti, az ember egyenesítő ereje individualizálja a hatásokat, mielőtt ható okok gyanánt szerepelnének. A sociológiai törvény hive az ember benső világára vonatkozó hatásokat okaikban kutatja s ezekben a sokszínű okokban látja közvetlenül azokat a jelenségeket, a melyek az ember cselekvőségének eredményeit előidézik.

S azt, hogy e ható okok az ember bensejében individualizálódnak, úgyszintén azt is, hogy e ható okok lényegét másként megismerni, mint hatásukból következtetve, a legtöbbször nem is áll módjában, nem méltatja figyelmére.

E felfogás szerint szükségképen nem az egyén gazdálkodik, hanem a társadalom, s ennek akarata dobja ide-oda az egyént.

A mikor a társadalmi s így a gazdasági élet lélektani színezetű törvényei mellett úgynevezett szoros értelemben vett társadalmi törvények után akarunk kutatni, a társadalmi élet ezernyi sokszínű szövödményeiben áthághatatlan akadályokra bukkanunk.

Ha csak a társadalmat vizsgáljuk s nem nézzük az egyént, egy szorosan összefüggő jelenséghalmazt fogunk magunk előtt találni, melynek életnyilvánulásai bár előttünk folynak le, még se fogjuk megfejtetni tudni, hogy az egész miért mozog. A mozgás módját megfigyelhetjük, az azonos mozgások ismétlődését számszerűleg pontosan kifejezhetjük (statisztikai törvény), de az élet s így a mozgás törvénye felől, a mely keletkezésükben magyarázná meg a fejleményeket, képzetünk nem támad.

Az, a ki a társadalmi s így a gazdasági jelenségek folytonos hullámvázát nézi, a társadalmi életnek meglehetősen hű képét kaphatja. De ha az iránt akar kutatni, hogy az eléje tűnt jelenségeknek mi volt az oka, mit kell az okoknál megváltoztatnia, hogy kívánt okozatok álljanak elő s hogy a megfigyelt jelenségek egymás között is mily kapcsolat szerint függnék össze, arra nézve csak valamiként világos képet is csupán úgy alkothat magának, ha a társadalmi jelenség eredetét vizsgálja, ha azt a pontot nézi, a hol a gazdasági jelenség a tünemények társadalmi világában megjelenik. E pont a gazdasági jelenségek terén pedig az egyén magángazdálkodása.

A társadalmi törvény pszichológiai természetét példaként a gazdasági jelenségek törvényszerűségén magyaráztuk. E példa mikor egyfelől világosabban tárta fel előttünk a társadalmi törvény természetét, másfelől tulajdonképeni célunkhoz is elvezetett. Megismertük általa a közgazdasági törvény lényegét.

A gazdasági élet a társadalmi életnek egyik, még pedig legjellemzőbb ága. Mindazok az ismertető jelek, melyek a társadalmi létet jellemzik, fokozottan mutatkoznak a gazdasági élet terén, éppen annak következtében, hogy az egyes magángazdaságok látszó-

lag különvált működése egymással szervesen összefügg. A gazdasági élet a társadalmi lét jellegzetes formája. Ez utóbbinak alaki törvényei uralkodnak az elsőnek terén is. Konkrét jelenségeik fölött uralkodó törvényeik annak következtében, hogy mindkettő egy talajból, egyes emberekből s ezeknek szerves összességéből kel életre, szintén hasonló.

Igy a közgazdasági törvény mint alapjában véve társadalmi törvény, szinte lélektani törvényszerűségeken alapul.

9. A tulajdonképeni, az elemi gazdasági jelenségek törvénye közvetetlenül és egyszerűen lélektani törvény. Hogy e törvény mennyire összetett és finom szövödményű, azt az, ki a gazdasági életet megindító, emberi érzületek lelki világába egy pillantást vet, eléggé látja. De a szövödményesség és összekuszáltság a törvény lélektani voltán mit sem változtat. A gazdasági élet nem a külsőleg is már érzékeink alá eső gazdasági jelenségekkel, a cserével, az adással-vevéssel vagy a jószágok előállításával, illetőleg azok használatával kezdődik. Hogy mind e jelenségek élénk tünhetnek, azt csak az ember benső, lelki világában lefolyó lélektani folyamatok teszik lehetővé. Ott indul meg a gazdasági élet. E téren keresendők a gazdasági élet alapvető törvényei, mert minden legkomplikáltabb s a gazdálkodó egyéntől legtávolabb álló gazdasági jelenség számai is ide vezetnek vissza. Az ár törvénye pl. nem sociologiai, nem társadalmi, tulajdonképen nem is gazdasági, csak gazdasági viszonyokra alkalmazott lélektani törvény. Hasonlóképen — az olvasó előtt ez a későbbiek folyamán, ott, a hol a gazdálkodó alany és a gazdálkodás tárgya közötti viszonyról szólunk, még világosabb lesz — lélektani törvény az érték alapvető törvénye is. Gazdasági szempontból ezen a lélektani törvényen sarkal a többi gazdasági jelenségek egész halmaza.

A gazdasági jelenségekről szólva is különbséget tettünk már a tulajdonképeni, tisztán gazdasági tünetények, az úgynevezett elemi jelenségek s azok között, a melyeknek létrejöttéhez, úgy mondtuk, a jogi rend bizonyos konkrét alakulata szükséges.

A gyakorlati életben a gazdasági élet jelenségei mind ily konkrét körülmények közt tűnnek élénk. Oly állapotról, hol valami-féle jogi rend a társadalmi s így a gazdasági viszonyokat is ne szabályozná, nincs tudomásunk. Éppen ezért sokan, még ha elméletileg foglalkoznak is a gazdasági élet jelenségeivel, azokat csak ilyen

jogilag szabályozott formák mellett való nyilvánulásaikban veszik bontókés alá.

Mérhetetlen kárára van ez az igazságnak, mert a jogi momentumokkal terhelt viszonylatoknál vagy nem tudják kihámozni a gazdasági jelenség tulajdonképeni természetét (lásd pl. a jövedelem-eloszlás problémáit) vagy olyként kerítik szembe a vizsgált gazdasági anyaggal a jogot, hogy ez utóbbit egyenrangú társadalmi kölcsönhatásba helyezik a gazdasági élettel (pl. Stammler sociális felfogása).

Nézetünk szerint a jog, mint a gazdasági élet jelenségeinek kívülről jövő korlátja az elemi, lélektani gazdasági törvények megváltoztatására ki nem hat. Csak arra működhetik közre, s ezt a gyakorlati élet gazdasági tünetényei eléggé igazolják, hogy valamely gazdasági törvény hatása elől elvonja a teret s ugyanakkor egy másik törvény uralmának nyisson utat.

De azért az elemieknél összetettebb s éppen ezért bonyolódottabb tünetények, minők a gazdasági élet gyakorlati jelenségei, sem állanak gazdasági szempontból tekintve más törvények uralma alatt, mint a minőket az ember lelki világa cselekvőségének minden terén, így a gazdaságin is ural.

Irodalmi jegyzet:

A szövegben ismertettük már azokat a felfogásokat, a melyeket tudományunk manapság táplál a társadalmi törvény természetéről. Említettük azt a felfogást, mely a társadalmi törvény mögött tulajdonképen természeti törvényt keres s azt az elterjedtebb nézetet, mely a természeti törvény analógiájára megalkotott, de attól mégis különböző sociológiai törvényben hisz.

Mi a társadalmi törvény lélektani természetét igyekeztünk a fennebbieken bizonyítani. A külön, úgynevezett „sociológiai” törvény életrevalóságában nem bizunk, mert nem látjuk azokat a szálakat sem tisztán — s ez, úgy hiszszük, nemcsak a mi gyengeségünk — a mely a társadalmi jelenségek között a sociológiai összefüggést tisztán feltüntetné. — Nyers természeti törvényt sem akarunk a társadalmi törvényben látni. A természeti törvény uralmát csak annyiban ismerjük el, a mennyiben a lélektani jelenségek is a nagy természet törvényei, de különös törvényei alatt állanak.

Felfogásunkkal nem állunk egyedül. Nemrég a magyar irodalomban is jelent meg egy rövid, de mélyreható tanulmány (Somló) Törvénytörvény a sociológiában, Közgazdasági Szemle, 1899. II. füzet), a mely azt igyekezett bizonyítani, hogy önálló sociologiai törvény után kutatni felesleges. Ott, hol ez a tanulmány előadásra került, hozzáértők részéről beható vita tárgyát tette volt. Az egyik hozzászólás (l. Közgazdasági Szemle 1899. I. füzet) eléggé bizonyítja, hogy minő mély gyökereket vert társadalmi tudományunkban az úgynevezett „sociologiai“ felfogás, mely a társadalmi törvényt a természeteti törvény analogiájára akarja megalkotni.

E sorok írójának talán sikerült azt a felfogást, melyet már akkor helyesnek gondolt, s a melynek igazságát Somló általánosságban igyekezett bizonyítani, a gazdasági jelenségek természetén közelebből igazolni.

3. A közgazdaságtan módszere.

1. A gondolkozás a szellemi teremtmény munkája. Az ember bizonyos percipiált képzeteket egybefűz. A képzetek kapcsolata azután új képzetek keletkezésére vezet. Miközben az ember szellemi életében ez a folyamat történik, azt mondjuk, hogy az ember következtet. Ilyen következtetések láncolatából áll az egész gondolkozás.

A képzetek percipálása mindenesetre minden egyes esetben homogén folyamat eredménye. Az egyén individualitása csak abban a tekintetben érezteti itt hatását, hogy egyik ember gyorsabban, másik lassabban, egy harmadik éppen nem képes bizonyos dolgokról magának képzeteket alkotni; továbbá, hogy a szerzett képzetek összefűzése, tehát továbbfejlesztése az egyik egyénnél messzebb hat ki, merészebb, az egyik egyén a képzetek nagyobb körét vonja alakító hatalmába, a képzetek alakításánál nem érzi magát bizonyos támpontokhoz kötve, egymástól lehetőleg távol fekvő dolgokról alkotott képzeteket is viszonylatba hoz, míg a másik kisebb felfogó képességével arányban a képzetek összekapcsolásának, a gondolkozásnak művészetét is sokkal korlátozottabban űzi.

Mindez azonban nem okoz különbséget abban a tekintetben, hogy a külvilág egy bizonyos tárgyáról eredő képzet mint keletkezik az ember bensejében. A viszonylat a külvilág szemlélt tárgyai és az ember felfogó képessége között mindig ugyanaz. A viszonylat eredménye mindig valamely képzet vagy legalább annak lehetősége. Ez a következménye annak, hogy a külső természet az ember elméleti tehetségét mozgásba hozza és ez uton képzetet teremt.

Mikor azonban a gondolkozás menetén az ily elsőrendű képzet előállott, (elsőrendűnek nevezzük, de közvetlennek is mond-

hatnók, mivel közvetlenül a természet szemléletén alapszik s létesülése további elmebeli működést nem kíván), a szellemi tevékenység emez általános homogen volta megszűnik. A képzetek kapcsolása és különösen az ebből a kapcsolásból előálló eredmények, az ugynevezett következtetések már különböző módon jönnek létre. Itt, ezen a ponton, a képzetek összefűzésénél, valamint az egybekapcsolt képzetek egymásra tekintő mérlegelésénél, a következtetésnél, a gondolkozás különböző utakat követhet. A szerint, hogy itt milyen utra lép a gondolkozó elme, beszélhetünk a gondolkozás különböző módjairól, vagyis arról, hogy a gondolkozás milyen módszeren alapul.

2. A módszer az az út, melyen a gondolkozó elme halad. Az ember előtt, mikor tudományosan foglalkozik valamivel, mindig bizonyos cél lebeg; azokat a szabályokat, melyek e cél felé való törekvésében eljárását szabályozzák, összefoglalva módszernek nevezzük. Az eljárást igazító szabályok éppen úgy viselik a módszer nevet, mint az eljárás maga.

Hogy értsük azonban az utat a gondolkozásban? Lehet-e itt oly értelemben útról beszélni, mint a természeti világban általán, hol út alatt valamely biztos irányu vonalat értünk, mely éppen azért út, mivel az eltévedéstől óv? Korántsem! Út alatt a szellemi életben s főleg annak jellegzetes nyilvánulásánál, a gondolkozásban csak bizonyos halványan világító, vezérlő csillagot érthetünk, mely csupán mintegy dereng előttünk, míg a kutatás közben a ködben botorkálunk. A kutató elme a gondolkozás közben nem lát maga előtt semmi utat, a gondolkozás nem a kitaposott nyomokon való haladás, hanem önálló alapokon való működés, a szó szoros értelmében vett teremtés szellemi értelemben. A gondolkozás mindig egyenesen tör elő toronyirányban, a felé a bizonyos vezérlő csillag felé törekszik; az utat maga tapossa minden egyes esetben saját magának. Csak ennyiből beszélhetünk tehát útról a szellemi élet terén; csak ennyiben útja a módszer a gondolkozásnak.

Az itt említettek alapján már most minden anticipálás nélkül rámu athatunk arra, hogy valamely tudományos működésnek, mint szintén valamely gondolkozásnak a módszeréről beszélni tulajdonképen csak a posteriori lehet. Utólag mondhatom csak meg, mikor már a gondolkozás egész folyamatát végeredményével együtt magam előtt látom, hogy vajjon a gondolkozó a szellemi

munkálkodás közben mily utat folytatott, mily módszert követett. Ezzel függ össze az is, hogy a gondolkozó a szellemi működés előtt sohasem állapítja meg a követendő utat, hanem a legegyszerűsebb irányban halad célja felé. A gondolkozó előre sohasem állapítja meg azt a módszert, a melyet követni fog; ezt csak akkor tehetné, ha a szellemi teremtés csupán bizonyos mesterség és nem a legmagasabb rendű művészet volna, melynek legjellemzőbb sajátása éppen az, hogy még nem járt úton halad, hanem az új után törekszik. Az ész a gondolkozás közben repül és nem nézi azt, hogy minő az az út, a melyen mozog. Előzetesen legfeljebb azt lehet megállapítani, de ezt sem soha a gondolkozás egyes eseteire, hanem inkább magára a gondolkozóra nézve, hogy tudományos egyénisége, természete rendesen a gondolkozás utainak mely kategóriája felé vonja.

Kutatásai közben a gondolkozó elmének az igazság felé kell toronyirányban haladnia. Azonban az ember az abszolút igazságot nemcsak megvalósítani, de jóformán még elképzelni sem tudja. Az erkölcsi parancsolatok bizonyítják ezt be legjobban. Az ember mindig csak a saját szempontjából igazságnak képzelt jelenség iránt bír érzékkel. Ilyen relatív és pedig igen sokszor nem is társadalmi, hanem csak egyéni szempontból igazságnak tekintett jelenség az, a mi az ember előtt lebeg, a mikor gondolkozik, a mikor kutat. Miatán pedig akármilyen, de valamiféle igazságnak gondolt képzet mindig fénylik az ember szeme előtt, azért a gondolkozás is mindig bizonyos sajátosságos, ennek a társadalmi, vagy mint mondtuk, sok esetben csak egyéni ideálnak a jellegétől nyeri színezetét.

3. A percipiált képzeteket az ember többféleképen sorozhatja egymás mellé s a képzetek kapcsolata segítségével különböző módokon juthat a következtetésekhez. A logika általában két ellentétes irányról szokott megemlékezni, mint a melyekkel a gondolkozás célja felé haladhat. A közgazdaságtan tudományában is csak ez a két irány szerepelhet, hiszen a közgazdasági élet törvényeinek kutatása szintén csak az emberi értelem gondolkozó működése.

Induljunk ki mindenekelőtt abból a képzelt lehető legegyszerűbb esetből, hogy az ember értelmi tehetségének mindeddig nem nyílt alkalma képzeteket befogadni. Egyszerre azonban megnyílik előtte a világ s látja ezt is, azt is. A képzetek most gyor-

san tárulnak eléje s azoknak képei rohamosan kergetik egymást agyában. A képzetek ily halmazával az elme egykönnyen nem boldogul.

Ha valamely zűrzavaros dologban tájékozni akarjuk magunkat, mindenekelőtt rendeznünk kell az anyagot bizonyos vezérelvek alapján. A legjobb vezérlő elv pedig az, hogy a homogén anyagnak egyazon elbánást igénylő részeit egymás mellé sorozzuk, csoportosítjuk. A működni kezdő emberi elme is így jár el a képzetek halmazával szemben. Azt nézi, hogy mely jelenségeknek vannak közös vonásaik, ezeket aztán ugyanazon elnevezés, egyenlő szabály alá foglalja. Így létesül a gondolkozás ezen elsődleges stádiumában már a directiva, mely az embernek a majdan elébe táruló képzetekkel szemben is megadja azok értelmi befogadásának lehetőségét. Az ember már készen áll arra, hogy minden képzetet, melynek alapjául szolgáló jelenség azt a bizonyos, éppen erre a jelenségre nézve jellegzetes vonást feltünteteti, az agyában már rendszerezett csoportok valamelyikébe sorozza be. Ha ilyen, már ismert jellemző vonással a jelenség nem bir, képzete egy önálló képzetcsoporthoz lesz alapjává.

Ugy is szokták a gondolkozásnak ezt a folyamatát jellemezni, hogy az ember ennek segítségével bizonyos dolognak eléje tűnő sajátságaiból arra következtet, hogy ez a dolog ilyen, egy más dologgal közös sajátsággal rendelkezvén, egyéb tekintetekben is hasonló lesz ahhoz a dologhoz, a melyhez való analógiáját az említett egy bizonyos szempontból észleltük. A gondolkozás, a következtetés e módjának előbbre vivő, előre tekintő, kiterjesztő hajlandósága van. Ennek megfelelően az inductio nevével illetjük ezt az eljárást.

Ez a módszer az észleletből, a tapasztalásból és a megfigyelésből indul ki és abban az anyagban, a melyet így gyűjt, iparkodik olyan általános igazságokat, törvényeket találni, a melyeknek segítségével majd a jelenségeket magyarázhatja. Bacon szerint: *in hac philosophia leges deducuntur ex paenomenis et redduntur generales per inductionem.* Ez a módszer az egyes esetek vizsgálatából állapítja meg azon szabályokat, melyeket azután a jelenségek egész körére kiterjeszt.

A tapasztalat arról győzheti meg az embert, hogy egy bizonyos körülmény a természetben rendszeren követi a másikat. Ha már most többször győződünk meg az ilyen folytonos következ-

ményszerűségről, az egymást rendszeren követő két jelenséget minél előbb az ok és okozatiság viszonyába vonjuk. Azt mondjuk, hogy ha valahol az egyik körülmény fennforog, akkor szükségképen a másik körülménynek is fenn kell forognia. Ebből jól kitűnik az inductiv eljárás lényege, melyet Schmoller találóan úgy jellemez, hogy ez a módszer az egyes esetből indulva ki, azt az általános szabályt keresi, a mely ezt az egyes esetet van hivatva megfejtetni. Ez a szabály aztán, — s itt mutatkozik az inductiv eljárás, — az esetek egész körére vonatkozólag igaznak állítja majd azt, a mit ezeknek az eseteknek csak némelyikére tapasztalt igaz gyanánt.

4. Deductionak ezzel ellentétben azt az eljárást mondjuk, mely a már meglevőből okoskodik, mely az általánosból magyarázza a különös jelenségeket. A deductio bizonyos általános elvekből indul ki, s ezeket az elveket alkalmazza az egyes esetekre, nem nézve azt, hogy ezek az egyes jelenségek a maguk szempontjából tekintve, minő különös törvényeknek volnának alávetve.

5. Nézzük már most, hogy e két módszerbeli eljárás mint viszonylik egymáshoz.

Az inductio azokat a jelenségeket, melyeknek bizonyos közös vonásaik vannak, ugyanazon elnevezés és egyenlő szabály alá foglalja. Mikor az ember a gondolkodásnak ezt a munkáját végezi, már az új képzetekkel szemben nem készületlen többé, hanem minden képzetet, a melynek alapjául szolgáló jelenség ama bizonyos, éppen erre a jelenségre nézve jellegzetes vonást feltűnteti, az agyában már rendszerezett csoportok valamelyikébe sorozza be. Az általános szabály már megvan, ezt bizonyos különös esetekre kell alkalmazni. Ez a szellemi művelet viseli a deductio nevét. A szellemi működés egy bizonyos pontján tehát az inductiót felváltja a deductio, melynek alapelve az, hogy minden szabály, mely érvényes volt általában a megfigyelt esetekre nézve, érvényes lesz egyes ugyanoly esetekre is.

Itt tűnik ki a deductiv és inductiv eljárás természetszerű kapcsolódása, az a nagy igazság, hogy egyik a másikra rászorul, hogy egyik a másikat szükségképen kiegészíti, hogy egyiknek sem lehet a másik nélkül hasznát venni.

Éppen ezért az inductiv és a deductiv módszerek szokásos jellemzése is téves, mikor az elsőről rövidesen csak azt mondják,

hogy ez az egyes esetek vizsgálatából bizonyos általános szabályokra következtet, s a mikor a másodikat úgy jellemzik, hogy ez bizonyos a priori megállapított igazságból vonja le a további következményeket. Helytelen ez a szűkszavu magyarázat azért, mivel nem tünteti fel a két módszer közti folytatólágosságot és benső kapcsolódást.

A két módszer ugyanis folytatólágosan sorakozik egymás mellé. Az emberi gondolkozás kifejlődésének menete, a természetes fejlődés mutatja, hogy az inductive szerzett tapasztalatokat a deductiv eljárás van hivatva tovább értékesíteni. A fejlődő emberi értelemnek, pl. a gyermek értelmének a fejlődése ehhez kitünő példa gyanánt szolgál.

A két módszer között azonban a mondott időrendbeli egymás után sorakozáson kívül bizonyos benső kapcsolat is létezik. Minden inductionnak van ugyanis bizonyos deductiv izü alapfeltétele s ez az a feltevés, hogy a világrendben bizonyos törvényszerűség uralkodik, melynek következtében bizonyos okoknak egyenlő körülmények mellett mindig ugyanaz az okozat felel meg. A deductiv elem itt a törvényszerűség feltételezése. Ehhez a gondolathoz az emberiség ismét csak bizonyos inductiv eljárás alapján jutott.

Deductionnak azt az eljárást mondtuk, mely az általában megállapított szabályt az egyes esetekre alkalmazza. Már Mill is megemlékezik logikájában arról, hogy így tulajdonképen a deductio semmi újat sem mond, nem mondhat. Mert ha mond, akkor már téves a következtetés. A syllogismus conclusiojában nem mondhat ki mást, csak olyas valomit, a mi az előtételekben már bennfoglaltatik. Miként magyarázható tehát mégis, hogy a deductio a tudomány szempontjából eredményesen alkalmazható? E rejtély megoldása az inductio s a deductio viszonyában rejlik, illetőleg a kettő természetében keresendő.

Az inductio új ismeretek, tapasztalatok, eddigelé ismeretlen igazságok kutatásának eszköze; a deductio pedig ott alkalmazandó, hol tapasztalataink kimerítő és tökéletes voltánál fogva új ismeretekre szükségünk nincsen, de ahol a tapasztaltak lényegét akarjuk bonczolva kifejteni, ahol az inductio útján elért eredményeket a deductiv eljárás sokszínű prizáján keresztül tekintve elemeikre bontjuk. A szétbontás szempontját, a deductiv eljárás czélját a kutató minden egyes esetben külön állapítja meg.

Azok a tudományszakok, melyek fejlettebb ismeretekkel ren-

delkeznek, de különösen azok, melyek manapság már természetük-nél fogva ismeretkörükben körülhatárolt egészeknek tekinthetők, benső lényegüknél fogva inkább a deductiv eljárás felé vonzódnak. Ezeknél semmi új ténymet sem kell már kutatni; csak azt, a mi megvan, tovább elemezni s a részeket egymással új arányu viszonylatokba hozni, a törvények természetét mélyebben elemezni. Ezzel ellentétben azok a tudományok, melyek manapság még ismeretgyűjtésre vannak utalva, az inductiv eljáráshoz fordulnak, hogy ez őket a szükséges anyag összehordásában segítse. Tekintsük például az összes tudományok között e szempontból a legfejlettebbet, a matematikát, melynek már lényegében, a számszerű törvényiességekben megvan a tökéletességnek bizonyos szigoruan lezáródó határvonala. A matematika új igazságot abban az értelemben sohasem fog kideríteni, hogy a számszerűségnek valamely az eddigi törvénnyel ellenkező viszonyára bukkannánk. A matematika már lényegében magában bírja azt, a mire minden tudomány törekszik, a legegyszerűbb, az egyetlen törvényt. Mert a matematika minden igazsága egyetlen egyre, a kétszer-kettő-négyre vezethető vissza. Egyéb tudományzakoknál attól, hogy közvetlenül a legegyszerűbb törvényre jussunk, már csak a folyton szemünkbe tűnő új jelenségek is visszatartanak.

A matematika így jellegénél fogva deductiv tudomány a szó legszorosabb értelmében. Új tüneményekre ennek a terén nem akadhatunk, a kétszer-kettő megállapítja, de le is zárja ezt a tudományt. A deductio csak annyiban hoz új ismereteket létre, a mennyiben a már ismert jelenségek új viszonylatainak a saját-ságaiba mélyed bele.

7. A matematikával szemben az inductiv tudomány tipikus képét a természettudományok s ezek között főleg a mi szempontunkból a társadalmi tudományok szolgáltatják. A társadalmi jelenségek bonyolódott világában a legegyszerűbb törvénytől még nagyon távol vagyunk. Lépten-nyomon akadnak új jelenségek elénk, melyeket nem tudunk a már meglevő képzetecsoportokba besorozni, melyeknek jellemzője valami új, melyek fölött más törvény uralkodik, mint a már ismertek fölött. Ezeket a jelenségeket akarjuk tehát mielőbb kimerítően megismerni, hogy általános törvényeik fölött végleges érvénnyel nyilatkozhassunk. Az inductiv kutatás ezeket a különböző törvényszerűségeket gyűjti, hogy az általá-

nost segítségükkel megállapíthassa. Mindaddig, míg valamely ismeretág körében új, az eddig megállapított törvények alá nem fogható jelenségek merülnek fel, addig annak a tudománynak jellege is, a mely ezekkel az ismeretekkel foglalkozik, szükség-szerűen inductív lesz. A levezető részletbuvárokódások az anyag-gyűjtés és feldolgozás mellett másodrendű szerepet játszanak. Ebben az állapotban van ma még a társadalmi tudományok egyik leg-jellemzőbb ága, a közgazdaságtan is.

8. Annak ma már tudatára jutottunk, hogy a társadalmi élet törvényét nem lehet bizonyos, a prioristikus alapelvekből levezetőleg okoskodva megoldani. Ma a gazdaságtan terén is főleg az anyag-gyűjtés és e gyűjtött anyag feldolgozásának korát éljük. Nem is hihető, éppen az élet örökké változó voltára való tekintettel, hogy ez mihamar másképp legyen. Buckle mondása, hogy a gazdaságtan éppen olyan deductív jellegű tudomány, mint a geometria, még nagyon soká fog tévedést tanítani.

A gazdaságtanban, helyesebben ennek módszertanában szünet nélkül folyik a küzdelem, egyfelől az inductív, másfelől a deductív irányzat között. Inkább emlitem a módszertant, mint magát a közgazdaságtan tudományát, mert bár az egyes írók elméletileg főleg az egyik vagy másik módszert dicsőítik is, ezeknek egyike vagy a másika mellett törnek is lándzsát, tényleg mégis azt a módszert alkalmazzák a tudomány különböző részeiben, melyet ennek természete megkíván. Az inductiót alkalmazzák ott, hol új anyag gyűjtéséről és feldolgozásáról van szó, a deductiót pedig ott, hol az elért eredmények visszaható erejét próbálják ki az igazságoknak ismert tételek új irányban való viszonyításainál.

Ma a közgazdaságtanban az inductív és deductív irányok harca főleg a német történelmi s a deductívnek nevezett osztrák iskola közötti küzdelemben lép elénk. Ez a küzdelem, annak a szereplői, de főleg az, hogy minő kérdések körül szakadnak itt kétfelé a vélemények, nagyon jól megvilágítja nemcsak a módszertani kérdések, hanem a gazdaságtani problémák természetét is.

Az egyik irány, a történelminek nevezett, melynek ifjabbnak mondott irányzata ma Schmoller vezetése mellett oly kitűnő szerepet játszik minden túlzásai mellett is a tudományban, czéljául kizárólagosan az adatgyűjtést s az adatok feldolgozását tekinti. A mikor az adatokat a multa nézve kutatja, a történetet veszi

segítő eszközéül, innen módszerének neve, a mikor pedig a jelen viszonyaiból iparkodik használható adatokat gyűjteni, a statisztika nyújtotta eredményekre támaszkodik. A történelmi és a statisztikai kutatás a gazdaságtani inductiv adatgyűjtő munkálkodásnak két legnevezetesebb módszere.

Az osztrák iskola, melyet Menger, Böhm-Bawerk, Wieser meg mások képviselnek, nem foglalkozik adatgyűjtéssel. Erejét sokkal inkább arra fordítja, hogy a már rendelkezésére álló adatok törvényeit maga-magában bonczolva kutassa. Ezeket az adatokat egymással új viszonylatokba hozza, új világításba helyezi s így iparkodik rejtettebb sajátságait is kifürkészni. A fent megnevezett írók neveire csak egy pillantást kell vetnünk, hogy megtudjuk annak mélyebb okát, a minek következtében ők főként a deductiv módszer hívei. Az osztrák iskola létjogot magának azokkal a kutatásokkal szerzett, melyek az érték és az ár problémáira vonatkoznak. Az említett írók, mint ennek az iskolának legkitűnőbb theoretikusai, az érték- és az árjelenségek vizsgálata körül szereztek maguknak maradandó érdemeket. Ezek a kérdések pedig természetüknél fogva olyanok, hogy inductiv kutatást nem kívánnak. Velük szemben a fürkésző gondolkozásnak olyan álláspontra kell helyezkednie, a melyet majdnem a prioristikusnak mondhatnánk. Jórészt az inductiv szemlélet alapján, de egyúttal mindjárt általánosításra törekvő eljárással az ember bizonyos kiinduló pontokat állapít meg e jelenségek vizsgálatánál, a melyeknek természete kizárja az esetről-esetre való inductiv kutatást. Ilyen kiinduló pontokat a kereslet és kínálat elmélete, legújabbán pedig a hatalmasan fejlődő gazdasági lélektan, az oekonomiai psychologia eredményei nyújtanak. Ezekből kiindulva a legtökéletesebb és legtisztább deductiv eljárás vezet bennünket az ár és az érték problémáinak vizsgálatánál legjobban eredményre.

A mint tehát a tudományok egyáltalán természetük meg fejlettségi fokuk szerint, hol az egyik, hol a másik módszerre támaszkodnak kiválóan, úgy magának egy tudománynak, így pl. a közgazdaságtannak körében is több különböző részt határolhatunk el, melyeknek egyike az inductiv módszert fogja a kutatónak az eljárás módja gyanánt ajánlani, másik ismét a deductiv módszer segítségével fog érdemlegesebb eredményekkel kecsegtetni.

A ki bizonyos gazdasági irányu törvényhozás hatásaival akar megismerkedni, a ki ismerni akarja bizonyos társadalmi körök

gazdasági viszonyait, a ki bizonyos gazdasági jelenségek hatásaival szeretne tisztába jönni, az a tényleges viszonyok tanulmányozására, az egyes esetek fürkészésére, szóval az adatok kutatására és egybe-gyűjtésére lesz utalva. A ki azonban a gazdasági élet olyan tünete-
ményeivel kíván foglalkozni, melyek mint pl. az érték és az ár jelenségei, statisztikailag és történetileg, tehát induktív uton kutat-
hatók ugyan, lényegük azonban, miután ez az ember lelki világában fekszik, bonczolva nem vizsgálható és csak a lélektan segítségével fejtegethető, az ilyen jelenségekkel szemben a deductív eljárásra lesz utalva.

9. Az induktív módszer két legnevezetesebb segédeszköze a történelem és a statisztika. Mindkettő egyugyanazon viszonyban áll a gazdaságtan tudományához, t. i. a segédeszköz szerepét játszó-
szák vele szemben. Ez éppen úgy áll a történetről, erről a leg-
régibb s legáltalánosabb érdekű tudományról, mint a tudományok
egyik legujabbikáról, arról, a mely kétségtelenül legspecziálisabb
jellegű és értékű, a statisztikáról.

Mind a kettő a gazdaságtannak az adatszolgáltatás szem-
pontjából van segítségére. Mind a kettő tények felhalmozásával
foglalkozik, a megfigyelés és a leírás módszerét alkalmazza mind
a kettő. Csakhogy, míg az egyik, a történelem, az adatokat a
multból meríti, s azokat több-kevesebb rendszerességgel s lehetőleg
az események egész körére kiterjedve adja elő, addig a másik, a
statisztika, vizsgálatának körét lehetőleg szűkre szabja, csak egyes
eseményekre terjeszti ki figyelmét, de azon a körön belül aztán
lehető pontos ismeretekre akar szert tenni, mikor számadatokban
adja kutatásának eredményeit elő.

A történelem a multat rajzolja azért, hogy a jelen, de még
inkább a jövő számára levonhassuk a hasonló esetekre vonatkozó
következtetéseket, hogy a mult alapján a jövőbe lássunk. A multa
vonatkozó kutatásaiban a legkülönbélebb alapokra támaszkodhatik
s ezek megokoltságához, beigazoltságához képest lesz a történelmi
előadásnak is többféle és különböző az értéke. A szerint, hogy
mily mélyen lát bele a történész a rajzolandó társadalom szövöd-
ményébe, a szerint felel meg a kutatás eredménye a valóságnak
jobban vagy kevésbé. Ha a mult eseményeivel szemben éppen
oly biztonsággal vizsgálódhatnánk, mint a mekkora pontosság
reményével figyeljük meg a jelen körülményeket, akkor a törté-

nelem a legkülönbözőbb tudományok segédeszközeinek gazdag tárháza volna.

De a legtöbb tudomány nem elégedhetik meg azzal, hogy nagy vonásokban rajzolt eseményeket sorol fel. Mennél jobban tökéletesednek az egyes tudományágak, mennél jobban ki akarják saját részleteiket dolgozni, annál inkább kiviláglik, hogy a tökéletesen meg nem bízható adatokon nyugvó, általános történelmi kutatás nem szolgálhat támpontokul a tudomány tovább vitelére. Így lépnek előtérbe az egyes tudományágak körén belül a részleges történelmi kutatások. Maguk az egyes tudománysszakokkal foglalkozók kezdenek a szakukba vágó történelmi események vizsgálatával foglalkozni. Így keletkeznek a szaktörténelmek, minők a gazdasági, a jogtörténelem stb. Ezen kutatások értéke a szaktudomány szempontjából minden esetre sokszorta becsesebb, mint az általános történelemé. A mult emlékei között itt azok kutatnak egy bizonyos körben élénk társuló jelenségek egymásutánja után, a kik e jelenségek törvényszerűségének vizsgálatával egyébként is foglalkozva, jobban ki tudják választani az adathalmaz közül a lényegest, a jellegzetest.

Ma különösen a német történelmi iskola hangsúlyozza a gazdaságtanban az ilyen szaktörténelmi kutatás szükséges voltát. Ez az irány mindenesetre sok érdekes tényt hozott napvilágra, de egyúttal túlzásba is vitte bizonyos tekintetben a történelembe való mélyedést. Minden legapróbb jelenséget történelmi vizsgálódásának keretébe óhajt vonni, s ez a részletezésre törekvés útját állja annak, hogy kutatásai közben bizonyos általánosabb szempontok jussanak uralomra. Hogy a tudomány előbbre menjen, hogy az ember az igazságok kutatása közben előbbre jussón, az elméleti általánosításoknak, a theoretizálásnak is utat kell engedni. Az elmélet dolgozza fel azokat a tényeket, a melyeket az inductiv történelmi kutatás megállapított, ez vizsgálja és ismerteti a bennök nyilvánuló törvényeket. A mai német gazdaságtörténelmi iskola ezt figyelmen kívül hagyja. Holott a tudományok általános történelmi fejlődése is éppen a mellett bizonyít, hogy elméleti általánosítások nélkül nincs tudomány. A tudományok életében az adatgyűjtő s az adatokat feldolgozó, az elméleteket ezekből az adatokból lefejtő korok egymást folyton-folyvást váltogatják. Az adatgyűjtés munkája csak úgy válik eredményessé a tudományra nézve, ha a már elért elméleti eredményeket a gyűjtött adatokkal egybevetjük. Viszont

azonban egymagában az elvont elmélkedés sem segít. A deductive haladó kutatás is mihamar érzi, hogy elméleteit bizonyító vagy bíráló, szóval olyan adatokra van szüksége, a melyeknek segítségével mintegy tényeken mérje meg a felállított elméletek igazát.

Azonban hangsúlyoznunk kell, hogy amikor az elmélet adatgyűjtést kíván, az adatgyűjtő munkát egyúttal a maga kitűzte irányba iparkodik terelni. Vaktában a legtárgyilagossabb történész, a legelfásultabb inductiv kutató sem haladhat. Kell valami irányelvnek, valami célznak előtte lebegnie, amely utját egyengesse, irányítsa. Ezt a célt csakis az elmélet tüzheti ki a kutató elé. Így válik az elmélet az inductive bizonyítható tények egybegyűjtésének előfeltételévé. Ez a deductio szükséges szerepe az inductiv eljárásban.

10. Az inductiv kutatás másik nevezetes módja a történelmi vizsgálódás mellett a statisztikai eljárás. A gazdaságtan adatgyűjtő munkálkodása olyan tényeket vonhat be a statisztika segítségével működése körébe, a melyeket a legnagyobb haszonnal értékesíthet. Helye a statisztikai felvételnek minden esetre csak ott van, hol egy bizonyos zárt körnek, és pedig területileg, társadalmilag, fajilag vagy egyébként elhatárolt jelenségeknek megfigyeléséről van szó. A tömegészlelés szabályai alapján nyert eredményeket a gazdaságtan kitünően tudja értékesíteni.

Határt szab azonban a statisztikai eljárás eredményes voltának a következő két körülmény: A statisztika a tömeges vizsgálódás módszere lévén, egyfelől csak azon jelenségekre terjesztheti ki a kutatást, melyek egyszerű, könnyen megérthető olyan kérdésekbe foglalhatók össze, a melyekre viszont a felelet a pontosság mellett egyszerűen és röviden adható meg. Másfelől statisztikailag csak azt lehet megállapítani, statisztikai felvételt csak olyan jelenségről lehet készíteni, a mit szemlélni, megfigyelni és határozottan leírni lehet. Ezek közül is csak bizonyos csoportokba foglaltakról számolhat be számszerűleg. Azt, a mit közvetlenül látni nem lehet, a statisztika nem vonhatja be felvételeinél vizsgálódásának körébe.

Különben mint a történelmi, úgy a statisztikai adatok eredményes volta is attól függ, hogy mennyiben alapulnak a valóságon. E tekintetben pontos és megbízható statisztikai működés mellett jobban szíveljük a statisztikát, mint a sokszor végletekbe csapongó történelmi részletkutatásokat. Egyébként mint a törté-

nelmi, úgy a statisztikai módszerről is áll az, a mit a történelmi adatgyűjtésre vonatkozólag az elméletnek az adatgyűjtést megindító szerepére nézve mondtunk. A statisztikai kutatás is hasonlóképpen arra törekszik, hogy lehetőleg az elmélet által neki kiszabott irányban mozogjon.

11. A mint az inductiv eljárás jellegzetes alakulatai a történeti és a statisztikai módszer, úgy a deductiv irányu kutatásnak is megvan a maga tipikus válfaja. Ez az úgynevezett matematikai módszer.

Mikor a gazdaságtannal foglalkozók belátták annak szükségét, hogy a gazdasági kutatás okvetetlenül megkívánja azt, hogy az ember cselekvéseit mozgató lélektani rugókat is számbavegyük, a mikor szóval belátták, hogy a gazdaságtan első sorban ethikai tudomány, mind jobban kezdték a lélektan eredményeit az ember gazdasági cselekvéseinek vizsgálatánál is alkalmazni. Megszületett az oekonomiai psychologia. Ennek segítségével a legnehezebb és éppen a gazdasági élet ethikai természeténél fogva a gazdaságtanra nézve alapvető kérdések körül új világosság kezdett derengeni. Az érték, az ár problémáit iparkodtak az oekonomiai psychologia tételeiből kiindulva deductive magyarázni. A fejtegetések közben aztán az érték kérdéseivel foglalkozó írók lehető világosságra és főleg a lehető legnagyobb pontosságra, exactságra törekedtek.

Ez az igyekezet hozta létre a matematikai formulák alkalmazását. Ugy látták, hogy bizonyos viszonylatok, melyekkel dolgozniok kellett, könnyen matematikai formákba öltöztethetők. Így például az élvezet és áldozat mérlegeléséből előállott határértéket úgy tüntethették fel, mint valamely függvény maximumát. A maximumállapot oly számbaveendő fontosságú az értékelmélet terén, hogy ezt lehetőleg világosan akarták magyarázni. Így létesültek a geometria segítségével azok az ordináta rendszerek, melyekben különböző áldozati és élvezeti görbék mutatták az érték- és árviszonyok hullámzásait. Mikor aztán már megszokott dologgá vált bizonyos közgazdaságtani törvényeket és viszonylatokat matematikai formába öltöztetni, ismét csak egy lépés kellett odáig, hogy azok, a kik az algebrai formákat felállították, ezekből levezetőleg matematikailag okoskodjanak is. Ezzel létesült a matematikai módszer, melynek hívei azt vallják, hogy így, tisztán a számtani következtetések révén annál is igazabb és

valóbb eredményekhez juthatunk a közgazdaságtanban, mivel a számtani eljárás sokkal pontosabb a közönséges gondolkozásnál.

A nélkül, hogy valami különösen bizonyítani kellene állításunkat, a matematikai módszert követő írók munkáira hivatkozva egyszerűen tagadhatjuk, mintha a matematikai formák alkalmazása a gazdaságtant új igazságokra törekvő kutatása közben érdemleges eredményekre vezette volna. Ez éppen a matematikai eljárás fokozott és tipikus deductiv természetében leli magyarázatát. Tény, hogy matematikai formulázás által valamely igazságot, törvényt vagy viszonyt világosabbá, könnyebben áttekinthetővé és így használhatóbbá tehetünk, de ezt is csupán annak a számára, a ki a matematikának nemcsak elemeiben járatos. Ennek következtében a közgazdaságtan matematikai módszerét még annyira sem mondhatjuk hasznosnak, mint például a statisztikai közléseknél a grafikai ábrázolást. Mert ez utóbbi azt, a mit könnyebben áttekinthetővé akar tenni, az ábrázolás által legalább mindenkinek minden külön ismeretek feltételezése nélkül is megmagyarázza.

12. Az inductiv és a deductiv módszer közti viszony egyfelől ellentét, de másfelől a legszorosabb kapcsolódás és egymásnak kiegészítése. E viszony jellemző sajátságait igen jól tünteti fel a társadalmi tudományok egy új s mindinkább különváltága. A sociologia életében tűnik ki leginkább és igen nyomatékosan a deductio és az inductio kapcsolata. Itt is megtaláljuk a deductiv elemet az inductióban.

A ki a társadalmi tudományok fejlődését századunk második felében figyelemmel kíséri, mihamar arra a gondolatra jöhet, mintha azok a nagy küzdelmek, melyeket a nemzetgazdasági tudósok a közelmúlt időkben olyan elkeseredettséggel vívtak a módszer kérdése körül s a mely harcokban a theoretikusok még ma sem fáradtak ki, mintha ezek a nagy küzdelmek a társadalmi tudományok egy másik ágánál leplezve bár, de ma újból elkezdődnének. Sőt mi több, azt is észre fogjuk vehetni, hogy az említett utóbbi tudományágra nézve a gondolkozók a lét vagy nemlét kérdését olyképen vitatják, hogy érveléseik mintegy a módszertani problémák felelevenítésének látszanak.

A társadalmi tudományok történeti fejlődésmenete ugyanis egyszerű képet tár fel, és pedig két téren.

Mindenekelőtt érdekesen domborodnak ki egymás mellett a különböző ágak történeti sorrendben, a szerint a mint az állammal, aztán a mint a társadalommal foglalkoznak. Ezzel szoros összefüggésben nyilvánul a módszertani fejlődés is. Az állami tudományok jellege deductiv marad, a társadalmiaké inductiv lesz.

A természetjogi elméletek világfölforgató ereje nyújtott olyan alapot az állami tudományok jellemző képviselőjének, a politikának, hogy ez bölcselkedve azokból az alapelvekből levezetve, okoskodhatott. Ha pedig a társadalmi tudományok máig is legjellemzőbb ágát, a közgazdaságtant nézzük, a melynek különben módszertanilag tisztán inductiv jellegét nem lehet bebizonyítani, de a melynél a tisztán levezető okoskodás mellett erre a módszerre is támaszkodnunk kell, úgy be kell ismerni, hogy a nagy természetjogi áramlat a nemzetgazdákát is annyira magával ragadta, hogy az inductiv kutatásról teljesen megfeledkeztek.

A mikor aztán az a nagy vihar elült, a melyet a természetjogi elméletek a tudományban és az életben okoztak, akkor megindultak a nagy módszertani harcok, előbb csak a társadalmi tudományok általános mezején, később az egyes különös téreken is.

Ha arra nézek, hogy a politika például mennyire hangsúlyozza a gondolkozás deductiv oldalát, míg viszont a történeti iskola Németországban Schmollerrel az élén szinte számbavehetetlennek hirdeti mindazokat, a kik a közgazdaságtanban az inductio mellett még más módszernek is engednek helyet, akkor a módszertani harcokat újra magam előtt látom. De nem is kell oly messzire mennünk. Nem kell az inductiv irányu történeti iskolával szembe éppen az elvont állambölceletet állítani; ha magának a nemzetgazdaságtannak keretén belül maradunk is, hallani fogunk arról a vitáról, a melynek magvát a deductiv theoretikus Menger és az inductiv historikus Schmoller közt szintén a módszertani kérdés tette.

A míg pedig a nemzetgazdaságtan körén belül így folyik a küzdelem az ellentétes vélemények között, keletkezik egy új társadalmi tudomány, mely nem állítható a közgazdaságtan mellé, mert annál szélesebb alapokon szervezkedik, az emberrel, mint a nagy társaságot alkotó közönségnek csak egy elemével, és a nagy társasággal, mint meghatározott életjelenségekkel bíró organismussal foglalkozik.

Az új tudománynak életere a megfigyelés, az egyes jelen-

ségek vizsgálatából törvényekre való következtetés, szóval az inductio lesz. Azzal tehát, hogy egy új gondolkör lép a tudományok küzdőterére, melynek célja a társadalmi élet terén az igazságot kideríteni, azzal különösen, hogy ennek az új gondolkörnek az életeleme az inductio, a melylyel él vagy bukik: belép egy új ajtón a gondolkozók elé a már annyira vitatott kérdés: melyik módszertani eljárás a helyes a társadalmi élet vizsgálatánál, melyik segíti a gondolkozást igazi céljához, az igazság feltárásához, a létező magyarázatához.

Ennek az általános, áttekintésre törekvő új gondolkörnek még Comte adta a sociológia nevet; hanem azért azt, a mit ma többé-kevésbbé sociologia alatt értünk, ő meg nem alkotta.

A positivista philosophus előtt még csak mint egy fantasztikus felhőgomoly kavarg azoknak az eszméknek a csoportja, a melyeket a positiv tudás csúspontjára helyez. Azzal a különbséggel, a melyet a társadalmi lét statikája s dinamikája közt, a társadalmi élet és a társadalmi fejlődés között talál, vél arra az útra lépni, a mely a társadalmi tünemények megfejtéséhez vezet. Daczára mindazoknak a tévedéseknek, a melyeken keresztül a francia matematikus világnézetéhez jutott, már az a kiinduló pont, melylyel az emberiség életét három szakra: a vallásra, a metaphysikaira és a positivra osztja s a melynek megfelelőleg a már elért harmadik időszak kutató módszeréül a vizsgálódást, a tiszta inductiót állapítja meg, oda mutat, hogy a Comte-tól sociológiának nevezett tudomány keletkezésének lényegét, a módszertani megállapodást, már a Philosophie Positive negyedik kötetében megtalálta.

Igy Spencernek, a mai sociologia tulajdonképeni megalapítójának a módszer tekintetében megvolt adva az út. Ő nagy buzgalommal hordta is össze a tényeket, a melyekből aztán általános következtetéseket származtatott. Spencer a Comte módszere nyomán haladt tovább, a mikor a természettudományi ismereteknek positiv alapján akarta az elméleti bölesészeti tanokat magyarázni. Az a nagy ethnologiai, biologiai, physiologiai és történeti anyag, mely tudásában rendelkezésére állt, megengedte, hogy »positiv« alapját lehetőleg szilárdra építse.

13. A gondolkozás munkájának lényege alig más, mint többé-kevésbbé egyéni alapokon nyugvó eszmék vizsgálata és azok után

való törekvés, a mely eszmények megint tárgyi alakjukban a kutatás végső céljának felelnek meg, ez pedig az ideális inductiv vizsgálódás nagy ellensége gyanánt ismeretes. Ennélfogva mi sem természetesebb, minthogy az eszményeiért lelkesülő és minden pillanatban eszményeinek érdekében működő gondolkozó fő az előtte szétszórva heverő, össze nem fűzött és nem osztályozott tényhalmazból úgy válogatja ki a következményt alkotó fogalmakat, a hogy azok legjobban megfelelnek a bár sohasem öntudatlanul, de talán mindig akaratlanul követett eszmény alakjának. Ha aztán e mellett meggondoljuk azt is, hogy annak, a mit az angolok »scientific imagination«-nak neveznek, törvényes helye van az inductiv kutatásnak úgy adatokat gyűjtő, mint általánosító részénél, akkor nem fogunk csodálkozni azon, hogy az úgynevezett sociologia társadalomtani következtetéseiinek tárgyilagossága ellen nem egy kételkedő hang támadt fel.

Alig képzelhető gondolkozó fő, mely a csapongva szálló képzelet szárnyait annyira le tudná nyesni, hogy az ész az eszményképzés tehetségétől teljesen megfosztaná. Ha ezt tehetné, saját léte alól vonná el az életadó talajt. Hiszen az elméleti tudományok a leíró isméktől éppen abban különböznek, hogy a gondolkozás éltető eleme, a képzelet, a kettőnél különbözőképen működik. Mig az előbbieknél az eszményképzés a módszertani, addig az utóbbiaknál csak a rendszerbeli téren mozog.

Az eszményalkotás, mely az emberi elmét a kutatásra serkenti, egyszersmind határt is szab az abszolút becsü megismerésnek; ez a határ pedig ott fekszik, a hol az eszmény individualizáló ereje az abstractiót a maga céljai felé hajtja. A közt a két korlát között, a mit így minden eszmény terem magának, forog a tudományok egész élete, éppen úgy, mint a népeké. Az eszmények sorsa is egyenlő mind a két téren, mihelyt az egyéni gondolkozás, vagy a közfelfogás az említett korlátba ütközik, lehull az eszmény imádata magaslatáról, hogy egy másik foglalja el helyét. És az eszmények e folytonos váltakozása adja subjective, azt, a mit tárgyi szempontból haladásnak nevezünk.

A mindennapi élet eszményei megszületnek és szentekké avatódnak, mielőtt még hasznukvehetésének próbája megkezdődött volna. A tudományban nem megy ilyen egyszerűen a dolog. Az eszményképzés hosszú lépcsőzete mutatkozik az emberi jogokat formulázó természetjogászok tanítása és a szerves fejlődés theoriája

közt. Az eszménynek inductive talált alapját egyikben sem szabad tagadni; de mennyivel több a másodikban, mint az elsőben! A szerves fejlődés theoriája mintha tisztán természettudományi alapokon épült volna fel, pedig jól tudjuk, hogy belejátszott az a bizonyos sok mindent individualizáló »tudományos képzelőtehetség«.

A sociológiának e lényegénél fogva leginductivebb irányzatú tudománynak módszere sem lehet el bizonyos irányító elvek, elméletek nélkül, melyek a deductio szerepét az ennyire inductiv eljárás mellett is biztosítják.

Irodalmi és történeti jegyzetek:

A megoldást kívánó gazdasági kérdések tisztázásához a módszertan elmélkedései ugyszólván semmi segítséget nem nyújtanak. Ez különben a dolog természetében fekszik. Tudjuk, hogy a módszer csupán minő a posteriori kutatható jelenség. Mikor a gondolkozás egész folyamata, termékével együtt előttünk áll, csak akkor elemezhetjük tulajdonképen a módszert.

A gondolkozó a szellemi tevékenységnél, a mikor okoskodik és következtet teljesen figyelmen kívül hagyja a módszer kérdését. Másfelől mi is a gondolkozás módszerével csak később foglalkozhatunk, mikor a szellemi munka már kész és csak ekkor konstruálhatjuk meg a módszertani ítéletet. Ez az ítélet pedig ismét semmi más jövődöbeli, még a leghasonlóbb viszonyok közt keletkező szellemi tevékenységnek sem szabhat előre utat. Ez az oka annak, hogy a módszertani fejtegetések gyakorlati becse szóba nem igen jöhet.

Ha meg az olvasó azokat a nagy vitákat tekinti, melyeket a tudósok oly nagy hévvel vívtak és vívnak még ma is, nemcsak eddigelé eldöntetlenül, de egyúttal az eldöntés minden reménye nélkül a módszer kérdései körül, még inkább fogja sajnálni, hogy annyi jó erőt forgácsoltak szét ilyen meddő küzdelemben.

Csak egy tekintetben bir a módszertani kutatás létjogosultsággal, de e szempontból ez aztán töle igazán meg nem tagadható s ez, mint egyáltalán minden tudomány bölcséleti része, úgy a közgazdaságtannak is az az oldala, mely a gazdasági élet jelenségeit s az élet törvényeit bizonyos általánosító bölcséleti, de egyúttal történelmi felfogással is tekinti. Minden tudományszaknak

elméletileg kétségtelenül legfinomabb tere az, mely e tudomány igazságait bölcselmi világitásban és történeti kifejlődésükben tekinti. A módszer szempontjából a történet bizonyos irányzatokra osztja a tudományos élet áramlatait. E történelmi áttekintés, melynek bölcséleti eredményeit jótékonyan érezhetik a tudományszak leggyakorlatibb tanai is, a módszertani feldolgozás mellett válik legtökéletesebbé.

*

Az emberi gondolkozás kifejlődése a külvilágból elénk táruló képzetek befogadásával kezdődik. Ezeknek csoportosítása, tehát közös jellemzőiknek felismerése teszi ki az úgynevezett inductiv eljárás lényegét. A deductio szerepe csak azután kezdődik, miután az inductio útján már tettünk szert olyan adatokra, a melyekből továbbmenve levezetőleg okoskodhatunk. Nagyon tévednénk azonban, ha azt hinnők, hogy a tudományok fejlődése is ilyen uton halad. A tudományokban az általános alapelvekből való deductiv kiindulás mindig és mindenütt megelőzte az inductiv kutatást. Ennek okát a következőkben kell keresnünk.

Az emberi elme, a gondolkozó képesség, meglehetősen tökéletlen, mikor először kerül szembe a nagyvilág jelenségeivel. Az inductionnak tág tere nyílik, de a felfogás, a megfigyelés nem mindig tökéletes. Legtöbbször csak azon oldalát tekinti az ember a jelenségeknek, mely rikitó voltánál fogva tüstént s a többieket elhomályosítva szemébe ötlük. Az ember a jelenségek ilyen tulajdonságai alapján állapít meg maga előtt bizonyos viszonylatokat, a melyek pedig a valóságban meg nem állanak. Az ember azt látja, hogy bizonyos jelenségek egymást többször követték, ime tüstént megállapítja ezek között, a nélkül, hogy fejletlen értelmével a dolgok mélyére iparkodna tekinteni, az ok és okozatossági viszonyt. Az okszerűség törvényeinek mivolta felől sincs tájékozva és ennek megfejtése céljából okoskodni kezd. A ki a sociológiának azzal a leíró részével foglalkozott, mely a kezdetleges népek értelmi, de különösen valláserkölcsei életét vázolja, tudni fogja, hogy minden vallási érzület és felfogás így indul meg az emberek között. Mikor aztán a babonaszerű vallási képzetek megszilárdulnak, olyan világnézet áll tüstént elő, mely a jelenségek deductiv irányzatu magyarázatát úgyszólván kizárólagossá teszi. A tudományok, az állami, a jogi, az orvosi és egyéb

ismeretágak pedig mind a vallás öléből kelnek ki, s így fejlődésük csirájában hozzák már magukkal a deductiv gondolkozást, mely őket aztán továbbfejleszti.

A közgazdaságtan tudománya az úgynevezett erkölcsi rendszerek (Moralsysteme) képében szintén a vallás tanaival kapcsolatban jelenik meg. S így már ennek következtében ez is tüstént a deductiv módszer felé hajlik. Aztán meg az ember mikor gondolkodik, mindennekfölött okoskodni szeret. Értelmi fejlődésének különösen kezdetén természetszerűleg meg van arról győződve, hogy az, a mit ő tud, a mit látott, a mit ismer, az már minden, a mit csak megismerni lehet. Ismereteinek körét egy zárt egésznek tekinti, a melyet kiterjeszteni már csak azért sem lehet, már csak azért sem érdemes, mert mindaz, a mit ő maga s az előtte élt tudomány megfigyelt, nézete szerint tökéletes szabályt ad az esetleg felmerülő új esetekre is. Így indul meg az emberi értelem aránylag fejletlen szakában, a tudományok művelése bizonyos általános alapelvekből okoskodva deductiv uton. A legtöbb tudomány a vallási képzeteket vevén alapul, levezetéseiben is érezteti azt, hogy kiinduló pontját jórészt speculativ okoskodásokkal állapította meg.

A vallási tanításokkal legszorosabb kapcsolatban, velők szerves összefüggésben állanak az erkölcsi szabályok, hiszen mindketten ugyanazon egy forrásból fakadnak. Ez a forrás pedig az a harmóniára való törekvés, a mely alapja az ember általánosító igyekezetének, a melylyel mindent át akar tekinteni és szellemi uralma alá akar hajtani. Az ember a világegyetemet, ennek a rendjét akarja megérteni. E célból alkotja meg magának előbb az istenek, aztán általánosító törekvésében mindinkább tovább haladva az egy Isten fogalmát. Cselekedeteit is harmóniába akarja hozni a mindenséggel, e célból bizonyos ideális követendő szabályokat állít fel, melyeket a morál neve alá foglal. A vallás és az erkölcs így megegyeznek egymással abban, hogy létalapjukat bizonyos általánosan igaznak tartott, de közelebbről nem kutatható, nem vizsgálható alaptétel teszi, a melyet valamelyes okoskodással éppen azért állítottunk fel, hogy belőle a világegyetem s az emberiség életének rendje megmagyarázható legyen. Ezek a fő tételek színezik aztán úgy a vallási, mint az erkölcsi rendszerek többi tanait is. A tanítások arra törekednek, hogy ennek az elvnek lehető érvényesítését, lehető uralkodását biztosítsák.

A mint az erkölcsi rendszerek minden tanításukat valamely

felállított fő tételből levezető okoskodás útján nyerik, úgy történik ez egyéb, a morálrendszerek öléből kifejlődő részleges tudományágak körében is. A mint az erkölcsstan például a szabadság, az egyenlőség, az igazságosság, a felebaráti szeretet elvét állítja fel oly követendő főelvek gyanánt, a melyeket aztán minden részleges parancsában érvényesíteni törekszik, úgy az erkölcsi rendszerekből támadó közgazdaságtan is mindig bizonyos általános elveket tart szem előtt. Ezek az elvek a társadalmi élet gazdasági berendezésének szükséges természetére vonatkoznak. Hatásuk alatt az illető tudományszakkal, tehát itt a közgazdaságtannal foglalkozók, a gazdasági élet minden különös jelenségében ennek az elvnek az érvényesülését akarják biztosítani, ennek az uralmát bizonyítani.

A gazdaságtan elméletének történetében nem egy ily uralkodó elvre akadunk. A középkorban általánosan divott gazdaságtani elvek a kereszténység és a keresztény erkölcsstan tanításaiból merítették alapjaikat. Ezek az erkölcsi tanítások a *justum pretium*-ról és az *uzsora* lényegéről szólnak. Schmoller szerint az új-kor merkantilisztikus gazdaság-politikai és gazdaságtani irányzata azokon az elveken alapszik, melyek mintegy egyetemes világ-felfogásként a későbbi római császárság uralkodó alapelveiből s a római jog tanításaiból merítették eredetüket és szívésségukat. Ezekre az elvekre támaszkodva akartak a merkantilisták egységes nagy államhatalmat létesíteni.

A deductív irányu gondolkozásnak alig van jellemzőbb példája, mint a természetjogi elméleteken alapuló bölcselkedés. Ez az irány, mely egy időben a bölcsészetet teljesen hatalmába kerítette, hatását a közgazdaságtan terén is érezte. A physiokraták és az angol liberális iskola közgazdaságtana a természetjogászok alapelveit fogadva el, deductív álláspontra helyezkedik eljárásában. A socialismus ismét visszatér a merkantilisták álláspontjára és szentnek tartott alapelvéből következtetve, mely szerint csupán a legerősebb kényszerhatalommal felruházott közület tud az emberek közt azok általános boldogulhatása szempontjából rendet tartani, gazdasági tanításait is ennek az elvnek szellemében, ennek az alapelvnek igazságáról meggyőződve hirdeti.

A gazdasági tanításokhoz kapcsolódik s azokkal egyenlő eredetű ezen irányzatok politikai hitvallása is. Ezek hasonlóképp osztozkodnak a gondolatmenet deductív természetében. A merkantil politika, valamint a socialisták communismusa éppen azért szintén

csak úgy a szentnek tartott alapelvekre támaszkodva kívánja a túlhajtott állami beavatkozást, az utóbbi, mi több, az egyéni szabadság teljes megsemmisítésével, mint az angol liberális iskolának politikai tanítása az egyének teljes szabadságát.

A merkantilismus a hatalmas, központi erővel rendelkező állam alakításának politikája. A merkantilisták az államot központosítva akarták szervezni, hogy erősen lehessen kormányozni. Már pedig az államot kormányozni kell, hogy a fejedelem megvalósíthassa feladatát, a mely népének lehető boldogításában áll. A római imperialismus eszméinek maradványa volt a nagy fejedelmi hatalom mint kitűzött eszményi cél, a mely felé törekedni kell. Ehhez járul a felvilágosodott absolutismus idején a bölcselők spekulatív tanításaiból merített az a felfogás, hogy a fejedelemnek lehetőleg alattvalóinak boldogításán kell közreműködnie. E két, megdönthetetlen igazság gyanánt elfogadott tétel adja a merkantilismus kiinduló pontját. Ezekből levezetőleg deductiv uton okoskodták ki azt a kormányzati és gazdasági politikát, a mely a XVI. század elejétől egészen a francia forradalomig Európában az uralkodó kormányrendszer volt. A szentnek tartott alapelv, az okvetlenül követendő tanítások nemcsak abban éreztették hatásukat, hogy az egyes kis területek feletti uralmak megszűntek, miután a központosításra törekvő állami hatalom beolvasztotta őket, hanem a közgazdasági viszonyoknak is sajátos alakulását eredményezték.

Mindez egy sajátos közgazdasági elméletet is teremtett. Az állam területileg egységessé lett, éppen így a gazdasági életet is szerves egészzé akarták önteni. A szétszórt gazdasági erőket egyugyanazon piacon akarták egyesíteni a forgalomnak, különösen a pénz forgalmának emelésével. Átlátták, hogy kormányozni a gazdasági viszonyok tekintetbe vétele nélkül nem lehet; tudták, hogy a gazdaságból nő ki az állami és a társadalmi élet. A gazdasági élet legfontosabb emeltyűjének és mozgatójának pedig a forgalomban lévő érzépenkészséget tartották; a mi nem tisztán elvont okoskodás eredménye volt. Azt látták, hogy a pénz a nervus rerum gerendarum. Ez a felfogás idővel annyira megszilárdult, hogy a pénzt eszköz helyet majdnem czélnek tekintették s minden képzelhető módon azon voltak, hogy annak az országba özönlését elősegítsék, kivitelét megakadályozzák. A pénzügyűjtésre való törekvés lett az a megtámadhatatlan igazságnak.

tartott alapelv a gazdasági politika terén, mely az egész gazdasági életet dominálta.

A merkantilismusra mintegy visszahatásként következett szabadkereskedelmi irányzatról nem egyszer úgy emlékeznek meg, mint a régi deductiv okoskodással szemben az inductiv irányu kutatás úttörőjéről. Ez a felfogás nagyon is téves. A merkantilismus nem pusztán logikai elvonás után jutott oda, hogy az államokat mindenekfölött pénzszerzésre utasította. Ismerjük azokat az okokat, melyek a XVI—XVIII. század politikusainak figyelmét a kincs-gyűjtésre felhívták. Az intuitio itt mindenesetre nem kis szerepet játszott. A merkantilisták híressé vált deductiv eljárása csak ott kezdődött, mikor a fentnevezett elvet mint megmászhatatlant és minden körülmények közt érvényesítendő, szentesíteni akarták.

A szabadkereskedelmi iskola eljárása tanításaiban ennél sokkal deductivabb jellegű. Ugy a physiokratismus, mint az ezzel legnevezetesebb, szabadságot hirdető tanításaiban megegyező angol irányzat a természetjog tanításaiból merítette állításainak okadatolását. A mennyire légből kapottak voltak a természetjog elméletei, éppen oly hamisak voltak az ezekre alapított gazdaságtani elmélkedések is. Az egész szabadkereskedelmi gazdaságtani irányzat bizonyos alapelvekből való levezető okoskodás képét tárja fel. Ilyen alapelvek voltak: hogy az ember csak a tökéletes szabadság mellett boldogulhat, hogy a tökéletes gazdasági élet egyedüli, de elengedhetetlen feltétele a teljes, minden állami korlátozás és beavatkozás nélküli szabadság.

Azóta túlon túl bebizonyosodott, hogy a tökéletes gazdasági szabadság valami nagy áldásokat nem hoz. Azok a társadalmi nyavalyák, a melyek a szabad verseny kinövéseiből keletkeztek, a gazdasági szabadságot hirdető elvek érvényrejutása után nemsokára éreztették hatásukat. Ezeket a bajokat a gazdasági élet annak az alapelvnek köszöni, a melynek hódolva, a melynek egyedüli üdvözítő voltában megbizva hozta létre a liberalisták iskolája deductio útján egyéb tanításait.

Tagadhatatlan tény, hogy a modernebb módszertani irányzat is megérzik a gazdasági szabadságot hirdető gondolkozók közgazdaságtanán. Az élet intuitiója vezérelte igen sok tekintetben gondolkozásukat. Megfigyeléseik, tapasztalataik azért mégis nagyrészt csupán abban állottak, hogy mindenütt csak a kötött gazdasági állapotok félszeg voltát vették észre. Azt, hogy ezek ellenében mit

kell tenni, csak a folyton szemük előtt lebegő, szabadságot kívánó alapelvől deductive következtették.

A socialismus ugyanebben a módszertani hibában szenved. Látja, hogy a gazdasági szabadság rendszere tarthatatlan eredményekre vezet. Megalkotta tehát a communismus képzetét s e társadalmi alakulat egyedül üdvözítő voltáról előre meg lévén győződve, nem vizsgálja a részletekben, hogy az ily berendezés vajjon miként válnék be az egészben. Ezt a berendezést a priori helyesnek tartja. S ebből a feltételezett állapotból vonja le következtetéseit.

A gazdasági szabadságot hirdető angol irányzat felállítja az abstract gazdálkodó ember fogalmát s ennek feltételesen megállapított képzetéből végérvényes gazdasági szabályokat vél levonhatni. Éppen így a socialismus is azt hiszi, hogy deductiv következtetéseinek is igazaknak kell lenni annál fogva, mert az önkényesen felállított kiinduló pont szerintük igaz. Ricardo a kereslet és kínálat hypothesiséből deductive vezette le az érték és az ár törvényeit. Marxnak a Mehrwerthet hirdető syllogismusai éppen ily deductiv gondolkozás eredményei. A gazdaságtan tudományának két legnagyobb deductiv irányu elméje, Ricardo és Marx, módszer tekintetében teljesen egy és ugyanazon megítélés alá tartoznak.

A modern gazdaságtani tudomány, a mely az angol szabadkereskedelmi irányzat egészséges továbbfejlesztéséből keletkezett s ennek különösen az az ága, mely ma ethikai iskola név alatt ismeretes, halad a szélsőségektől egyébként is távol, módszer tekintetében is a leghelyesebb uton. Ez az iskola belátta, hogy a fejletlen tudományoknak, minő ma még mindenekfölött a közgazdaságtan, természetes módszere az inductio. A gazdasági élet jelenségeit ma még nagyon kevésbé ismerjük ahhoz, hogy ismereteinkből következtetve általános szabályokat állíthassunk fel a gazdasági élet egész körére. Ma látjuk, hogy tapasztalatainkat még nagyon bővíteni kell.

Ezzel szemben azonban nagyon helyesen hangsúlyozza azt is, hogy különösen a gazdasági jelenségek bonyolódott természeténél fogva (ezek ugyanis szellemi, erkölcsi és physikai rugók összehatásának eredményei) a megfigyelés nem áll mindig módunkban. Társadalmi tömegekkel kísérleteznünk nem igen lehet. Ezen az az eljárás sem igen segít, melyet Cairnes hypothetikai kísér-

letnek nevez. Társadalmi jelenségek a környezettől el nem zárhatók úgy, mint pl. a vegyész anyaga. Mindez kiszámíthatatlan mérvben megnehezíti az inductio alkalmazását a gazdaságtanban; sőt annak egyes kérdései körül azt egészen ki is zárja.

A gazdaságtanban a vizsgált kérdés lényegéhez képest, hol az egyik, hol a másik módszer fog uralkodó szerepet játszani. Kizárólag egyiket azonban már csak a módszerek természetes kapcsolódásánál s annál fogva sem lehet a gazdasági élet bármely jelenségének vizsgálatánál alkalmazni, mivel egyik módszer a másikra, mint okvetlenül szükséges kiegészítőre, mindig utalva van. Erre vonatkoznak Wagner szavai, hogy az a nemzetgazda, a ki azt hiszi magáról, hogy csak az egyik módszert alkalmazza, nagyon csalódik, mert hiszen mind a kettőre felváltva van szükségünk, a mint ezt az emberi értelem működése hozza magával, és pedig nemcsak ezen, hanem minden tudomány terén. Minden értelmi működés képzetek felfogásából áll; itt az inductio játszik szerepet; ezt kiegészíti a képzetek csoportosítása, hol már a deductio szerepel.

A)

BENSŐ, LELKI ALAPOK.

BI. 180. 1. KÖNYV. 1. KÖNYV.

1. A szükségletérzet.

1. A természet az embert nem mint bevégezett, mindenfelé határolt tömeget dobja a mindenségbe, hanem fejlődésre alkalmas szervezet alakjában lassan hívja életre. Az ember úgy egyéni, mint társadalmi életében lassan fejlődik. A fejlődés törvénye áll úgy az egyes emberi egyedre, annak testi és szellemi életére, mint az egész emberi fajra vonatkozólag. Az ember életének úgy testi mint szellemi, egyéni úgy, mint társadalmi terén folyton változik, átalakul, fejlődik. Az élet jellemzője éppen e folytonos fejlődés.

A természet a fejlődésnek s így az életnek — mert hiszen e két fogalom egészséges viszonyok között fedi egymást — a feltételeit sem vonja meg az embertől, hanem azokat szembe állítja vele. Az embert környező külső világ ezerféle tárgya az ember szempontjából mind az ő lételemének alapfeltételeit nyújtja. A külvilág tárgyai éppen azon tulajdonságuknál fogva, a melylyel az emberi élet előmozdítására szolgálnak, kerülnek legelőször az ember szemébe.

A nagy természet ugyanis nem csak arról gondoskodott, hogy az embertől meg ne vonja létezésének szükséges alapfeltételeit, hanem ebbeli gondoskodását még egy másik előrelátó cselekedettel tetézte. A természet időről-időre folytonosan felhívja az ember figyelmét azokra a feltételekre, a melyek életét előmozdítani vagy a létezése elé gördülő akadályokat elhárítani vannak hivatva. Ez a felhívás egy, az ember bensejében életrekelő, önkéntelen benső szózat által történik: az ember hiányt érez. E hiányérzet az embernek úgy testi, mint szellemi élete terén mutatkozik. Az ember életének sem egyéni, sem társadalmi, sem testi, sem szellemi terén nem érzi magát soha bevégezett tökéletes egésznek. Ha az egyik téren mutatkozott hiányérzete megszűnik, helyt ad

az egy más természetűnek. Éppen azért a gazdálkodást megindító hiányérzet is folytonos.

Az emberi élet azon jelenségei között, melyek a gazdálkodás szempontjából különösen számba veendők, nemcsak fellépésének időbeli rendjére nézve, de logikailag is legelső s így mindenestre legelemibb jelenség az a psychophysikai inger, a melyet hiányérzetnek nevezünk.

Az emberi élet erőt fogyaszt; ezt az erőt pótolni kell, ha azt akarjuk, hogy az élet fennmaradjon. Az erőnek erre a pótlására a hiányérzet ösztönzi az embert. Még pedig a hiányérzet kielégítése az erővesztés meg számlálhatatlan különböző eseteihez képest azt kívánja, hogy az ember a külvilág megfelelő legkülönbözőbb tárgyaiból merítse az erőt. Bármily paradoxnak tessenek is, az élet fennmaradásának első feltétele, hogy az ember hiányt érezzen úgy testi, mint szellemi és társadalmi élete terén.

2. A hiányérzet azonban csak az első lökést adja az élet fenntartására, de még távolról sem biztosítja azt. Ahhoz, hogy az élet fenntartassék, még nagyon sok egyéb körülménynek kell találkoznia. Ezeket tüstént taglalni fogjuk.

A hiányérzet egymagában csak az ürességnek, a negatív állapotnak az érzete, mint ilyen, a pozitív egészséges életnél egymagában el sem képzelhető. Csak a beteg test, vagy a beteg lélek ismeri az abszolút hiány érzeteit. A hiányérzet csak akkor működik jótékonyan közre az életerő fenntartásánál, ha ez a hiányérzet még egy másik érzettel párosul. Az érzet kifejezést itt csak a rövidség kedvéért használjuk, mert ez a másik érzet már sokkal összetettebb valami. Egy általános igyekezetből, aztán bizonyos ismeretből (tudatból) és végül egy ezzel kapcsolatos konkrét törekvésből áll. A hiány pótlására irányuló önkéntelen általános igyekezet, a melyről szoltunk, oly szorosan simul a hiány érzetéhez, hogy azzal szinte egybeolvad. Azt hiszem, hogy ez általános törekvés még az abszolút hiányérzetnél is feltalálható. Éppen azért nem is akarom attól elválasztani.

Az élet fenntartását biztosító hiányérzet második alkotó eleme egy bizonyos arra vonatkozó tudat, hogy mi a hiány pótlásának egyénileg legmegfelelőbb módja. A mint ez a tudat az ember bensejében tisztán kialakul, az előbb említett hiányt pótló törekvés is célzt, konkrét tárgyat kap. Hogy ez a tudat különben mint

áll elő, s mik változásának a feltételei, azt szükségtelen itt szóvá tennem. Egyébként ez a pár szó teljes magyarázatát adja: *ignoti nulla cupido*.

A mikor a hiányérzet mellé az a tudat lép, hogy mi a hiány pótlásának a konkrét esetben egyénileg legmegfelelőbb módja, az üres hiányérzet törekvéssé változik, törekvéssé az után, a mire az embernek szüksége van, hogy hiányérzetét kielégíthesse. Az ember ekkor már tudja, hogy szüksége van valamire, s ez után vágyakozik. A mikor érzületei ebbe az állapotba jutottak, az ember már a szükségletérzet uralma alatt áll. A szükségletérzet ekkor mutatkozik először, hogy végig játszsza uralkodó szerepét az emberiség egész gazdasági életén keresztül.

A mily folytonos a hiány érzete, éppen oly folytonos az embernek az a törekvése is, melylyel a hiány pótlására törekszik. A mily önkéntelen az egyik, éppen oly önkéntelen a másik is. A hiány érzetét az ember ösztönszerűleg igyekszik elhárítani. Hiányérzetének elhárítására az ember valamely ösztön hatása alatt törekszik. Ezt az ösztönt a szükségletérzet kielégítésére való törekvésnek mondjuk.

A szükségletérzet nyomása az emberi tevékenységnek s így a gazdasági életnek is első megindítója s mindenkor leghatalmasabb mozgatója. A szükségletérzet határozza ugyanis meg tárgyának különfélesége szerint azt a célt, mely felé az ember tör. Az ember törekvéseit mindig szükségletei határolják. Azt, hogy az ember a külvilágnak mily tárgyai s e tárgyaknak mily hányadai után törekszik, azt a szükségletérzet milyensége és kényszerítő erejének, intenzitásának foka állapítja meg. Így a szükségletérzet lesz annak is alapjává, hogy az ember a külvilág tárgyainak általában mekkora fontosságot tulajdonít a saját életét fenntartó, előmozdító törekvése szempontjából. A szükségletérzet intenzitása szabja meg azt is, hogy az ember a külvilág tárgyainak saját céljaihoz képest egyáltalán fontosságot tulajdonít-e vagy sem. E fontosság mérlegelésénél pedig ismét egyik, még pedig subjectiv, az emberből kiinduló támasztó pontul szintén a szükségletérzet s annak ereje szolgál.

Mivel pedig az emberiség egész gazdasági életében azok a tényezők játszszaák a fő-, az irányító szerepet, a melyek az ember s a külvilág tárgyai között az előbbinek óhajtásai s az utóbbiaknak azon tulajdonságai között fennállhatnak, hogy a külvilág

tárgyai az emberek óhajainak kielégítésére szolgálhatnak, nyilvánvaló, hogy az e viszonylatok alanyi alapját tevő szükségletérzet fogja a gazdasági élet egész menetét irányítani. A szükséglet érzete szabja meg azt a legmagasabb határt, a meddig az ember gazdasági élete emelkedik. Ez egyúttal az az összejt, a melyből az egész gazdasági élet kifejlődik. Ez az első jelenség a gazdasági élet terén, melyet mai ismereteink nagyítójával a gazdasági élet itt vázolandó folyamatában fel tudunk fedezni.

2. A gazdasági élet terén szereplő ösztönök.

1. A szükségletérzet az életfenntartás ösztönét szolgálja. Hiszen a szükségletérzetet, illetőleg az annak kielégítésére irányuló törekvést magát is ösztönnek kell neveznünk, ha ösztön alatt az ember idegéletének azokat a motivumait értjük, a melyek a célzott mozgások bekövetkezése útján egy létező örömréteget növelnek, vagy egy létező fájdalomérzet megszüntetésére hatnak közre. (*Wundt, Grundzüge der physiologischen Psychologie, II.*)

2. A szükségletérzet kielégítésére irányzott törekvés is ily ösztön képében szolgálja az életet. Csakhogy a mint az életnek számtalan, többé-kevésbé fontos anyagi vagy szellemi feltétele van, úgy a szükségletérzet sem irányulhat egy egységes tárgyra. A szükségletérzet kielégítését célzó ösztönnek alapja ugyan egy általános, lényegében mindig egyforma, az élet fenntartására való törekvés. E szükségletérzet azonban tárgyainak sokfélesége szerint a valóságban ezerfelé szétágazik, specializálódik. E tárgyak szerint különülnek el az azok elérését célzó érzetek is, a mikor ezek az érzetek ösztönök képében bensőnkben működni kezdenek.

E nagyarányu elkülönülés, specializálódás azonban nem történik úgy, hogy miatta az egyes ösztönök homogen voltukat elveszítene, hogy megszűnnének egymással a legszorosabb kapcsolatban lenni. A nagy emberi alapösztön, alaptörekvés biztosítja azt, hogy az emberi ösztönök lehetőleg egységes irányban működjenek közre. Ez az alapösztön, a mely uralkodó állást foglal el az ember egész életében, következőképen a gazdaságiban is, az élet fenntartására irányuló törekvés, mindaz, a mi ez alatt legtágabban érthető. Értjük alatta mindazokat a törekvéseket, melyek azt célozzák, hogy az ember örömrétegeit általuk fokozza s fájdalomérzeteit lehetőleg csökkentse.

Ez a törekvés az ember egyéb ösztöneit szinte felszívja magába. A többi ösztön mind ennek a szolgálatában működik.

3. A gazdasági lélektannal foglalkozó írók az ösztönök legkülönbözőbb fajait sorolják fel olyanok gyanánt, mint a melyek az ember gazdasági életében szerepet játszanak. Részünkről az ilyen felsorolást fölöslegesnek tartjuk. Az ösztönök egyenkint kimerítően úgy sem sorolhatók fel, legfeljebb csak osztályozhatók bizonyos szempontok szerint. Ilyen osztályozás mellett sem szabad azonban soha azt elfelejteni, hogy az ösztönök soha sem lépnek fel egyedül. Mindig összefonódva jelentkeznek s hatásukat is csak összeségükben éreztetik. Bárminő legyen az egyes ösztönök részleges színezete, azok mindig annak a főtörekvésnek a szolgálatában állanak, a melyet fennebb említettünk s a mely az élet örömeinek lehető fokozását tűzi ki célul. Az ember mindig a maga jólétét igyekszik lehetőleg előmozdítani, akár iparkodják jóságokat szerezni, akár törekedjék embertársai tiszteletére. A maga jólétét akarja fokozni, a mikor bizonyos, az erkölcsi vagy jogi rend következtében beállható büntetéstől fél s e félelem hatása alatt valamit abban hagy, nem tesz meg. Hasonló cél készteti dolgozni az embert akkor is, a mikor egyáltalán csak magáért a tevékenység kedvéért kényszeríti munkára bizonyos benső erő.

A gazdasági élet terén szereplő ösztönök között a szerzés ösztöne, melynél fogva az ember magának minél többet akar gyűjteni, tekintet nélkül arra, hogy másoknak jut-e, vagy sokszor éppen azzal a gondolattal, hogy másoknak mentül kevesebb jusson, a nemi vonzódással, a faj fenntartására való törekvéssel együtt, mindenestre az emberiség legerősebb fenntartó ingerei, a melyek így az ember gazdasági élete terén is elsőrangú szerepet játszanak. A német költő ezt az igazságot igen röviden fejezte ki: *Durch Hunger und durch Liebe erhielt sich das Getriebe.*

E két ösztön közül az utóbbi, a nemi ösztön és az ezzel kapcsolatos fajfenntartásra való törekvés csekélyebb fontossága a gazdasági vizsgálódás szempontjából. Látókörünkbe inkább csak annyiban illik bele, hogy a társadalom fizikai fennmaradását biztosítván, a szemlélődésünk alapjául szolgáló anyag létfeltételét nyújtja. De nagyon érdekes és egyedül álló példája a természet azon nagyszerű gondoskodásának, hogy az egyéni örömmérszethez mint rejti a természet burkoltan el a társadalom céljainak szolgáló törek-

vést. Ez az ösztön — feltéve, hogy nem beteg — a mikor az egyén javát, örömét igyekszik előmozdítani, öntudatlanul és közvetetlenül a társadalom javának is szolgál.

4. Az említett ösztönök elseje, a szerzés ösztöne felel meg mivoltában legjobban az egyéni élet fenntartására irányzott törekvésnek. Azért a gazdasági élet terén működő ösztönök harmóniájában is ez az ösztön adja az alapvető tónust. A többi, vele társuló ösztön csak ezt szinezi, módosítja, a nélkül azonban, hogy lényegében megváltoztatni tudná. A szerzés ösztöne a kiválóan gazdasági ösztön. A szerzés ösztöne serkenti az embert munkára, ez indítja meg a gazdasági élet nagy gépezetében a munkálkodást és ez tartja azt folyvást ébren. Mert szüntelenül azt sugja az embernek, hogy mentül többet szerez, annál jobban tudja szükségleteit kielégíteni, annál jobban tud védekezni a kétes jövő esélyeivel szemben. Az előrelátás, az előre való gondoskodás szintén a szerzés ösztönét növelik. A fokozott szerzési ösztön készlet gyűjtésére indít, az összegyűjtött készlet pedig, minthogy újabb szerzésnek válik eszközévé, megint csak a szerzés ösztönének öregbítésére hat vissza.

Az ember akármerre néz, mindenütt azt a tiszteletet látja, a melylyel a társadalom a hatalmasoknak adózik, látja azokat az előnyöket, a melyekkel a kiváltságoltak állása jár. Ennek következtében az az ösztöne, melylyel polgártársainak elismerését igyekszik kivívni, a melylyel polgártársainak föléje akar emelkedni, egyaránt a szerzés ösztönét szítja benne. Mert látja, hogy a társadalom önkéntelenül is azokat tiszteli és csodálja hatalmasok gyanánt, a kik lehetőleg sok minden fölött rendelkeznek s így életföltételeiket lehetőleg minden körülmény között meg tudják maguknak szerezni.

A szerzés ösztöne határozottan egoistikus jellegű. Az ember ennek uralma alatt lehetőleg sokat iparkodik magának gyűjteni; tekintet nélkül arra, hogy másoknak jut-e, vagy sokszor éppen azzal a gondolattal, hogy másoknak mennél kevesebb jusson. Minél vadabb, minél tökéletlenebb a társadalom, annál erősebben nyeri a szerzés ösztöne a mondott második mellékkörülménytől színezetét.

A gazdasági életnek azon a kezdetleges fokán, a mikor a magasabb rendű társadalmi együttműködés még egyáltalán kép-

zelhetetlen dolog, a mikor a társadalmilag és gazdaságilag egyedül álló vagy legfeljebb nagyon kis körben élő ember főbb szükségleteit is csak úgy tudja fedezni, ha lehetőleg erősen és folyton védekezik azon külső behatások ellen, a melyek őt szükségletei beszerzésében gátolják, a mikor a védelmi törekvés a külső kényszerítő behatások alatt annyira kifejlődik, hogy e védelmi igyekezet mintegy praeventiv eljárásként a hasonló gazdasági szükségletekkel bírók elleni folytonos támadó törekvéssé válik, akkor a szerzés ösztöne is a legegoistikusabb formájában működik. Folyton azt sugja az embernek, hogy mennél kevesebb jut másoknak, annál több jut neki.

A társadalom, valamint a gazdasági élet fejlődésével és a kultúra haladásával azonban, a mikor a szükségletek minőségileg és mennyiségileg fejlődnek, szaporodnak és tökéletesbülnek (erről lásd alább), az ember mindjobban belátja, hogy szükségleteit sokkal könnyebben elégítheti ki, ha másokkal társul, azokkal közösen működik közre. Az élet társadalmibb alakot öltvén, a szerzés ösztöne is veszít határozott és vad egoistikus jellegéből. Az ember látván, hogy szükségletei kielégítése közben embertársaira, a társadalom együttműködésére rá van utalva, embertársai elől sem akarja az élet alapfeltételeit megvonni. Nem akarja azokat sem méltányos szerzési törekvéseikben akadályozni, feltéve, hogy azok sem akadályozzák őt ebben. Teszi ezt a gazdálkodó ember azért, mert átlátja, hogy saját élete fenntartása érdekében a társadalom fennmaradásán kell közremunkálnia. Így egy hallgatag megegyezésen alapuló összeműködés jön létre a társadalomban, a melynek következtében a szerzés ösztöne is módosul. Módosul pedig úgy jellegében, mint azon hatásokban, melyekben mivolta érvényesül.

Azt azonban távolról sem állíthatjuk, hogy a társadalmi élet tökéletesbülésével a szerzés ösztöne erejéből veszítene. Ellenkezőleg, a gazdasági élet fejlődése azt mutatja, hogy a szerzés ösztöne mindig nagyobb erővel lepi meg az embert. A fokozódó szükségletek arra készítetik az embert, hogy mindig többet s nagyobb erővel szerezzen. A társadalom nő, nő a szükségletek száma és folyton nő azoknak a száma is, a kiknek szükségleteik vannak. Az embereknek mindig inkább küzdeniök kell, hogy megszokott szükségleteiket a változott viszonyok között is kielégíthessék s hogy a változott körülmények követelte új szükségleteik kielégítését is

úgy a mennyire, biztosíthassák. A társadalmi és a gazdasági küzdelem a gazdasági élet fejlődésével folyton erősödik.

A szerzés ösztöne e küzdelemben hatásosabbá válik, de egoistikus mellékszinezetéből veszít részint a mérlegelő belátás folytán, részint az erkölcsi tanítások hatása alatt. A szerzés ösztöne és a tiszta egoizmus mindjobban elválik egymástól, a nélkül azonban, hogy a társadalmi fejlődés a szerzés ösztönének egoistikus alaprugóit végleg megszüntetné. Ezt nem is teheti, mert ha a társadalmi fejlődés az egoistikus rugókat tökéletesen ki tudná irtani a társadalomból, ezzel a gazdálkodó törekvések megszűnésére vezetne. A gazdasági élet terén az egoistikus alapjellegű ösztönök mindig elsőrangú szerepet fognak játszani. Egyenes következménye ez a lét fenntartására irányuló törekvésnek, a mely pedig az emberiség életének az alapja.

5. Azon ösztönök mellett, a melyeknek hatása alatt az ember közvetlenül saját egyéni javát tartja a gazdálkodásnál szem előtt, még más ellenkező irányú ösztönöknek is jut szerep az ember gazdasági cselekvéseinek irányításánál. Az ösztönöknek ezt a második főcsoportját Comte után altruistikus névvel illetjük. Altruistikus ösztönök alatt a cselekvésnek azokat az ethikai alaprugóit értjük, a melyeknél az erkölcsi érzet ösztönöz bennünket saját lelkiismeretünket megnyugtató olyan cselekvésre, a mely mások javát nem téveszti szem elől, sőt ellenkezőleg egyenesen azt keresi.

Erkölcsi érzetről szoltunk. Ez kötelességünké teszi, hogy ennek a lényegét néhány szóval megvilágítsuk; már csak azért is, hogy az erkölcsi alapon álló altruistikus ösztönök mivoltát megértsük.

Az erkölcsi ítélet különböző cselekvések mérlegeléséből, összehasonlításából keletkezik, a mely mérlegelésnél az emberiség lehető legnagyobb jóléte lebeg a mérlegelők szeme előtt. Hogy ezt a jólétet az ember miként értelmezi, hogy mit tart olyan általános jónak, melyre az emberiségnek törekednie kell, azt tapasztalatai s az ezeknek alapján keletkező értelmi képessége mondja meg az embernek. Az összehasonlító ítélet eredménye lesz az a mérték, a melynek előbb mások, majd később a magunk cselekvéseit is bírálva alávetjük. Ily erkölcsi ítéletek hatása alatt fejlődik ki az emberben az erkölcsi érzet, mely félig vallási, félig

társadalmi, konvencionális szabályok összesége, melyeknek kötelező volta első sorban az ember benső meggyőződésén alapul. Ettől a benső meggyőződéstől nyeri az erkölcsi érzet a jogszabálynál sokkal mélyebben ható erejét. Az erkölcs az, mely felebarátaink érdekeinek illő tiszteletét, a »jó« cselekedeteket általában parancsolja; ez parancsolja azokat a tetteket, melyek a lelkiismeretet nyugalommal töltik el.

Az ethika így az altruistikus ösztönök útján egyenesen belevág a közgazdasági életbe. Hogy parancsai abban mekkora szerepet játszhatnak, az az emberek érző lelkületétől függ. Vezérlő szerepet alig. Ez már a gazdasági élet könnyen elképzelhető természetéből következik. Az altruistikus ösztönök inkább csak módosítják hatásaikban azokat az ösztönöket, a melyeknek az alapjellegét az egoismus teszi. Az az ösztön, a mely a lelkiismeret parancsszavára hallgatva arra készíti az embert, hogy cselekvésében felebarátja érdekét szeme előtt tartsa, csak korlátozza a szerzés ösztönének vad túltengését.

Ha az altruistikus cselekedet jutalmát abban a benső lelki megnyugvásban keressük, a melyet kelt, ha úgy tekintjük a »jó« cselekedetet, hogy tisztán ennek a jutalomnak a reményében történik, akkor az altruistikus cselekedet már veszít magas ethikai értékéből, mely éppen abból áll, hogy a tett nem vár semminemű jutalmat. Ha ily következetesen fogjuk fel a kérdést, akkor a gazdasági élet vajmi kevés jelenségében fogjuk az altruistikus ösztön hatását kimutathatni. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az altruismus leple alatt gyakran a leghatározottabb egoismus érvényesül.

Mindezt csak annak igazolásául említjük, a mit fennebb említettünk, hogy t. i. az altruismus különösen a gazdasági élet terén az egoistikus ösztönökkel szemben meglehetősen alárendelt szerepet játszik.

6. Az ösztönök egyáltalán nem uralkodnak szuverén módon az ember cselekvősege fölött. Ösztönéletünket a belátás korlátozza. Hajlamaink az értelem uralma alá kerülnek, a mely az okozati összefüggés, az eredmények után kutat. Az ember cselekvősegeinek láncolatát úgy állítja egybe, hogy fő czélját, a lét fenntartását s mindazta mite gyűjtőfogalom alatt a fennebbiek szerint értenünk kell, tehát a saját legnagyobb jólétét, jól felfogott érdekét lehetőleg

biztosítsa. Az ösztönök mindegyike más-más cselekvésre hív. A szerzés ösztöne felebarátunk érdekét figyelmen kívül hagyja, sőt sokszor egyenesen arra csábít, hogy annak ellenére cselekedjünk. Az altruistikus ösztönök éppen az ellenkezőt tanácsolják. Az ember, ha kizárólag csak az egyikre hallgatna, mihamar pórul járna. A gazdasági cselekvés előtt a különböző irányzatú ösztönök hatásaikban egymást mérsékelve bizonyos harmóniát teremtenek. A több különböző irányból ható erők az értelem uralma alatt egy eredőt adnak, s ez állapítja meg a cselekvés irányát.

Az ösztönök között beállott egyensúly ugyanis nem csupán az ezen ösztönök ellentétes irányu törekvései között lefolyt harc eredménye. Nem a különböző nyomatékok egyszerű fizikai egyensúlyozásáról van itt szó. A nyomatékok mérlegelése az ember értelmének ítélőszéke előtt végbemenő bírálgatás képében játszódik le.

Az ember értelme vezeti az ösztönök egymásközi harcát, s ebben a küzdelemben az értelem tapasztalás útján szerzett gyakorlatával annak javára dönti el a mérleget, a melyiknek a bekövetkezendő cselekmény irányításánál nemcsak a konkrét eset ezerféle körülményei szerint, de a gazdálkodó, cselekvő alany legtávolabbi céljai érdekében is vezérlő szerepet kell játszania. Az értelemnek ez az uralkodó állása az ösztönök harcában, ez a döntő közreműködése a cselekvés irányának megállapításánál, oly annyira előtérbe lép, hogy fejlett gazdasági és társadalmi viszonyok, haladott kulturális állapotok mellett az értelem szinte felszívja magába az ösztönök munkáját. Az ösztönök közrehatását szinte nem is látjuk, küzdelmük eredménye az értelem feldolgozásában, annak a terméke gyanánt lép elénk. Az állatnál, valószínűleg a kezdetleges ember cselekvéseinél is tisztán megállapítható az ösztönök sugalmazása. A művelt embernél pedig úgy tűnik fel, mintha az ösztön nem is szerepelne, mintha a cselekvés rugóit tisztán az értelem szolgáltatná.

Irodalmi jegyzetek:

A gazdasági lélektan, az oekonomiai psychologia kérdéseivel — ezeknek a terén mozogtunk a fennebbiekben — a közgazdaságtan csak ujabbán kezd behatóan foglalkozni.

Tévedés volna azonban azt hinni, mintha már a régebbi idők közgazdaságtana, a merkantil rendszereket követő idők szigorubban tudományos gazdaságtani filozófiája teljesen figyelmen kívül hagyta volna a gazdasági tudomány lélektani alapjait és azokat a lélektani rugókat, a melyek a gazdasági cselekvést szabályozzák. Ezt a mulasztást a francia encyclopaedisták nem követték el, még kevésbbé pedig az angol morálfilozófusok, a kik között nem egy író éppen a psychologia terén tette nevét maradandó emlékezetűvé.

Másban hibáztak a »nagy korszak« emberei. Mesés fantáziájuk volt; abban fúltak el. Ezzel a fantáziájukkal a régi közgazdasági felfogás helyett egy új világot festettek maguknak, s annak a színeiben láttak mindent. Utopistikus gazdasági rendszereket alkottak, s a helyett, hogy a gazdasági életet közelről vizsgálták volna, képzeletükben elvontan részekre osztották azt, s az így nyert képzeletbeli állapotokon tanulmányozták a gazdasági jelenségeket.

A helyett, hogy azt vizsgálták volna, hogy az ember miként gazdálkodik, felállították a gazdálkodó ember fogalmát, s felruházták azt egyetlen egy benső tulajdonsággal, a mindenekfölött való egoistikus törekvéssel. Az ember szerzési ösztönét, a rideg egoismussal azonosították, s egyéb, esetenként közreható ösztönökről, így a cselekvések altruistikus alapu rugóiról tudomást nem vettek. Így kívánta ezt a dolog természetes rendje, a melyet ők vizsgálni akartak.

Hogy a francia természetjogászok nagy tévedése mily szorosan egybefüggött az akkori tudomány általános bölcséleti felfogásával, azt legjobban azoknak az angol morálfilozófusoknak az iratai bizonyítják, a kik a mellett, hogy főleg a psychologia kérdéseivel foglalkoztak, közgazdaságtani problémákról is irtak. Smith Ádám, ez a mély gondolkozásu psychologus, a skót morálfilozófiai iskolának ez a disze, a ki az erkölcsi érzületekről irt munkájában az ember érzeményeit, a cselekvések rugóit a hozzánk hasonlókkal érzett sympáthiára vezeti vissza, a mivel az ember összes cselekvőségét felölelő igen szép általános világnézetet nyújt, még ez a Smith Ádám sem tudott gazdasági vizsgálódásai közben korának félszeg felfogása alul szabadulni. Látja ő azt jól, hogy az emberben az egoismus mellett egyéb ösztönök is működnek. Hogy ezzel tisztában volt, azt erkölctani munkája eléggé igazolja; de a mikor a

gazdálkodó ember cselekvéseit vizsgálja, csak az egoismust akarja észrevenni.

A physiokraták és az angol individuális-liberális álláspontot védelmező nemzetgazdák pszichológiai felfogása annak a nagy hatásnak a révén, melyet a szabad gazdasági rendszer tanai Smith munkája, de a gazdaságpolitikai viszonyok alakulása folytán is világszerte elértek, az epigonok munkáiban még túlzóbban érvényesül. Csak a mikor a tarthatatlan gazdaságpolitikai állapotok a túlhajtott liberális gazdasági tanok csődjét mutatták, s ennek következtében égetően szükségessé vált, hogy a gazdasági élet más alapelvek segítségével rendeződjék, akkor látták be, hogy a teljes gazdasági szabadság rendszere, mely az egoizmus pszichológiai hitvallásának gyakorlati megvalósulása volt, nem feltétlen társadalmi követelmény. Ekkor kezdték közelebbről vizsgálni azt, hogy minő berendezéseket kíván és tesz lehetővé az ember gazdasági természete. Ekkor fordították figyelmüket azokra a különböző rugókra, a melyek az ember gazdasági cselekvéseit irányítják.

A socialismusnak e téren nincsenek nagy érdemei. Nem is lehetett tőle a helyesebb felfogás megvalósítását várni. Hiszen a szabad gazdasági rendszer túlhajtott tanításaiból vonta le a maga pszichológiai alapjait. Még fokozottabb mértékben tanította azt, hogy az embert gazdasági törekvései közben csak az egoizmus vezérli. Ennek az egoizmusnak, vagy legalább ezen egoizmus érvényesülésének akar gátat szabni a maga kényszerhatalmon alapuló jogi berendezéseivel, a fokozott állami beavatkozással. De az ember érzületeivel egyébként nem foglalkozott.

A gyakorlati gazdasági kérdésekkel foglalkozó áramlatok közül az Angliában fellépett „keresztény socialismus” s az ezzel kapcsolatosan meginduló szövetkezeti mozgalom fordította legelőször a gondolkozók figyelmét a gazdasági élet terén is az ember érzelmvilágára.

Ez az irányzat nem a kényszerhatalmi, jogi rendelkezések compulsiv erejétől várja a jobb gazdasági rend megteremtésének sikerét, hanem azokat, az ember bensejében szunnyadó ösztönöket akarja tette kelteni, a melyek az egoistikus törekvések ellen vannak hivatva erőt kifejteni.

Ezekkel a gyakorlati törekvésekkel egyidejűleg az elmélet terén is új tere nyílik a kutatásnak. A mikor az ethikai iskola

azt tanítja, hogy az embernek gazdasági cselekvései közben mások érdekeit sem szabad figyelmen kívül hagynia, már felismeri, hogy a gazdasági élet terén minő nagy szerepe van az erkölcsi érzeményeknek. Ez az iskola az ember benső világára fordította figyelmét, s azt kutatta, hogy az egoismus csakugyan úgy szerepel-e a gazdasági cselekvéseknél, a mint azt a közelmúlt idők nagyjai tanították. A pusztá meztelen egoismus-e az, a mi az embert gazdasági tevékenysége közben vezérli, s nincsenek-e a cselekvésnek az ember egyéni jólétét szem előtt tartó ösztönök mellett egyéb rugói is?

Igy az úgynevezett ethikai iskola foglalkozik először a gazdasági lélektannal behatóbban. A gazdasági élet terén szereplő ösztönök vizsgálatával teszi meg e téren az első lépést. Az ethikai iskola keretén belül az ösztönök tanának legkimerítőbb rajzát eddigelé Wagner Adolf adta. A gazdasági élet terén szereplő ösztönök között mindenekelőtt az egoistikus jellegűeket említi. Ilyeneknek nevezi azt a törekvést, melynek következtében saját gazdasági jólétünk előmozdítására törekszünk, a gazdasági szükségstől pedig félünk. Itt említi a büntetéstől való félelmet s az elismerésre való törekvést, a becsületérzetet és egyáltalán a munkára való törekvést. A nem egoistikus ösztönök között az erkölcsi érzületre hivatkozik, a mely arra késztet, hogy a lelkiismeretünket megnyugtató módon cselekedjünk. (Grundlegung der Politischen Oekonomie, Leipzig, 1892. Dritte Auflage, 83—137. lapok.) Hogy Wagner szárazon taglalt adatai, legalább a psychologia mai állása mellett, mennyire megfelelnek a valóságnak, annak egyik legnagyobb bizonyítékát abban látjuk, hogy a gazdasági élet terén szereplő emberi ösztönök vizsgálata közben methodologiai szempontból nagy ellenfele, Schmoller is az övéivel majd mindenben megegyező eredményekre jutott. (Grundriss der Allgemeinen Volkswirtschaftslehre, Erster, grösserer Theil, Leipzig, 1900. 26—41. lapok.)

3. A szükségletek.

1. Szükséglet alatt nemcsak a köznapi nyelvszokás, de társadalomgazdasági terminológiánk is két különböző, de azért rokon fogalmat ért. Szükségletéről szólunk mindenekelőtt alanyi szempontból akkor, a midőn egy e névvel nevezendő érzületről akarunk beszélni; és ismét szükségletéről, csak hogy tárgyi értelemben beszélünk akkor is, a midőn azokra a tárgyakra gondolunk, a melyek az előbb említett érzület jelezte cél megvalósítására alkalmasak. Mi a következőkben a szükségletek fogalmának különösen első értelmét fogjuk közelebbről taglalni.

A mikor a szükségletérzet, melynek lényegét már ismerjük, megalakul, a mikor iránya és nagysága, azaz nyomatékának ereje határozottá válik, tüstént mint szükséglet szerepel. E közben a szükségletérzet szemünkben, hogy úgy mondjuk, elveszti pszichológiai jellegét, fejlődésének szaka lezáródik s erejével a tényleges életre hatva ki, mint valamely, a gazdasági élet terén határozottan számba vehető konkrét nyomaték jelentkezik. A szükségletérzetről az ember csak ebben a tárgyilagosabb alakjában vesz tudomást. Az ember, mikor a hiányérzet benne működni kezd, nem mondja azt, hogy ennek vagy annak a szükségét érzi, hanem egyenesen úgy fejezi ki magát, hogy erre vagy amarra a dologra szüksége van.

Az olvasónak talán idegenszerű lesz, hogy ily megkülönböztetést teszünk szükségletérzet és szükséglet között, holott a gyakorlati élet, a melyben csak a szükséglet, mint egy határozottan kialakult egységes egész lép elénk, ily megkülönböztetést fölöslegessé látszik tenni. Véleményünket, hogy helyesen magyarázzuk a szükségletek keletkezését a szükségletérzet fejlődésével, miközben két, egymást kiegészítő, de egymást nem fedő jelenséget, ugyszin-

tén e jelenségek fogalmait egymástól szétválasztottuk, könnyebben fogja osztani, ha eszébe juttatjuk, hogy a német nyelv is mást ért Bedürfniss (szükségletérzet) és ismét mást Bedarf (szükséglet) alatt.

Mikor a szükségletérzet működése folytán előálló szükséglet hatását érezteti, a gazdasági életnek egy oly jelenségével állunk szemben, mely a gazdasági élet irányítására nagyon sok tekintetben kihat. A gazdasági jelenségek minden csoportjának megalkotásánál számottevő szerep jut a szükségletek minemiségének és nagyságának. Éppen ezért a szükséglet nagyon sokszínű jelenség. A szerint, hogy a gazdasági élet melyik jelenséges csoportjánál való közreműködését vizsgáljuk, folyton más és más tulajdonságai jutnak érvényre, más és más tulajdonságai ötlenek szemünkbe. Ezeknek a sajátságoknak egyikét sem szabad figyelmen kívül hagynunk, mert mindegyik más és más gazdasági tünetény életrekelését segíti elő, a miközben ezeknek a tünetényeknek a láncolatából az egész gazdasági élet menete megalakul.

2. Arról már szóltunk, hogy a szükségletérzetnek a társadalom gazdasági élete terén minő funkció jut osztályrészül. Mondtuk, hogy a szükségletérzet lesz a benne rejlő psychophysikai inger folytán az egész gazdasági élet megindítójává. Említettük azt is, hogy abban a viszonylatban, mely a hiányt érző ember s a külvilág azon tárgyai között megalakul, a melyek a hiányérzet pótlására alkalmas eszközökül szolgálnak, s a mely viszonylat az egész mozgó gazdasági életnek tengelyét teszi, a szükséglet érzete adja megindító s egyúttal a vezérlő elemet. Mindezeket a funkciókat a szükségletérzet konkrét alakjában teljesíti; a szükséglet képét ölti magára az érzet akkor, a mikor a gazdasági élet terén szembeötlő jelenségek létrehozására működik közre.

A szükségletérzetnek és így a szükségletnek legfontosabb szerepe, hogy azt a viszonyt állapítja meg, a mely az ember, a gazdasági élet alanya és azon tárgyak között fennáll, a melyek a szükséglet kielégítésére szolgálhatnak.

Minél nagyobb a szükséglet, minél nagyobb ennek a nyoma, annál nagyobb fontosságot fog az ember azoknak a tárgyaknak tulajdonítani, a melyek a meghatározott fokú szükségletek kielégítésére alkalmasak. Viszont minél kisebb a szükséglet, minél kisebb az a kényszerítő nyomás, a melyet az ember érez, annál

kisebb lesz a tárgyak subjectiv szempontból tekintett fontossága is.

E természetes szabály folytán a szükségletek már tárgyi, absolut mivoltuk szerint is különböző erővel lepik meg az embert. A testi jólét fenntartására irányuló szükségletek, a táplálkozásnak, a külső természet behatásai ellen való védekezésnek, a ruházatnak szükségletei sokkal nagyobb erővel lépnek fel, mint pl. a szellemi szükségletek némely fajai, a szórakozás stb.

A szükségletek megszerzésének fontosságát az ember nyomásuk nagysága alapján határozza meg. Előbb igyekszik a fontosabb szükségletek parancsszavának eleget tenni, csak ha ezeknek megfelelt már, akkor kezd az enyhébb nyomásuak kielégítésére gondolni. Csak akkor gondol a kevésbbé fontos szükségletekre, ha a fontosabb szükségletek okozta érzetek benső valójában már kielégítve, telítve vannak.

A szükségletek azonban nemcsak absolut tárgyi mivoltuk szerint lehetnek kisebbek vagy nagyobbak. A szükségletek élettanában ez csak az egyszerűbb, kevesebbszer előforduló s éppen azért kisebb fontosságú jelenség.

A szükségletek kielégítésére irányzott folytonos törekvés s az ezzel kapcsolatos folytonos szükségletkielégítés azt eredményezi, hogy az eredetileg nyomósabb szükségletek, a mennyiben részenként kielégítést nyernek, veszítenek erejükből. Így aztán helyet adnak oly szükségleteknek, a melyek absolut mivoltuk szerint ugyan gyengébbek, nem lépnek az emberrel szemben oly követelőleg fel, de az előttük létezett, fontosság szempontjából előttük járt szükségleteknek immár részszerű kielégítése folytán beállott konkrét viszonyok következtében szintén igényt tarthatnak arra, hogy most már az ő követelő szavuk hallgattassék meg, az ember az ő kielégítésükkel foglalkozzék; mert most a szükségletek konkrét alakulása szerint az őket létrehívott szükségletérzet, s az ezt okozó hiányérzet lépett az ember benső érzületvilágában az első helyre. A szükségletek nagyságának e folytonos mennyiségbeli változása, a mely a más minőségű és azelőtt gyengébb nyomásu szükségleteket juttatja időnkint érvényre, teremti a gazdasági életnek azt a folytonos hullámzását, a mely az ember mindenféle szükségletének kielégítését lehetővé teszi éppen annak következtében, hogy az ember majd ennek a dolognak, majd annak tulajdonít időlegesen nagyobb fontosságot.

Ha tehát az érzetek intenzitása szerint tekintjük a szükségleteket, egy oly lépcsőzetet kapunk, a melynél egyetlen szükséglet-kielégítésre alkalmas tárgynak sem jut állandó és meghatározott hely. A szerint, hogy a szükségletek kielégítettsége esetszerűleg éppen milyen, a szerint változik e sorrendben a tárgyaknak fontosságuk szerint rangsorozott egymásutánja is. Ez a jelenség, a melyet röviden a szükséglettelítés törvényének is szokás nevezni, a szükségletek élettanában alapvető fontosságu, nem csak azért, mivel első sorban e szerint szabja meg az ember szükségleteinek nyomosságuk szerint való természetes egymásutánját, a mi más szóval annyit tesz, hogy ezen az alapon dől el a gazdasági tevékenység iránya is, hanem különösen azért, mert annak a viszony-nak a mérlegelésénél, mely a gazdálkodó ember s a szükségletek kielégítésére alkalmas jóságok között esetről-esetre fennáll, mindig ebből a jelenségből indul ki a kezdeményezés. (Lásd az érték elméletét.)

Annak a tárgynak, a mely az ember kevésbbé nyomós szükségletének a kielégítésére van hivatva, az ember mindig kisebb, és pedig annál kisebb fontosságot fog tulajdonítani, mennél kevésbbé kényszerítő az illető szükséglet a maga tárgyi mivolta szerint (pl. testi vagy szellemi szükségletek) vagy a tárgyi mivoltuk szerint ugyanazon egy sor alá tartozó szükségleteknél, minél nagyobb mértékben ki van már ez az illető szükséglet elégítve.

Ez a szükségletek élettanának legfontosabb, psychophysikailag megokolt törvénye, a szükséglettelítési törvény, a mely kulcsul szolgálhat az ember összes gazdasági tevékenységének ok-okozati összefüggést kutató megfejtéséhez. Éppen azért a szükségletekről szólva, azt fejtegetéseink élére állítottuk.

3. Vannak az embernek oly szükségletei, a melyek abszolút, tárgyi mivoltuknál fogva is, már saját maguknál fogva, eltekintve egyéb szükségletek irányában fennálló kapcsolatuktól is okvetetlenül kielégítést kívánnak, s vannak ismét más olyanok, a melyeknek a parancsszava nem ilyen kategorikus. Az előbbieket azok, a melyeket okvetetlenül ki kell elégíteni, ha az ember létét fenn akarja tartani. Ezek a létfenntartás szükségletei. Az utóbbiak azok, melyeknek kielégítése az élet fenntartásához nem okvetlenül szükséges, de a melyeket az ember szintén nem hagyhat figyelmen kívül, ha az egyszerű testi életen kívül magasabb szellemi életet is akar élni.

Az első csoportba a testi élet fenntartására megkívánt szükségleteket sorozzuk, minők a táplálkozás, az időjárás viszonyai ellen való védekezés (ruházat, lakás, stb.). Az utóbbiba a társadalmi, a kulturális, a szellemi szükségletek tartoznak.

Oly szükségleteink is vannak, a melyek szigorúan véve egyik csoportba sem oszthatók be, hanem a kettő közt mintegy átmenetet alkotnak, mindkét csoport jellemzőiből van bennök valami. Ilyenek a nemi élet szükségletei, különösen azok, a melyeknek alapján az ember a családi életet kívánja meg.

Ha e szükségleteket az előző pontban kifejtett szempontból tekintjük, úgy az első csoportbelieket kell a legfontosabbaknak mondanunk. Ezek az ember létszükségei, kielégítésük nélkül nincs élet. A második csoportbeliek a kevésbbé fontosak, a melyeknek kielégítésére az ember csak akkor gondol, ha az előbbiekkel már leszámolt. A közbülsők e két csoport között fontosság szempontjából is a középső helyet foglalják el.

4. A mikor a szükségleteket így abszolút tárgyi mivoltuk szerint vizsgáltuk, nagyon közel jutottunk ahhoz a megkülönböztetéshez, a melyet a szükségletek tárgyai között szokás tenni.

A közgazdaságtan egy bizonyos irányzata nagyon szereti a jelenségeket osztályozni. Ez az irányzat, a melyhez nemcsak német írók tartoznak, osztályozó kedvének tág teret talált a szükségletek vizsgálatánál. Ezek az írók felosztották a szükségleteket tárgyaik szerint különböző csoportokra. Beszélnek benső, lelki szükségletekről s olyanokról, a melyek külső dolgokra vonatkoznak; ez utóbbiak között ismét a szerint tesznek különbséget, a mint tárgyaik személyes szolgálatok vagy anyagi dolgok. Beszélnek a szükségletekről alanyi szempontból is, említik az egyéni és a közszükségeket, stb.

Ezeknek a megkülönböztetéseknek gyakorlati becsök nincs, mert sem a szükségletek lélektani kifejlődésének magyarázatánál, sem annak a szerepnek vizsgálatánál, a melyet a szükségletek a gazdasági élet külső menetében játszanak, azoknak az okozatoknak a tanulmányozásánál, a melyeket szükségleteink a külső gyakorlati élet valóságában létrehoznak, nem szorulunk rájuk. Az úgynevezett benső, lelki szükséglet éppen úgy keletkezik, fejlődésének, fontosságának törvénye ugyanaz, mint a vele szembe állított külső, dologi szükségleté. Az egyéni szükséglet a közszükségekkel mindenben azonos lélektani törvényeket ural.

Hogy a szükségleteknek tárgyak szerint való e szokásos megkülönböztetéséről mégis megemlékeztünk, az csak azért történt, mert mint említettük, ez a megkülönböztetés igen közel esik ahhoz, a melyet mi a megelőző pontban a szükségletek között azok tárgyi abszolút mivolta szerint tettünk. Tulajdonképen mindkét esetben ugyanegy dologról van szó, arról a viszonyról t. i. a mely a szükségletérzet és a kielégítésére alkalmas tárgy között fennáll. A különbség csak az, hogy a mikor mi a szükségletekről tárgyi mivoltuk szerint beszélünk, nem feledkezünk meg azok alanyi tulajdonságairól sem, azoknak a természetes fontosságuk szerint való fokozatát sem tévesztjük szem elől. Az ellenkező felfogás a szükségletek tárgyainak osztályozásánál csak a gazdasági élet egyes külső jelenségeit vizsgálja, a melyeket aztán annak következtében, hogy megfigyelésöknél az alanyi viszonyoktól eltekint, igen sokszor értelemzavarólag összetéveszt.

Különben a szükségleteket tárgyi mivoltuk szerint is csak azért vizsgáltuk, mert az ezen az alapon megejtett osztályozás (létszükségletek, kulturális szükségletek) a következők megértésénél nagy segítségünkre lesz.

5. A szükségletek élettanának érdekes és nagyon fontos jelensége, hogy a képzelhető legkevesebb szükséglet lép az ember életében csak egyszer fel. A legtöbb szükséglet, ha ki van elégítve, egy bizonyos időre elnémul, hogy aztán újra hallassa szavát. Ez a törvény az élet mivoltából egyenesen következik; az élet folytonos erőfogyasztást jelent, a melylyel kapcsolatban kell járnia mindig az erő pótlásának. A mikor az erők hiánya beáll, érezzük a szükségletérzet hatását s ez mindaddig tart, a mig csak a hiányzó erő pótolva nincs. A szükségleteknek ez az időszakos folytonos visszatérése biztosítja éppen az élet szüntelen menetét. A szükséglet kielégítésével járó élvezet maximuma megállítja a szükséglet kielégítésének folyamatát, hogy majdan a szükségletérzet hívó szavára a kielégítést biztosító törekvés újra meginduljon.

A szükségletek tehát nem lépnek abszolút hatálylyal fel, nem foglalják el egészen s minden időre az ember tevékenységét. Hanem kielégítésük után egy időre elülnek, hogy aztán újra jelentkezzenek. A mig az egyik szükséglet nyugszik, egy másiknak ad helyet. Ez teremti meg azt a változatosságot az életben, a melyre az embernek okvetetlenül szüksége van. A mikor a

szükségleteket ebből a szempontból tekintjük, folytonos váltakozásuk törvényéről szólunk. (Senior, the law of variety in human requirements.)

6. Az emberek szükségletei nagyon különbözők, a változó hely, idő, szokás stb. szerint.

Említettük, hogy a társadalom kulturális jellegét azoktól a szükségletektől nyeri, a melyeknek kielégítését az emberiség még megkívánja. Viszont azonban azt is mondhatjuk, hogy a mindenkori társadalom kulturális viszonyaitól függ, hogy a szükségletek sorrendje mint alakul, s hogy az ember e sorrendben minő magasan álló szükségletek nyomását érzi meg. A szerint tehát, a mint az egymásután élt társadalmak kulturális élete, gazdasági és technikai fejlettsége különböző volt, a szerint voltak az ezekben élt emberek szükségletei is mások. Az egyugyanazon időben, de különböző, egymástól távoleső helyeken, különböző éghajlati, földrajzi, természeti viszonyok között élő emberek szükségletei sem lesznek egyformák. Az egyik helyen lakó ember oly dolgok után fog törekedni, a melyeknek szükségét egy más helyen élő embertársa sohasem érezi. Azok a különbségek végül, a melyek a különböző társadalmak között a szokások az erkölcsi érzületek tekintetében állanak fenn, s a mely különbségek évezredekén keresztül egymásra halmozódott különböző idegélettani jelenségeknek, törekvéseknek, küzdelmeknek, a különböző természeti viszonyok közrehatásának leszűrődései, szintén csak azt mutatják nekünk, hogy az embernek oly sok és sokféle szükséglete van, hogy a szükségletek tárgyait valamelyes törvények alá vonni igen, de kimeríteni alig lehet.

7. A szükségletek e folytonos változásának vannak bizonyos állandó jellemzői.

Az ember csak oly dolgok után érez szükségletet, csak oly tárgyak után törekszik, a melyekről vagy már nyilvánvaló előtte, hogy a szükséglet kielégítésére alkalmasak, még pedig az adott körülmények szerint a legegyszerűbb módon, vagy a melyeknek ezt a tulajdonságát valószínű következtetések útján legalább sejti. Az ember tapasztalokat szerez arra vonatkozólag, hogy mely tárgyak, mely szükségletek kielégítésére alkalmasak. Ismeretei révén az ember így egy nagy anyagot halmoz össze, a mely annál inkább

növekszik, mennél nagyobb a külvilágnak az a köre, a melyet az ember értelmével bevilágít. A mit az ember nem ismer, a mit még csak nem is sejt, azzal az ember nem törődik. Az ismeretlen dolgot természetszerűleg szükségleteinek kielégítésére törekedve sem veszi figyelembe. A szükségleteknek azt a törvényét, mely szerint az ember szükségletei annál számosabbak, minél bővebbek ismeretei, jól kifejezi ez az ismert közmondás is: *ignoti nulla cupido*.

8. Az embert azon törekvése közben, melylyel a szükségleteinek kielégítésére alkalmas dolgokat figyelemre méltatja és azokat megszerezni igyekszik, ismeretein, tapasztalatain s az ezek alapján megalkotott következtetéseken kívül még egy nevezetes ösztön vezérli. Az ember látja, hogy valamely embertársának, a ki éppen bizonyos szükségletet érzett, alkalmas kielégítő eszközül szolgált a külvilág valamely tárgya. Mikor ő maga is ugyanazt a szükségletet érzi, kielégítésül szintén ahhoz a dologhoz fog fordulni, a melyről tapasztalásból tudja, hogy embertársának alkalmas eszközül kínálkozott. S a midőn aztán azt látja, hogy e tárgy szükségletének csakugyan megfelelt, lassankint kifejlődik benne az utánzás ösztöne, a melynek következtében bárminő helyzetbe kerül, azt teszi, a miről tudja, hogy hasonló helyzetben volt embertársán is segített. Az utánzás ösztöne erősödván, elválik tőle az értelmi belátás s az ember bármely cselekedetét eléggé megokolva látja azzal, ha minden okozati kapcsolattól menten egyszerűen csak arra gondol, hogy hasonló körülmények között más ember is így cselekszik.

Az utánzás ezen ösztönének az emberi szükségletek folytonos változása közben szintén szerep jut. Az ember másoknál oly szükségleteket lát, a melyeknek ingerét addig még nem érezte. A már benne élő utánzó hajlammal fogva ezeket a szükségleteket mihamar szintén érezni fogja s azok kielégítésére szintén törekedni fog.

Ismereteink szaporodása, változása mellett az utánzó ösztön az, melynek következtében szükségleteink folyton változnak, módosulnak. Mindig új meg új szükségleteink keletkeznek. Egyes régi szükségletünk nyomása folyton kisebbé válik, míg végre teljesen megszűnik.

9. A mikor a szükségletek folytonos változásairól s e változásokat előidéző okokról szóltunk, a szükségletek egy újabb igen

fontos törvényét pendítettük meg, azt, a mely a szükségletek folytonos fejlődéséről szól. Ugyancsak erre céloztunk már, mikor arról a szoros kapcsolatáról beszéltünk, a mely a mindenkori szükségletek s a mindenkori társadalmak, kulturális és socialis fejlettsége között fennáll.

Fontos igazság, hogy felmerült szükségletek kielégítése ismét új szükségletérzetet kelthet. A szükségletekre nézve tehát nemcsak az jellemző, hogy rendszeren többször egymásután és nem csupán egyszer lépnek fel, de az is, hogy sohasem lépnek fel egyedül, hanem mindig más szükségletek társaságában. A szükségletek úgy kapcsolódnak egymásba, mint a láncszemek. Ha az egyiket kielégítjük, tüstént a másik toppan elénk, melyet éppen az elsőnek kielégítése kelt életre.

A szükségletek fejlődése két jelenség összetételének bélyegét viseli magán, a szaporodását és a finomodását. Ennek a két jelenségnek kapcsolódása adja a szükségleteknek és így az életnek is a tökéletesbülését. Az ismeretek említett tágulásával nő a szükségletek száma. A szükségletek folytonos változásával együtt jár azoknak a szaporodása is.

A szükségletek szaporodásának törvénye negatív oldaláról tekintve is érdekes jelenség.

Az ember élete annál tökéletesebb, minél több olyan szükséglete van, a melyet ki tud elégíteni. (A szükségletek kielégítésének módja is jellemző az élet tökéletlenebb vagy tökéletesebb voltára, de erről később lesz szó.) Annálfogva tehát, hogy az ember kulturális fejlettségének fokát felismert szükségletei, társadalmi helyzetét azoknak kielégíthetése határozza meg, az ember nagy súlyt helyez arra, hogy azoknak a szükségleteknek, a melyeknek egyszer hódolt, mindig eleget tudjon tenni. Az ember így nemcsak szükségleteinek fejlesztésére munkálkodik közre, de végső erőfeszítéssel törekszik arra is, hogy megszokott szükségleteit mindig ki tudja elégíteni. A mikor az ember küzd, hogy már megszokott szükségleteiről ne kelljen lemondania, azért harcol, hogy társadalmi és kulturális életében ne essék vissza. A szükségletek fejlődésének törvénye tehát nem csak azt kívánja meg, hogy a szükségletek szaporodjanak, hanem megkívánja azt is, hogy az ember szükségletei ne csökkenjenek.

Az ember szükségletei azonban a fejlődés folyamán nemcsak szaporodnak, hanem folyton finomodnak is. Az egymásután követ-

kező szükségletek láncolatát mindenekfölött az jellemzi, hogy az a későbbi szükséglet, melyet egy megelőző szükséglet fellépése és kielégítése von maga után, az előzőnél magasabb rendű, finomabb. Miközben az ember arra törekszik, hogy szükségleteit mindig jobban és jobban elégítse ki, egyúttal mindig magasabb rendű szükségletek képzetei kelnek benne.

E jelenség szükséges folyamánya az élet előrehaladó fejlődésének, valamint a szükségletek azon elemi törvényének, a mely a szükséglettelítés törvényének a szükségletek folytonos váltakozásának törvényével való kapcsolódásából keletkezik.

A nyomósabb szükséglet kielégítésével lehetségessé válik egy gyengébb erejűnek a kielégítése, a mi már a szükségletek folytonos finomodását biztosítja, mert a rendesen nyomósabb szükségletek (pl. a testiek) alacsonyabb rendűek, mint azok, a melyekkel csak akkor törődhetünk, ha a fontosabbak már ki vannak elégítve. A szükségletek folytonos váltakozása, még inkább ismételt előfordulásuk azt biztosítja, hogy a szükségletek kielégítésének módja mindig tökéletesebb lehet. Hogy pedig ez a jelenség már magában is a szükségletek finomodását vonja maga után, azt a fennebbiekben már láttuk.

Banfield a szükségletek finomodásának törvényét így fejezte ki: The satisfaction of every lower want in the scale creates a desire of a higher character.

10. A fejlődésnek, tehát a szaporodásnak és a finomodásnak törvénye a szükségletek mindkét nagy osztályánál mutatkozik, az anyagiaknál éppen úgy, mint a szellemieknél.

A finomodás, a tökéletesedés egyébként szembeszökőbb a szükségletek élettanában, mint a szaporodás. Különösen az anyagi szükségletek nem szaporodhatnak egy bizonyos mértéken túl, éppen az ember véges testi természeténél fogva. E téren különben a szaporodás a finomodástól szigorúan meg sem különböztethető, mert a szükségleteknek végnélküli sora lép eléünk, ha az anyagiakat a szellemiekkel összefűzzük, ha az anyagi szükségletek kielégítésének folyamatába bizonyos szellemi szükségleteknek való hódolást is belevonunk. Itt van a raffinementnak igazi helye. Ezzel a szükségletek újabb törvényeihez jutottunk. Anyagi szükségleteinknek határa van. Azok egy bizonyos mértéken túl nem szaporodhatnak. Mig szellemi szükségleteink szinte vég nélkül fokozódhatnak.

A szükségletek fajainak ily különböző mértékű fejlődése, kapcsolatban azzal a körülménnyel, a melyet éppen említettünk, hogy t. i. az anyagi szükségletek összefüzdhetnek a szellemiekkel, egy újabb jelenség megfigyeléséhez vezet.

Az ember szükségleteit folytonosan fejleszteni igyekszik, mert ez az élet kívánalma. Anyagi szükségleteinek azonban a természet szava csakhamar korlátot szab. Az ember már most egyéb szükségletekre fordítja figyelmét, olyanokra, a melyek testi élete anyagi kívánalmainak körén túlesnek. A szellemi szükségletek mind fokozottabb mértékben, mind nagyobb számban lépnek fel előtte. Ez a fokozódás akkor éri el teljes mérvét, a mikor az ember előtt nyilvánvalóvá válik, hogy némely testi szükségletet szellemiek képesek pótolni, a mikor az ember belátja, hogy a kielégítettség tökéletesebb érzetét kelti bizonyos szellemi szükségleteknek való engedelmeskedés, mint az az eset, a mikor az anyag nyers szavának hódol meg az ember.

Ezenkívül az ember belátja azt is, hogy testi, anyagi szükségletei nem tökéletesek, hiányzik azokból az a finomság, a melyet lelki, benső világa szintén szükséglet gyanánt megkíván. Ennek az érzetnek is eleget akar tenni, a mikor testi, anyagi szükségleteit a szelleminek bizonyos mázával vonja be, a mikor anyagi vágyait bizonyos ethikai, aesthetikai élvezetekkel fűszerezi.

Mindezeknek folytán a vágyak, a szükségletek elvesztik lassankint anyagi jellemzőiket. Az anyagi szükségletek egy jó része lassankint olyanoknak ad helyet, a melyek az ember szellemi életének szolgálnak. A szükségletek fejlődésének így oly irányát kapjuk, a melynek következtében az anyagi szükségletek mindinkább szellemiekké alakulnak át és pedig akár annak következtében, hogy az anyagi szükségletek egyike-másika egyszerűen elnémul az új szellemi szükségletek előtt, akár annál fogva, hogy az anyagi szükségletek bizonyos ideálisabb törekvések mezébe öltözködnek. A szükségleteknek ezt az átalakulását Földes a szükségletek átszellemülésének nevezi.

11. A szükségletek e felsorolt törvényeinél nem kevésbé fontos jelenség az említett törvények folytonos kapcsolódása.

Törvény már magában is kapcsolatot jelent. A társadalom bonyolódott, szerves szövödményében azonban a jelenségek kapcsolódása még sokkal hatványozottabb mint a természeti világban

egyebütt. Az elméleti társadalmi tudomány szét tudja úgy fejteni a jelenségeket, hogy a különböző összefüggések törvényeit tisztán látjuk, a gyakorlat azonban az ilyen elvonásokat nem valósítja meg. Itt csak a konkrét jelenséget látjuk, a hatás okozatát; míg a közreható okok s azoknak működését kísérő állandó jellemzők majd mind burkolva vannak, mert összeszővődve jelennek meg s csak így éreztetik hatásait.

Igy van ez az ember szükségleteinél is. A mikor az ember képzetében valamely szükséglet megjelenik, az a szükségletek összes törvényeinek hatása alatt kifejlődött és előálló érzelem. Bizonyos, hogy felleptekor egy nálánál közvetlenül fontosabb szükséglet már kielégített, s hogy kielégítése után egy kevésbé fontos szükséglet fog utána megjelenni. Ha a szóban forgó szükséglet kulturális, szellemi, bizonyos, hogy az ember anyagi, testi szükségletei már ki vannak elégítve. Valószínű, hogy az új szükséglet fejlődést mutat az előtte létezettekkel szemben. És így tovább hasonlóképen kapcsolódnak egymással össze a szükségletek jelenségeinek terén a tünemények részszerű törvényei.

Nincs az embernek oly szükséglete, a melynek létrejöttét a törvényeknek csak egyike okozta volna, vagy a mely mikor már megalakulva előttünk áll, e törvényeknek csak egyikét vagy másikat uralná.

*

12. A szükségletek párhuzamosan fejlődnek a társadalom haladásával. A szükségletek fejlettségi foka és a társadalom élete között szoros az összefüggés. Az egyik úgy hat vissza a másikra, hogy mindegyiknek a hatása érezhető a másikon. A társadalom kultúrájának haladása tulajdonképpen nem más, mint folytonosan tökéletesebb szükségletek támadása és e mindig tökéletesebb szükségletek fokozatosan megfelelőbb kielégítése. A mindenkori szükségletek alakját és fajait pedig azok az érzetek határozzák meg, a melyek a társadalom értelmi és erkölcsi felfogását éppen irányítják.

Van egyébként a társadalmi élet haladottságának még egy szembeszökőbb fokmérője is, mint a szükségletek szaporodása, s ez a szükséglet kielégítésének módjában áll.

Vannak az embernek oly szükségletei, a melyek jóformán állandók maradnak, a melyek még árnyalataikban sem igen változnak. Más szükségletei csak a fejlődés bizonyos fokán lépnek

fel, mivel egyéb szükségletek kielégítése szolgál ezek megjelenése alapjául s a melyeknek kielégítése ismét más szükségletek megjelenésének nyit utat. A szükségletek előbb említett csoportjánál a kielégítés mikéntje, tökéletlenebb vagy tökéletesebb volta, utóbbi fajainál pedig az egymásba füződő lánczolat többé-kevésbbé kiterjedt volta az a fokmérő, mely az emberiség társadalmi, erkölcsi, szellemi és technikai fejlettségét a legpontosabban tünteti fel.

A szükségletek kielégítésének módja adja így a társadalom fejlettségének egyik legtisztább képét.

Minő hosszú útja a fejlődésnek vezet a barlangokban meghúzódó ősembertől, ki táplálék gyanánt gyökereket kapar és bogyókat szed össze, már csak a kőkorszak azon emberéig is, ki a botra erősített kővel, a buzogánynak ezzel az ősalakjával a vadat leüti. Hát még hány lépcsője a kultúrának van innen a táplálkozás mai módjáig! Pedig mind e módozatok egyazon s lényegében nagyon is változatlan szükséglet kielégítésére szolgálnak. Vagy tekintsük a középkori kereskedőt, a mint árukkal megrakott lován rablóktól veszélyes utakon baktat lassan egyik vásárból a másik felé. Hasonlítsuk össze az ő közlekedési eszközét egy mai villámvonattal, s a szükséglet kielégítésének módozataiban rejlő e különbségben hű képét fogjuk látni az akkori s a mai kultúrának.

Éppen ezért a társadalomtani, a kultúrpolitikai vizsgálatoknak is a mindenkori szükségletek s azok a módozatok teszik legfontosabb tárgyát, melyeknek segítségével az emberek felmerült szükségleteiket kielégítik. Tény, hogy a kultúra haladottságának szempontjából az a társadalom a legtökéletesebb, a melyben a racionális szükségletek száma a lehető legnagyobb. Egészséges viszonyok mellett ezek a szükségletek a társadalom minden rétegét áthatják s azokat a társadalomnak lehetőleg sok tagja tudja kielégíteni.

Az emberiség művelődésének történelme bizonyítja azonban, hogy egyedül a szükségletek nagy száma még nem biztosítja a társadalom boldogságát. Lehetnek a szükségletek oly beteges vágyakozás szülöttei, a melyek kielégítésük folytán csak siettetik a társadalom felbomlását. Lehetnek ismét a társadalomban oly viszonyok, a melyek csak nagyon kevés embernek engedik meg, hogy szükségleteit kellően kielégítse. Egyik állapot sem egészséges, éppen ezért nem is biztosítja egyikük sem a társadalom egészséges előrehaladását.

A szükségletek szaporodása, finomodása, tökéletesbülése, átszellemülése túlságba csaphat. A inyenczkedés, a túlesigázott fantázia, a beteges képzelődés a szükségletek túlfinomodásának végleges elfajulásának válhatik forrásává. Igaz, hogy a szükségletek tökéletesbülése folytán lesz az állat emberré. Minő hosszú folyamata a fejlődésnek fekszik pl. a Turgényev orosz parasztjai és a mai nyugateurópai munkás között. De a fejlődés, tudjuk, sajnos nem állott meg itt, hanem még tovább ment, egészen a Zola regényeinek pathologikus alakjaiig.

Társadalmak igen gyakran mentek már tönkre akkor, a mikor tagjaikban beteges, esztelen szükségletérzetek támadtak, miközben mindent elkövettek az emberek, hogy az ilyen szükségletérzetek kívánta élvezeteknek áldozzanak. Volt erre példa az ókorban elég.

Éppen ezért nagyon sokszor tanították azt, hogy az embereknek mérsékelniök kell szükségleteiket, ha a társadalmat nem akarják veszélyeztetni. Az erkölctanítók mindig azt ajánlották, hogy az ember ismerjen szükségleteiben mértéket, azoknak a kielégítésében tartóztassa meg magát. Azt hirdették, hogy annál tökéletesebb az ember és a társadalom is, minél egyszerűbbek, s minél kevesebb a szükségletük. Ez a nézet éppen olyan téves, mint az az ellenkező felfogás, hogy az ember minden felmerült szükséglete okvetetlenül kielégítést érdemel s az a társadalom, mely ezt minden tagjának nem tudja egyaránt biztosítani, nem érdemes, hogy fennmaradjon, veszszen el.

Mind a két tanítás agitatorius jellegű, egyiknek sincs igaza, az erkölctanítónak éppen oly kevéssé, mint a munkáosztályt lázító demagógnak. Az erkölctanító túlzása már az erkölcsi tanítások általános természetéből következik. Az erkölcsi tanítás, mert külső kényszerítő ereje nincs, az erkölcs nevében mindig többet kíván, mint a mit a körülmények számbavételével elérhet s a mit tulajdonképen elérni akar. Többet kíván, hogy legalább a kevesebbet biztosítsa. A socialista tanítása pedig ábránd, mert először nem áll az, hogy az ember egyáltalán nem tudna szükségleteinek, legalább azok jó részének parancsolni s mivel továbbá alig képzelhető társadalom, melyben oly különböző osztályok ne keletkeznének, a melyeknek különböző szükségleteik vannak éppen azon az alapon, hogy különböző tehetségükkel másfajta szükségleteiket is kielégíthetik.

E két felfogás között az a helyes, a mely a középuton halad.

Az észszerű szükségletek egészséges fejlődése éppen úgy biztosítja, sőt elősegíti a társadalom haladását, mint azok szaporodása, finomodása stb. Oly szükségletek tartják fenn a társadalmat, a melyeknek erkölcsi alapjuk van, a melyek nem csupán céltalan erőpazarlást vonnak maguk után. Azok a szükségletek biztosítják a társadalom életét, a melyek a további törekvést, a munkát meg nem bénítják, hanem kielégítettésük következtében az ember tevékenységét, munkakedvét fokozzák. Ilyen szükségletek felelnek meg a helyes erkölcsi kívánalmaknak. Ezeknek van, hogy úgy mondjuk, ethikai alapjuk. Ezek keltenek bennünk mindig újabb és folyton tökéletesebb szükségleteket, a miközben egyúttal arra is módot nyújtanak, hogy az ember ezeket a nyomukban feltámadó szükségleteket szintén kielégíthesse s így az élet feltételeinek megfelelhessen. Hogy ily szerepre inkább alkalmasak a szellemi, mint anyagi szükségleteink, az természetes.

A szükségletek fejlődése a művelődés haladását mutatja, Uj szükségletek keletkezése tehát az élet fokozatos fejlődésével jár együtt. Az ember azonban az ujonnan támadt szükségletek kielégítését fényűzésnek tartja. Ragaszkodik élete megszokott körülményeihez s azokon csak nehezen és lassan emelkedik túl. Nem szívesen hagyja el jóknak bizonyult szokásait s a természet azon hívó szózatának, a melylyel az ember lelke mélyében indítja meg a társadalom továbbfejlesztésének folyamatát csak mintegy kényszerítve engedelmeskedik.

Lassan azonban hozzászokik az ember az új szükségletekhez is; a mikor azok saját lelkében is megszólalnak és ott hallatják szavukat, már nem némitja el őket. Az új szükségleteknek való hódolás lassan már nem látszik többé fényűzésnek.

A hasonulás e lassú folyamatában a szükségletek mindazon törvényei közrehatnak, a melyeket fennebb említettünk.

Irodalmi jegyzetek :

Az ösztönök tana mellett a szükségleteké teszi a gazdasági lélektan második főrészét. E tan, mint a gazdaságtannak olyan része, mely szinte a gazdasági élet lélektani jelenségeivel foglalkozik, irodalomtörténeti szempontból teljesen osztja az oekonomiai pszichologia már előbb tárgyalt részének sorsát.

Az a közgazdaságtan, mely a gazdasági élet terén egyedül az egoizmus ösztönét tartotta üdvözítőnek, a szükségletek tana terén sem bukkant igazságokra. Sőt azzal, hogy az ember szellemi, értelmi tulajdonságait vizsgálata köréből kirekesztette, a szellemi szükségleteket sem vehette a gazdaságtan szempontjából figyelembe. Mulasztását így még egy hibával tetézte, a mely hibája éppen mulasztásának szükségszerű következménye volt. Az ember szükségletei között csak abból a szempontból tett különbséget, hogy azok anyagi dolgokra vonatkoznak-e vagy sem. Ha a szükségletek lélektani alapjai után is kutatott volna, a szellemi szükségleteket semmi esetre sem zárta volna ki gazdaságtani vizsgálódásai köréből, de sőt a szükségletek ily egyszerű osztályozásával sem elégedett volna meg.

A közgazdaságtan azon irányzata, mely gyakorlati tanításait arra a hamis tételre fektette, hogy természetszerűleg minden ember szükségletei egyenlők, s ennek következtében minden szükséglet egyenlő kielégítését követeli, még kevésbé volt alkalmas arra, hogy az emberi szükségletek mivoltának s azok törvényeinek tiszta képét adja.

Az elméleti socializmus legnagyobb képviselőjének tudományos működése erre jellemző például szolgál. Marx bámulatos elmeállással kötött bele, helyesebben kapaszkodott bele a klasszikus angol közgazdaságtan ferde és egyoldalú értékelméletébe. Ricardoban rokonlélekre talált. Olyan dialektikával és olyan elméleti tehetséggel, a mely leginkább a Ricardoéhoz volt hasonló, éppen a klasszikus angoloktól tanult értékelmélet segítségével iparkodott az egyedül üdvözítőnek gondolt értékelméletet megdönteni, azzal a czéllal, hogy ezzel majd a fennálló gazdasági rendet bontsa meg.

Az élet azonban akkor sem állt, ma sem áll a Ricardo hirdette törvények alapján. Marx teljesen kihagyta elméleti számításából az embert, holott az lett volna a főfeladata, hogy ennek a gazdasági tevékenységét vizsgálja.

Azok a socialisták pedig, a kik érzelmi politikát üztek, mint Lassalle és a többiek, képzeletükben megalkották ugyan az ember érzelmvilágát, de úgy elferdítve, a hogy az az ő agitatorius céljuknak megfelelt. Az ember lélektanát ők sem vizsgálták. Ők sem vizsgálták azt, hogy mi az, a mire az embernek tulajdonképen szüksége van, s mik ennek a szükségletnek az igazi törvényei.

A szükségletek törvényeinek alapos kutatására az első nagy lökést a közgazdaságtannak az az irányzata adta meg, a mely vizsgálódásainál az ember lelki életének jelenségeiből indult ki.

Ez az irányzat a határhaszon elméletével a szükségletek legfontosabb s az egész gazdasági életre nézve alapvető törvényét kimerítő pontossággal állapította meg. S ha Jevons büszke szavai: *The final degree of utility is that function upon what the whole theory of political economy will be found to turn* — az érték elméletének szempontjából nem felelnek is meg teljesen a valóságnak, tény, hogy a határhaszon elmélete a közgazdasági jelenségek természetét, de főleg az ember közgazdasági tevékenységének törvényeit oly világításban állította elénk, hogy ezen az alapon mihamar érdemesnek látszott az ember gazdasági vonatkozású pszichológiai életét még mélyebbrehatóan vizsgálni.

A határhaszon elmélete tanítja azt az igazságot, hogy a szükséglet kielégítésre alkalmas dolgoknak annál nagyobb ránk nézve a jelentőségük, mennél nagyobb és intenzívebb a rájuk vonatkozó szükséglet érzete. Megfordítva, hogy a szükségletérzetek fokozatos kielégítésével az erre a célra alkalmas jóságok jelentősége is megfelelően csökken. Vagy a mi ugyanezt jelenti, hogy a szükséglet kielégítése céljából rendelkezésünkre álló jóságok szaporodásával azok minden további részének, növekedésének kisebb fontosságot tulajdonítunk. A mikor a szükséglet teljesen ki van elégítve, akkor mindaddig, míg a szükséglet érzete újra fel nem merül, az az érzetünk is szünetel, a mely a dolgokat hasznosaknak, a szükséglet kielégítésére alkalmasaknak itéli.

A határhaszon törvénye, a mely tehát, mint látjuk, a jóságok csökkenő hasznosságának (Marshall) a törvényén alapul, szolgál kiinduló pontul azon törvény megalakulásához, a melyet a szükségletek élettanában a szükségletek telítése törvényének mondtunk.

E törvény felismerése — fejtegetésünkben ezt mi is első helyre tettük — vezette a gazdálkodás lélektani alapjaival foglalkozókat a további kifejtésekre. S e téren ma már olyan eredményekre jutottunk, hogy a gazdálkodás lélektani alapjainak magyarázatával biztosabb kiinduló pontunk van a gazdasági élet külső jelenségeinek vizsgálatához is.

The first thing I noticed when I stepped out of the car was the cold, crisp air. It was a relief after the warm, humid air of the city. I walked towards the park, my feet crunching on the dry leaves. The trees were bare, their branches reaching out like skeletal fingers. I could hear the faint sound of water in the distance, a small stream flowing through the woods. The sun was low in the sky, casting a golden glow over the scene. I took a deep breath, feeling the cool air fill my lungs. It was a peaceful moment, a rare one in the busy world. I walked on, enjoying the solitude. The path was quiet, with only the sound of my footsteps. I looked up at the sky, wondering where the birds were. They were usually here, but now they were gone. The world felt different, somehow. I continued my walk, the cold air reminding me of home. I had missed this, the quiet, the peace. It was a good feeling, a sense of being back in the world. I walked until I reached the stream, where I sat on a log and watched the water flow. The sound was soothing, a reminder of life. I stayed there for a while, lost in thought. The world was changing, but I was still here. I was still me. I stood up and walked back to the car, the cold air still in my lungs. I got in the car and drove home, the city lights glowing in the distance. It was a long drive, but it felt like I had come home. I parked the car and walked to the door. I unlocked it and stepped inside. The house was dark, but I knew where everything was. I turned on the lights and looked around. It was the same old house, but it felt different. I had missed this, the quiet, the peace. It was a good feeling, a sense of being back in the world. I walked to the window and looked out. The city was still there, but it felt like it was far away. I took a deep breath and smiled. I was home.

B)

KÜLSŐ JELENSÉGEK.

I. FEJÉZET.

A GAZDÁLKODÁS.

(B)

KÜLSÖ ILLUMINÁCIÓK

J. REBERT

A GAZDÁRSÁGI ÉS

1. A gazdasági élet fejlődése.

1. A hiány kielégítésére irányuló törekvésekkel, a melyeknek hatása alá az ember, mint láttuk, a szükségletérzet nyomása folytán kerül, az ember a cselekvőségek oly folyamatába kezd, a melyet az emberi fejlettségnek, a társadalmi szervezetségnek bizonyos, aránylag elég korai fokán már gazdálkodásnak, gazdasági életnek nevezünk. A mikor az ember szükségleteinek fedezésén munkálkodik, a mikor arra törekszik, hogy feltámadt hiányérzetét kielégítse, gazdálkodni, munkálkodni kezd.

Jól tudjuk, hogy a mikor ezt mondjuk, bizonyos tekintetben általánosítunk. Az embernek nemcsak gazdasági szükségletei vannak, hanem egyebek is. De mivel a határt igen nehéz megvonni például a gazdasági szükségletek és azok között, a melyeknek kielégítése a gazdasági életre nézve csak nagyon közvetett jelentőséggel bír s még inkább mivel oly szükségleteink, a melyek hatásait csakis egy, teljesen elzárt lélektani életkörben érvényesítenék, nincsenek is, mert a különböző szükségleteket mind ugyanaz az egyén érzi és pedig össze-vissza kuszált egymásra való hatásukban, úgy hiszszük, ezzel az általánosítással nemcsak a következő fejtegetések szempontjából nyertünk egyöntetűbb s így könnyebb kiinduló alapot, de a valóságtól sem igen tértünk el.

Mikor a gazdasági élet kezdetét arra az időpontra helyeztük, a melyben az ember hiányérzetének elesztítésére kezd közreműködni, még egy tekintetben tértünk el a közfelfogástól. A szoros értelemben vett gazdasági élet kezdetét a közgazdaságtan rendesen ott keresi, hol az embernek oly foku közremunkálása csatlakozik a természeti erők megnyilatkozásához, a melyet rendes emberi erő-kifejtés kísér s a mely erő-kifejtést munkának szokás nevezni. Csak ott, hol a jószágoknak, a használat tárgyainak előállításánál munka

szerepel, ott van helyén a közgazdaságtan megszokott tanításai szerint gazdasági életről szólni.

Ezt a határvonalat azonban, a mely a gazdasági élet kezdetét jelenti, ide, erre a megszokott pontra helyezni csak annyiban volt szükséges, a mennyiben a gazdaságtan a régmúltban lejátszódott fejlődés kutatásával bibelődni nem akart s csak ott kívánt vizsgálódni, a hol már tényeken okulva tisztán láthatott. Könnyen érthető, hogy az emberi életnek azok a nyilvánulásai, a melyek gazdasági szempontból fontosak, sokkal könnyebben vizsgálhatók a fejlődésnek azon a fokán, a mikor már a jószágok előállításánál a szoros értelemben vett munka szerepel.

Ez azonban nem következik be olyannyira minden átmenet nélkül, hogy a változás határvonalát és időpontját a társadalomban szigoruan megszabhatnók, illetve megállapíthatnók.

Az emberi élet, annak különösen társadalmi alakja a lassú, de folytonos átalakulás, a fejlődés törvényének uralma alatt áll. Ez a törvény hatását a gazdasági élet terén is érezteti. A gazdálkodás első jelenségei nem a munka fogalmával együtt tűnnek fel, hanem lassan fejlődnek az ember, a társadalom fejlődésével együtt. Éppen ezért, ha a gazdasági élet fejlődését akarjuk magyarázni, nem szabad vizsgálódásaink körét egy önkényesen meghatározott térre szorítanunk, csak azért, mert ezen a téren már szabadabban mozoghatunk.

A természetbuvár sem tudja pontosan megállapítani, hogy hol kezdődik a szerves világ s hogy hol végződik a szervetlen. Éppen így vagyunk a gazdasági élet terén is. Az ember már régen él, mozog; a társadalom, a mely akkor persze még fejletlen alakulat, már fenntartja magát, kell tehát már bizonyos életfenntartó cselekvősegeket végeznie, habár ezeknek a cselekvősegeknek nem adhatjuk is a munka nevet úgy, mint a hogy ezt a fogalmat a gazdaságtan ma értelmezi. De ez nem változtat a dolog lényegén, hogy a gazdasági élet már fejlődik. A kezdetleges emberi tevékenységben rejlének éppen azok a csirák, melyekből a fejlődésnek magasabb fokán a gazdasági értelemben vett munka áll elő.

A külsőleg nyilvánuló gazdasági élet éppen úgy lassan fejlődik, mint a hogy lassan fejlődnek azok a benső, lelki alapok is, a melyek az ember gazdálkodását megindítják. Ezeknek a benső rugóknak különböző fejlettségi fokához képest lesz a gazdasági élet fejlettsége is különböző.

Lassan fejlődnek az ember szükségletei és így lassan változik, fejlődik az a hiányérzet is, a melyet e szükségletek nyomása az emberben támaszt. De lassan fejlődnek azok az ösztönök is, a melyeknek hatása alatt az ember a gazdasági jelentőségű cselekvések sorozatába kezd.

Az életfenntartás ösztöne lép fel legelőbb úgy az ember, mint az állat életében. Az élet, a mikor kezdődik, maga után vonja ezt az ösztönt. Hiszen ez az, mely által az élet saját magát biztosítja. Karöltve lép fel vele a nemi ösztön, a mely az életfenntartás ösztönének uralmát jelenti a faj fenntartásának terén is. A mint az életfenntartás ösztöne mindig tökéletesebb és tökéletesebb alakot nyer, úgy hatnak ki rá módosítólag azok az egyéb ösztönök, a melyek mind az életfenntartás ösztönében birják mélyebb alapjukat s a melyeknek a gazdasági élet terén játszott szerepét a gazdasági élet benső, lelki alapjairól szólva, az ösztönök tanában részletesebben ismertettük.

2. Az életfenntartás ösztönének hatása alatt kezdődik meg a legkezdetlegesebb gazdálkodás, a mely ekkor az egyénnek, az egyén életének közvetlen fenntartására irányuló legegyszerűbb cselekményekből áll.

Az életfenntartáshoz bizonyos táplálék szükséges. Annak a lénynak, a melynek az emberi faj fejlődése folyamában először már megadhatjuk az ember nevet, összes gazdasági működését e táplálék felszedése teszi. Ez a legkezdetlegesebb ember nem kutat a táplálék után. Éhségét, mely időnkint feltámad, a kóborlása közben éppen elébe tévedő gyökérrel, növényi termékkel vagy apró állattal elégíti ki. Gazdálkodása minden előrelátás nélkül való, azzal elégíti ki szükségletét, a mely elképzelhetetlenül kezdetleges, a mit éppen maga előtt talál. A külvilág tárgyai, a melyekkel szükségleteit kielégítheti, csak akkor érdeklik, ha a szükségletérzet nyomását már érzi. De arra egyáltalán nem gondol, hogy azt, a mi most előtte fekszik s a mit fáradság nélkül magának megszerezhet, akkorára eltegye, a mikor majd szüksége lesz rá. Ez az ember előre egyáltalán nem lát; csak a maga pillanatnyi szükségleteinek él. Egyébként teljesen tétlen. Gyermeki gondtalanságánál fogva egyáltalán nem villan meg agyában a konkrét tárgytól elvontan a hasznosság képze, csak akkor, a mikor a hiányérzet már megszólalt. A jószágfogalom az ilyen pillanatnyi ösztön hajtotta eszmélésektől eltekintve idegen előtte.

A szükségletek ilyen mérhetetlenül tökéletlen volta, azok kielégítésének még kezdetlegesebb módja okozza a társadalmi fejlődés lassu voltát a gazdasági kulturának ezen a fokán. Az ilyen kezdetleges ember, a ki kis csatangoló hordákban él, lassan szaporodik, mert élete igen rövid és mert társas érzéke alig van. Az egyéni élet fenntartása lebeg mint főczél szeme előtt s ez úgy kimeríti egész gazdasági erejét, hogy mindazt, a mi életfenntartó czélja elérésében gátolhatja őt, utjából elhárítani igyekszik. A gyermekeket gyakran megölik, az öregeket, a betegeket elhagyják, kiteszik.

A gazdasági életnek erre a fejlődési fokára nézve az a jellemző, hogy a gazdálkodás csak a jószágok használatának képében jelentkezik. Jószágokat az ilyen viszonyok közt élő kezdetleges ember egyáltalán nem állít elő. (Jószágok előállítását alatt e fogalom legtagabb értelmét akarjuk érteni.) Az ember nemcsak hogy közvetlenül nem állít elő semmit, azokat a tárgyakat, a melyek keze ügyébe esnek, nemcsak nem alakítja sehogyan sem, de egyáltalán nem is gyűjt és nem teszi el a jószágokat arra az időre, a mikor ismét szüksége lehet majd rájuk. Ma a weddák, a cserjelakók állanak körülbelül a gazdasági fejlettség e fokán, eltekintve attól, hogy ezek a tüzet, valamint a nyíl és az íj használatát már ismerik. (Bücher, Die Entstehung der Volkswirtschaft, 1901. 31. lap.)

Hogy milyen annak a kezdetleges embernek a családi, nemi élete, a kinek gazdasági és társas életét e pár sorban jellemeztük, arra nézve igen különböző felfogások uralkodnak. Grosse *Die Formen der Familie und die Formen der Wirthschaft*, 1896. czimű munkájában igen mélyreható kutatások eredményét tette közzé arra vonatkozólag, hogy minő családi alakulatoknak felelnek meg a gazdasági élet különböző fejlettségi szakai.

A kezdetleges ember társadalmi, hogy úgy mondjuk, politikai életének teljes rajzát mindenesetre csak úgy kaphatjuk meg, ha a családjogi viszonyok alakulatait sem hagyjuk figyelmen kívül. Mi azonban itt csak az ember gazdasági életének különböző fejlődési fokait akarjuk bemutatni, s ebből a szempontból a szóban forgó társadalom családjogi viszonyaira csak annyiban kell figyelemmel lennünk, a mennyiben a legkezdetlegesebb munkamegosztás, mely a munkával mindjárt kapcsolatban, azzal egyidejűleg lép fel, a férfi és a női nem közötti különbözőségein alapul. A foglalkozások természetes széttagozódásának legkezdetlegesebb oka az a részben physikai, részben pszichologiai különbség, mely az egyes

egyedeket egymástól megkülönbözteti. Ezek között a különbségek között legfontosabb az, mely a nemi különbözőséghez kapcsolódik. (Spencer, *The Principles of Sociology* III. 1897. 336. lap.)

3. A fejlődésnek az a foka, a melynél a munka valamelyes megosztásáról beszélhetünk, már jóval magasabb kultúrát jelent, mint az a gazdasági élet, melyben a gazdálkodás kizárólag csak a táplálék szedésével kapcsolatos bolyongásból áll. Hasonlíthatatlanul más, tökéletesebb, mert további fejlődésre képes az a gazdasági élet, a melyben a gazdálkodó egyén bármily kezdetleges módon, de már mégis munkálkodik, az anyagot módosítja, alakítja, készletet gyűjt, s a pillanatnyinál további szükségletekre is gondol.

Oly nagy a különbség a gazdasági kultúra e két foka között, hogy a közöttük lévő űrt képzeletünkkel szinte áthidalni se tudjuk. Pedig valószínű, hogy ez a munkálkodó gazdálkodás is a vázolt, legkezdetlegesebb táplálék után tapogatózó gazdasági életben birta alapjait. Hiszen a munkaképesség, az ügyesség csak a magasabb fejlettségi fokon álló ember tulajdonsága. A munka fogalma az emberrel együtt lassan fejlődött.

Hogy e fejlődés menete milyen volt, arra azon mai kezdetleges népek gazdasági élete vet némi világot, a melyek körülbelül a kultúrának azon a fejlettségi fokán állanak, a melyet éppen vázolunk.

Ezeknek az embereknek az élete bizonyítja, hogy már igen korán vannak valamelyes, persze igen kezdetleges szellemi szükségleteik, a melyeket bizonyos játékokkal igyekeznek kielégíteni. Ez a kezdetleges ember az állatokat, a melyeket maga köré gyűjt, inkább a szórakozás kedvéért tartja. Az állatok alakja ragadja meg úgy a képzelőtehetségét, hogy diszítésül, akár teste tötöttségénél, akár a cserepein látható rajzoknál az állati formákat alkalmazza. Mikor az ember már így jár el, a mikor a természettől ellesett formákat bármi módon s a legkülönbözőbb alkalmakkor utánózni akarja, már munkálkodik, de inkább csak játszva.

Ez a játék vezethet lassu átmenetek útján a komolyabb munkálkodás kezdeteihez, a mihez egyébként a közvetetlen észszerűségi belátás is könnyen segítheti az embert. Az a legkezdetlegesebb ember, a ki fönnebb vázolt gazdálkodása folyamán körmeivel kaparja ki a gyökeret a földből, hogy azt rághassa, könnyen jöhet arra a gondolatra, hogy egy mellette fekvő gally vagy

kő segítségével a gyökeret könnyebben szerezheti meg. Lassan átlátja, hogy ha a segítségül használt gallyat egy kő segítségével meghegyezi, még könnyebben juthat a gyökérhez. A kezdetleges segédeszközök készítése lehet így a munkálkodás első tárgya. Valószínűleg ilyenek a kezdetleges társadalmakban a munkálkodás első nyomai.

Mikor a társadalom bármi úton, de eljutott már oda, hogy ily kezdetleges munkákat végezhet, tüstént előáll az a nemek szerint elkülönülő munkamegosztás, a melyről már szóltunk. Legyen a nemeknek egymáshoz való családjogi viszonya bármilyen, a férfi készíti a vadászathoz s a halászathoz szükséges eszközöket s mind azt, a mi e foglalkozásokhoz, mint a táplálékkeresés magasabbrendű alakjaihoz szükséges. A férfi építi a kunyhókat, a csónakokat, esetleg ő készíti elő a megművelés alá kerülő földet, a mikor az őserdőt irtja, s a mikor az így nyert termő területet a vadállatok becsapásai ellen sövénynyel bekeríti. A nő a mellett, hogy szülőtteivel úgy a mennyire foglalkozik, műveli a földet. (Lásd Bücher id. m. 39. lap.)

A mint így a kezdetleges társadalmakban a jószágok előállításának folyamata az előállítandó tárgyak szerint élesen megoszlik a férfi és a nő között, úgy oszlik meg a két nem közt a jószágok használata is. Az előállított jószágokat külön használják a férfiak és külön a nők. Nincs egységes háztartás. Még ott is, hol a férfit a család körében több nő veszi körül, mindegyik nőnek külön tűzhelye, lakóhelye, kunyhója van. A legkezdetlegesebb ember abszolút individuális társadalmi állása így érezteti magát még a gazdasági fejlettségnek ezen a meglehetősen fejlődött fokán is.

4. Ahhoz, hogy a társadalom s vele az egyén gazdasági élete fejlődjék, ennek az individualitásnak kell pusztulnia. Az a törekvés, mely az egyes egyedeket elválasztja, egymástól távol tartja, a legerősebb mértékben akasztja meg a haladást, mert a társadalmi életet csirájában töri meg.

A gazdasági élet már ezen a kezdetleges kulturális fokon is annyiban lesz lassankint tökéletesebbé, a mennyiben az egyes emberek közötti érintkezés megindul és gazdasági téren is mind gyakoribbá válik. A családi élet különböző alakulatai, az állami életnek ezek a kezdetleges formái, lassankint mind több és több embert fűznek egy családjogi egységbe össze. A nagyobb terjedelmű

család, mely már nemcsak egy lemenő, de némely oldalági rokonokat is szorosabban egybekapcsol, azután a még nagyobb törzs, végre a törzsközösség nemcsak családjogi szempontból fontos alakulatok. A nőági, majd a fiági rend alapján álló család, törzs és törzsközösség a mind tágabb körü gazdasági érintkezésnek is utat nyit. Nem ugyan közvetlenül, hiszen az együtt élő család tagjai ugyanazon természeti körülmények között élven, nem folytathatnak olyan különböző irányú gazdasági tevékenységeket, hogy ez a forgalom számottevő jelenségeit vonhatná már maga után. De minthogy az embert ezek a különböző családi alakulatok társas érintkezésben nevelik fel, arra szolgálhatnak utmutatóul, hogy az ember, a családtag, a családon kívül álló hasonló egyénekről is tudomást vegyen.

Az egyént megköti ugyan a családi kötelék, de a különböző családok között bizonyos érintkezés fejlődik ki, a melynek első sorban gazdasági alapja van, annak következtében, hogy a különböző törzsek, törzsközösségek különböző természeti körülmények segédelmével a jószágok előállítására terén is különbözőképen működhetnek.

5. Első pillanatra úgy tűnik fel, mintha a kezdetlegesebb formák között gazdálkodó emberek első gazdasági jelentőségü érintkezései a csere képében játszódának le. A gazdasági kultúra mai fokán álló ember a jószágok forgalmának a cserénél szinte nem is tudja tökéletlenebb alakját elképzelni. Pedig azon mai népek gazdasági élete, melyeknek kultúrája körülbelül olyan kezdetleges, mint azoké a társadalmaké, a melyekről itt beszélünk, azt mutatja, hogy a jószágok forgalmának már igen fejlett alakja a csere, s hogy ennél kezdetlegesebbek is vannak. A gazdasági élet kezdetleges fokán létezik a jószágok bizonyos mérvű forgalma a nélkül, hogy az embereknek a cseréről fogalmuk volna.

A jószágok forgalmát ekkor az ajándékozás közvetíti, mely a vendégbarátsággal kapcsolatosan fejlődik ki. Az egyik törzsbeli, a mikor a másik törzsbelihez megy, ajándékokat visz magával barátsága jeléül. Így jutnak a különböző törzsek az ajándékok osztogatása s a vendégbarátság intézménye révén annak tudatára, hogy más törzsbeliék egyéb olyan jószágoknak vannak birtokában, a minőket ők nem tudnak előállítani, de a minőkre nekik is szükségük volna, a melyeket ők is jól használhatnának. Az ajándé-

kozás útján fejlődik csak ki lassankint a tulajdonképeni csereforgalom.

A tiszta csereforgalom élete különben igen rövid. Az ember igen korán átlátja, hogy azoknak, a kikkel a cserét folytatni akarja, főleg milyen jószágokra van szükségük. Ha tehát azoknak a termelvényeit akarja a maga számára csere útján megszerezni, olyan jószágokat igyekszik előbb magának gyűjteni, persze szinte csak csere útján, a melyekről tudja, hogy a szóban forgó csere alkalomával, annak a részéről, kivel cserélni óhajt, becslésben részesülnek. A tiszta csereforgalom helyét így igen hamar elfoglalja már a pénzforgalom.

A gazdasági élet kezdetleges voltát a pénzforgalom első fejlődési szakában csak ennek a pénzjószágnak a kezdetleges és szükségletkielégítésre közvetetlenül alkalmas volta mutatja. Az ilyen kezdetleges pénz mint csereeszköz bir a pénz jellemző tulajdonságával annak a részéről, a ki adja, de közvetetlenül használati jószág gyanánt tekinti az, a ki átveszi.

A tiszta, vagy az ilyen kezdetleges pénzjószág használatával tarkított csereforgalom az egyes törzsek között állandó gazdasági érintkező pontokat, szinte vásárokat teremt. Ezeknek az útján szerzi be a törzs mint kis gazdasági közösség azokat a szükségleti tárgyakat, a melyeket maga előállítani nem tud.

6. A kezdetleges gazdasági viszonyok között élő kis társadalmak gazdálkodása a jószágok előállításának módja, de sőt az előállítás tárgya, valamint a foglalkozásmód szerint is különböző fejlettségi fokokat mutat. Rendesen azt szokták mondani, hogy a kezdetleges ember mindenekelőtt vadászattal, aztán halászattal is foglalkozik, a vadászatról tér át az állattenyésztésre s végül a föld művelésére.

A gazdasági élet e kezdetleges fázisainak képét a mai gazdaságtan rendesen spekulatív okoskodás segítségével rajzolja meg, habár okoskodásai közben mint iránytadó alapra a mai, de még kezdetleges gazdasági és társadalmi viszonyok közt élő kis társadalmak életének vizsgálatából merített alapokra támaszkodik.

Ott, hol spekulatív okoskodásokkal állunk szemben, a melyeknél az inductiv kutatás nyújtotta támaszték csak mintegy iránytű gyanánt szolgál, nem törhetünk rövidesen pálczát a mienktől eltérő valamely vélemény fölött. Így vagyunk azzal a tanítással is,

a mely a gazdasági élet fejlődési fokozatainak mondott vázlatával régóta elfogadott igazságot vél tanítani. Rá szeretnénk azonban mutatni arra, hogy mindaz, a mit a kezdetleges gazdasági viszonyok között élő mai társadalmak gazdasági kultúrájáról tudunk, ellentmond ennek a megszokott felfogásnak.

Láttuk, hogy a gazdasági életnek abban a korszakában, mely az egyénileg elkülönzött táplálékkeresés idejét követi, a melyben már gazdasági tevékenység a jószágok előállítása tekintetében is látható, a foglalkozási ágak megoszlása tüstént oda vezet, hogy az emberek egyik része a föld megmunkálásával foglalkozik, míg a másik a vadászatot stb. űzi. A magot elültetni s gyümölcsét beszedni, a természeti viszonyok sajátosságainál fogva nem egy helyütt kevesebb fáradsággal jár, mint a vadat kergetni, vagy mint a megszelídített állatot tenyészteni. Eredményét is hamarabb látja az ember. A mai kezdetleges népek gazdasági élete arról győz meg minket, hogy ott, hol az állatokat az ember maga körül inkább csak mulatságból tartja, már ott is látjuk nyomait a kezdetleges földművelésnek. Nem állíthatók fel tehát a mondott fokozatok végérvényesen olyan fejlődési folyamat láncszemei gyanánt, a melyek mindenütt szigorú pontossággal, még pedig az éppen említett sorrendben volnának felfedezhetők.

De még egyre akarjuk az olvasó figyelmét felhívni. A gazdasági élet ilyen fejlődési fokozatait mintegy végérvényes művelődéstörténeti fázisok szerint megállapítani már csak azért sem lehet, mert az így megállapított szabály éppen a természeti viszonyok változatosságánál fogva nem lehet általános jelenség.

Azt hisszük, hogy ott, hol buja termőföld található, a kezdetleges ember okvetetlenül előbb fog a föld bizonyos irányu megmunkálásával törődni, vagy legalább táplálékát tulnyomólag a föld nyújtotta termékekből fogja meríteni, mint ott, hol a föld termő ereje csak mostohán látja el az embert eleséggel. Ott, hol vadban dús vadászterületet talál, inkább fogja a vadászatot űzni, mintsem hogy nagy fáradsággal kiirtsa az őserdőt, a mely a neki táplálékkul szolgáló vadat neveli, csak azért, hogy egy előtte még teljesen ismeretlen szükségletkielégítési mód lehetőségét szerezze meg.

A mint szóval a természeti viszonyok nagyon különböznek, úgy a gazdasági élet jószágelőállító folyamatának fejlődésmenetére vonatkozó törvények uralma is csak nagyon relatív lehet. Hiszen

az, hogy ezek a különböző törvények miként hatnak, mindig éppen a természeti viszonyok minőségétől függ.

7. A gazdasági és az általános kulturális élet úgy hatnak egymásra, hogy egyiknek fejlődése a másikat sem hagyja érintetlenül. Fejlettebb gazdasági élet csak magasabb kultúra mellett lehetséges, s a gazdasági viszonyok tökéletesbülése a művelődés általános fejlődésére is kihat. Fejlett kultúra és fejlett gazdálkodás pedig egyaránt nem lehetséges fejlődött társadalmi viszonyok nélkül. Csak ott, hol az emberek társas érintkezése sűrű, hol az egymással érintkező emberek köre lehetőleg nagy, szóval a hol a társadalmi élet fejlett és még további fejlődésre képes, csak ott lehet szó az emberiség kulturális előhaladásáról s így a gazdasági élet nagyobb arányu fejlődéséről.

8. Az eddigiekben a gazdasági élet kezdetlegesebb fejlődési szakait vizsgáltuk.

Erről az életről olyan képet nyertünk, hogy azt a mai kultúra fokán álló ember nézőpontjáról szinte talán nem is nevezhetnők társadalmi gazdálkodásnak.

Az a társadalom, melynek gazdasági életét vázoltuk, mind e fejlődési fokokon keresztül oly kiskörű maradt, hogy fejlődöttebb gazdasági élet alakulására nem nyújthatott teret. A zárt körű, majd a nagyobb család, a törzs, a törzsközösség mind oly alakulatok, a melyekben csak szunnyad a fejlettebb társadalmi élet csirája. Ezeknél az alakulatoknál az ember individualitása, egyéni különállása éppen a család vagy a törzs körének határáig megtörik ugyan, de azon kívül társas élet nincs. A kezdetleges család, a törzs körén kívül az egyén alig tekinthet s e törzs élete éppen a zárkózottságnál fogva gazdaságilag és társadalmilag is szegényes marad.

E kezdetleges viszonyok rajzához azoknak a mai fejletlen társadalmi viszonyok között élő népfajoknak élete szolgáltatott adatokat, a melyeknek gazdasági élete is ennek megfelelően tökéletlen. A gazdasági élet magasabb rendű fejlődési fokozatait a gazdaságtan azon viszonyok rajzával mutatja be, a melyeket a mai kultúra magaslatán álló népfajok gazdasági élete a múltban és a régmúltban feltüntet. Tudományunk az előbbieken ethnografiai, itt történeti adatokra támaszkodik. A mennyiben ezen

adatok közül az egyik megbízhatóbb, mint a másik, annyiban lesz a vázolt kép is többé vagy kevésbé hű és tökéletes.

A gazdasági életnek azok a kezdetlegesebb alakulatai, melyek a kultúra alacsony fokán álló népek, illetőleg törzsek gazdálkodását jellemzik, kétségtelenül azon népek gyermekkorában is előfordulnak, melyeknek gazdasági élete ma a modern társadalmi gazdálkodást kiteszi.

Mikor azonban ezek a népek a történetbuvár előtt feltűnnek, a gazdasági fejlettségnek már oly fokán vannak, a mely az imént vázolt kezdetleges állapotoktól immár meglehetősen különbözik.

Állami szervezetükben a törzsi élet formája az uralkodó s családi életük az apai család alakját ölti magára. Ezeknek a törzseknek kulturális élete is már jóval magasabb, mint az előbb említetteké, olyféle gazdasági együttmunkálkodás észlelhető a törzsekből alakult nagyobb társadalmi körökön belül, hogy a tulajdonképeni és tökéletesebb társadalmi gazdálkodás fejlődésének kezdetei már jól láthatók. A gazdálkodás társadalmi volta itt éppen a fokozottabb együttmunkálkodásban nyilvánul.

Ezen az alapon azonban a tulajdonképeni társadalmi gazdálkodás kezdetéről, mint pontosan meghatározható időpontról, szólni alig lehet.

Ha társadalmi gazdaság alatt azon berendezések összeségét értjük is, a melyek egy bizonyos nép szükségleteinek kielégítésére alkalmas eszközök gyanánt szolgálnak (Bücher), akkor sincs jogunk csak a mai kulturnépek gazdasági életét ezzel a jelzéssel illetni. A legkezdetlegesebb népek gazdálkodásánál is tapasztalható, mihelyt a népcsoport gazdasági téren a tisztán individualis élet színvonalán túlemelkedik az oly együttmunkálkodás, a melyet az életnek immár fokozottabb társadalmi volta von maga után; s viszont a mai kulturális színvonalon álló közgazdaságok fejletlenebb kora is mutat olyan alakulatokat, melyeknél a társadalmi élet a népcsoportoknak csak kicsiny töredékeire, egyes törzsekre vagy törzsközösségekre terjed ki. Szilárd választóvonal tehát a gazdasági élet fejlődésénél a fejlődés egyes szakai szerint éppen oly kevésé vonható, mint a hogy a gazdasági élet mindig folytonos fejlődés eredménye, a melyben sem nyugvó pontok, sem ugrások nincsenek, hanem minden a lassu átalakulás képében történik.

A kérdés már most csak az, hogy melyik az a legalkalma-

sabb nézőpont, melyről a gazdasági életnek ezt a folytonos fejlődését tekintenünk kell, hogy legtökéletesebb jellemzőit tisztán lássuk.

Pontos, a részletekre egyenlő figyelemmel kiterjedő gazdaságtörténeti kutatás erre alig látszik alkalmasnak. Az ilyen vizsgálódás a gazdasági élet egyes fázisainak ugyan pontos rajzát adhatja, de a fejlődés egész menetének egységes szempontból való vizsgálatát veszélyeztetheti. Éppen ezért a gazdaságtan történeti vizsgálódásai közben bizonyos támpontok után kutatott. E közben a gazdasági életnek azt az oldalát iparkodott szemügyre venni, a melyben ennek az életnek legjellemzőbb jelenségei tisztán tükröződnek. Ilyet vélt a forgalmi élet alakulásaiban találhatni. Azt kutatta, hogy a különböző fejlődési fokokon minő az egyes magángazdaságok egymás között való érintkezése.

Itt aztán ismét különböző nézőpontokra helyezkedett. A szerint hogy milyen a magángazdaságok közötti forgalmat közvetítő eszköz jellegzetes alakja, a cseregazdaság, a pénz-, valamint a hitelgazdaság korszakairól beszélt.

Ez a megkülönböztetés azonban nem nyújthatta a fejlődés hű képét, hiszen gazdálkodás áll már fenn akkor is, a mikor cseregazdaság még egyáltalán nem létezik, nem létezik már csak azért sem, mivel az egyes magángazdaságok között való érintkezés is szünetel. Arról most nem szólunk, hogy a pénzgazdaságnak a hitelgazdaság korával mint külön gazdaságtörténeti fejlődési szakállal való szembeállítás sem helyes.

9. A forgalmat közvetítő eszközök s azon különböző módok helyett, melyeknek képében a forgalom lejátszódik, inkább magára a forgalom tényére, arra szeretnők figyelmünket fordítani, hogy vajjon a forgalom egyáltalán mennyiben s kiterjedésében is mily kört ölelve át, lép fel a különböző korszakok gazdasági életében.

Ha ezt vizsgáljuk, azt fogjuk tapasztalni, hogy van a gazdasági életnek egy ideje, a mikor a magángazdaság a körülötte fekvő magángazdaságokkal egyáltalán nem érintkezik. A kisebb vagy nagyobb körü magángazdaság maga állítja elő azt, a mit használni akar, a mire szüksége van s maga használja fel munkálkodása összes termékeit. A magángazdaság sem nem vesz, sem nem ad el; tekintsük itt bár az adás-vételt akár úgy, hogy

egyszerű csere, akár úgy, hogy a pénzzel közvetített művelet alakjában játszódik le.

A gazdasági életnek abban a szakában, a mely közvetlenül az egymástól elzárt magángazdaságok idejére következik, a jószágokat előállító magángazdaságok már érintkeznek egymás között. Ez az érintkezés abból áll, hogy az egyes magángazdaságok termékeiket egymás között kicserélik, a mi mellett a jószág átadásának módja ismét közömbös. A lényeges csak az, hogy a jószágot az előállító gazdaság közvetlenül adja át ama gazdaságnak, mely azt használja s a jószágnak ezt az egyik gazdaságból a másikba való átvitelét egy harmadik magángazdaság nem közvetíti.

Ha a jószág, melyet a magángazdaság előállít, már nem közvetlenül jut a használó gazdaságba, hanem egy harmadik magángazdaságnak, illetőleg a magángazdaságok egy hosszabb láncolatának közvetítésével, a gazdasági élet még fejlettebb szaka áll elő, a mely már minden tekintetben utat nyit a modern társadalmi gazdálkodás megalakulásához.

A gazdasági fejlődésnek azt a korszakát, melyben a gazdaság csak a saját szükségletek kielégítése céljából termel, a gazdaságtan, rendesen az elzárt magángazdaságok idejének nevezi; s ezzel ellentétben a fejlődés utóbbi két szakát a városi gazdálkodás és a társadalmi, illetve a közgazdaság korszakának mondja.

Ez utóbbiak közül az elsőnek jellemzője a jószág olyan előállítása, a mely a vevők, de a közvetlenül használó vevők kielégítése s e vevőknek való közvetlen átadás céljából történik. A másodiknál a magángazdaság a piacra termel, a nélkül, hogy előre egyénileg is ismerné a szükségleteket.

Az elnevezés magában véve mint mindenütt, úgy a gazdaságtanban is igen közömbös; fő csak az, hogy tisztában legyünk vele, hogy mit kell az egyes elnevezések alatt érteni. Ennyiben ezek a kifejezések, melyekkel a gazdaságtan a gazdasági élet fejlődési szakairól alkotott fogalmait jelöli, nem a legszerencsésebbek.

A gazdasági életnek az a kora, melyet a gazdaságtörténet az elzárt magángazdaságok idejével jelöl meg, nem nyújtja a tökéletesen elzárt, egyes magángazdaságok képét. Az a kör, melyet a gazdasági érintkezés és vonatkozás ebben a korban összekapcsol, hol szűkebb, hol tágabb, de csak igen ritkán, a fejlődésnek igen alacsony fokán terjeszkedik ki csupán egy magángazdaságra. A fejlődés éppen

abban nyilvánul, hogy a kezdetben szűkebb kör mind szélesebbé válik. De bármennyire nagyobbodjék is a gazdálkodó kör terjedelme, ezen a fejlődési fokon a kör magángazdasági jellege mégis megmarad. Egy akarat vezérli a kört politikailag, egy akarat irányítja gazdasági tevékenységét is. A gazdálkodás a körön belül marad, de ennek a körnek nagysága folyton folyvást változik. Mindig növekszik azon magángazdaságok száma, a melyeket e kör egybekapcsol. E magángazdaságok természetesen gazdaságilag érintkeznek egymással, sőt ez az érintkezés oly intenzív, oly annyira a gazdasági együttműködés (házközösség stb.) képében mutatkozik, hogy kifelé az egész kör mint egy gazdasági alany tűnik fel. Jóságok adása, vétele, forgalom az egyes a kör részeit tevő gazdaságok között nincs. Hiszen mindegyik magángazdaság együtt termel s közösen használja a közös munka eredményeit.

10. Másfelől azonban éppen a magángazdaságoknak ez az összehalmozódása teremti meg az átmenetet a gazdasági fejlődés későbbi fokozata felé.

A közösen gazdálkodó, nagyobb kört alkotó egyes magángazdaságok individualitásának kifejlődésével szétbomlik az a kötelék, mely addigelé szorosan összefűzte a különböző magángazdaságokat, a gazdasági érintkezés azonban az egymás mellett álló magángazdaságok között fennmarad, sőt határozottabb, gazdaságilag is érzékelhetőbb alakot ölt, mert jóságok cseréjében, adásában-vevésében mutatkozik. A csoportos magángazdaságok együttműködése idején a csoport az összes szükségletek kielégítésén munkálkodott. Most, mikor a magángazdaságok szinte iziglen tagoltan s egymás mellé csak a társadalmi gazdálkodás laza kapcsa által sorolva, önállóan gazdálkodnak, mindegyik mindinkább csak a jóságoknak azt a fajtát állíthatja elő, a melyre egyfelől egyéni képességeinél fogva hivatva van s a melynek előállításához másfelől a megfelelő alapot a rendelkezésére álló természeti tényezők is nyújtják.

A gazdasági élet fejlődésének ez a foka a mai kulturnépek gazdasági történetében azzal az idővel esik egybe, a mikor a városok, mint nagyobb, a kultámadások ellen védett községek alakulása megkezdődik. A város területén, hol a különböző foglalkozást űző magángazdaságok aránylag sűrűn laknak egymás mellett, a jóságok élénk forgalma indul meg, a melynek képében

így már a városok területén sokkal tökéletesebb társadalmi gazdálkodás folyik, mint egyidejűleg a városokon kívül levő szabad területeken.

11. Az a társadalmi jelenség azonban, mely a városok keletkezésével tűnik fel, nem kapcsolódik csupán a gazdasági élet említett korszakához. A társadalmi életnek ezzel az alakulatával a gazdasági életnek is oly szaka kezdődik, mely a további fejlődés csiráit már magában rejt. A fokozatos s a folytonos lassú átmenet képében lejátszódó fejlődés itt is mutatkozik.

A városokban élő társadalmi körzet nagyobbodásával a városnak a körülötte fekvő vidékkel, más városokkal való érintkezése mindinkább szükségessé teszi, hogy a jószágokat előállító s azokat közvetlenül használó magángazdaságok közé minél több közvetítő gazdaság ékelődjék be. Ezzel legtágabb tér nyílik a gazdasági érintkezésre, mely a társadalmi gazdálkodásnak mind bővebb keretekre való kiterjesztésére is kihat.

A mikor a magángazdaságok egymástól való elkülönülése következtében a munkamegosztás mind tökéletesebben érvényesül, a mikor a magánvagyonok alakulása társadalomszerte mindenütt minden egyes magángazdaság körében megkezdődhetik, s a mikor ezen magángazdaságok között való érintkezés oly alapokon nyugszik, hogy legalább jogilag, fogalmilag a magángazdaságok egyenlő feltételek mellett gazdálkodhatnak, akkor indul meg az a fejlődés, mely a mai társadalmi gazdálkodás alakulásához vezetett.

Azokat a jelenségeket, a melyeket ez a társadalmi gazdálkodás felmutat, elemezzük a következőkben.

Irodalmi jegyzetek:

A gazdasági élet fejlődéséről szólva, nem írtunk gazdaságtörténetet.

Rövid vázlatunkban csak támaszkodtunk azokra az eredményekre, melyeket jórészt a gazdaságtörténet nyújt. A szemlélődésünkhöz felhasznált anyagot ugyanis nemcsak a gazdaságtörténet szolgáltatta; művelődéstörténeti és sociológiai kutatások eredményeit is alkalmaztuk.

Már a szövegben megemlékeztünk arról, hogy minő külön-

böző feladatok állanak egyfelől az előtt, a ki a gazdasági élet részletes történetével akar foglalkozni s az előtt, ki, hogy úgy mondjuk, bizonyos bölcseleti nézőpont után kutat, a melyről a gazdasági élet fejlődésmenetét lehetőleg világosan áttekintheti. Mi e vázlatban — igaz, hogy nagyon röviden, — de inkább az utóbbi feladatnak akartunk megfelelni, mint az előbbinek.

A sociologus munkájától is eltér az, a mit a gazdasági élet fejlődésének vázolásával végeztünk.

Hogy mit értünk sociologiai kutatás alatt, annak meghatározására itt nem vállalkozunk. A mennyire divatos tudomány ma a sociologia s a mennyire szorosan összefügg korunk irányzatával, mindent, a hol társadalmi jelenségek vizsgálatáról van szó, lehetőleg »sociologiai« szempontokból tekinteni, oly nagy a zavar a sociologia mivolta fölött. Majd mindegyik »sociologus« mást ért a tárgya alatt. Vannak, kik a kezdetleges társadalmi élet vizsgálatát tartják a »sociologia« legfontosabb feladatának. Ennyiben mondtuk, hogy szemlélődésünk egy részét a »sociologiai« kutatás eredményeire építettük.

Kézenfekvő gazdaságtörténeti anyag segítségével alkottuk meg jórészt spekulatív uton azt a képet, melyet az olvasónak a gazdasági élet fejlődéséről vázoltunk. Ma a tudománynak ily gazdaságtörténeti kép vázolásához az anyagot a jobb sociologiai adatgyűjtő, művelődéstörténeti és gazdaságtörténeti munkák szolgáltatják.

Egyébként ama gazdaságbölcseleti felfogásnak a megalkotásánál is, melynek alapján a gazdasági élet fejlődését vázoltuk, első sorban nem az eredetiségre, mint inkább arra törekedtünk, hogy a ma rendelkezésünkre álló eszközök segítségével lehetőleg tökéleteset nyújtsunk. Ezt az olvasó is észreveszi, ha Schmoller, Grosse, Bücher és mások munkáit ismeri, a melyekre a fönnebiekben is nem egyszer hivatkoztunk.

2. A gazdálkodás tárgya: a jószág.

1. Azokat a dolgokat, a melyek alkalmasak arra, hogy velők az ember hiányérzetét közvetetlenül vagy közvetett úton kielégítse, a melyeket az ember szükségleteinek fedezésére egyáltalán felhasználhat, sőt a melyek szükségesek is a mondott negatív érzetek kielégítésére éppen annál fogva, mivel a hiányérzet folytonos kielégítését az élet fenntartása megköveteli, jószágoknak mondjuk.

Minden, szolgáljon akár közvetetlenül, akár további átalakítás után az ember céljának, szükségletei minél tökéletesebb kielégítésének elérésére, legyen a jószágok fokozatos átalakításánál közreműködő bármilyen erő, legyen bár anyagban megtestesülve, vagy tisztán szellemi hatalom, vagy csak egyszerű jogviszony, mihelyt az emberre nézve abból a szempontból jelentőséggel bír, hogy általa vagy segítségével jobban elégítheti ki szükségleteit, következetesen viseli a jószág nevet. A munka, mely jószágokat hoz létre, tehát éppen úgy jószág, mint a munkának anyagi alzata vagy annak anyagi, esetleg szellemi eszközei. S mivel munka nélkül jószág nem jön létre, ezt mondjuk éppen a legfontosabb józágnak.

2. A jószág fogalma is osztozik a legtöbb közgazdaságtani alapfogalom sajátos természetében. A tudomány ugyanis ezeket a fogalmakat a gyakorlati életből kölcsönözi s így a fogalmak onnan hozzák magukkal át a tudományba jelentőségüket. Ennyiben tehát bővebb magyarázatra a gazdaságtanban sem szorulnának. Nem szorulnának azonban csak akkor, ha a gazdaságtan ezeket a fogalmakat minden módosítás nélkül, egyszerűen a közélet, a közbeszéd által nekik juttatott jelentőség szerint fogadta volna el. Gyakran előfordul azonban, hogy a gazdaságtan tudománya az ily

fogalmak értelmét módosítja, hol szűkíti, hol tágítja. Ebben a tekintetben azután az ily általánosan ismert fogalmak is bő kifejtést, részletes magyarázatot kívánhatnak annak a részéről, a ki a tudomány szempontjából bennünket velük megismertetni akar. Ez utóbb említett tulajdonság a gazdaságtani alapfogalmak legnagyobb részének közös sajátja. A kérdés már most csak az, hogy kiterjed-e ez a szabály a jóságok fogalmának körére is és ha igen, akkor miként magyarázandó a jóságok, gazdaságtani fogalma.

3. A tudomány két irányban foglalkozik a jóság fogalmával, kétféle szempontból irányozza figyelmünket a jóságok kategóriájára. Az egyik nézőpont a jogászaté, a másik a gazdaságtané. A jogtudomány a dologi jog körében foglalkozik a dolgokra vonatkozó jogviszonyokkal, hol is ha a dolgokat tágabb értelemben vesszük, értenünk kell e fogalom alatt a jogászilag úgynevezett testi és testetlen dolgokat együttvéve. A dolgok így bővült fogalmát aztán a jogász a vagyonjog szempontjából a vagyontárgy nevével jelöli.

A vagyontárgy már gazdaságtani szempontból sem közömbös fogalom. Közvetlenül ugyan a közgazdaságtan a vagyonjogi viszonyokat nem veszi figyelembe, de annak következtében, hogy a gazdasági élet valóságban mindig bizonyos jogi rend keretei között mozog, a gazdaságtani vizsgálódás az uralkodó jogrendszer vagyonjogi alapelveit sem hagyhatja figyelmen kívül.

Annak következtében, hogy a gazdálkodás az egyes magángazdaságok körében folyik le, de különösen annál fogva, hogy tényleges jogi rendünk folytán a szükségletek kielégítésére alkalmas dolgok az egyes magángazdaságok birtokkörén belül felhalmozhatók s hogy így a jogi rend következtében az egyes magángazdaságok hol több, hol kevesebb ilyen szükségletkielégítésre szolgáló dologgal jelennek meg a gazdasági életben, a gazdaságtannak is számot kell vetnie e vagyontárgyak felhalmozódásával, illetőleg a vagyon képződésének lehetőségével. Így a vagyon gazdaságtani fogalommal válik, de csak másodlagossá, a melyre tudományunknak csupán akkor van szüksége, ha nem az elvont elemi gazdasági jelenségeket, hanem a gazdálkodás tényleges, a magántulajdonon alapuló vagyonjogi rendszer mellett való folyamatát vizsgálja. (Hogy a gazdaságtan az elemi jelenségek vizsgálatánál sem hagyhatja nem ugyan a konkrét vagyonjogi rendelkezést, de az ilyen

rendelkezést általában figyelmen kívül, hanem hogy a vagyoni jogi tényeményeknek mindig szerepelniök kell a gazdaságtani kutatás szemhatárán, arról a Bevezetésben szoltunk).

A vagyontárgy jogi fogalma felel meg a jogászat szempontjából annak, a mit a gazdasági élet szempontjából a gazdaságtan jószágának mond. Azt pedig, a mit a jogászat vagyonnak nevez, a gazdaságtan készletnek, jószágkészletnek mondja, ha ugyan nem alkalmazza szintén a szokottabb »vagyon« kifejezést.

A két fogalompár vagyontárgy és jószág, vagyon és készlet egyet jelent, csak más és más nézőpontról tekintve fejezik ki ugyanazt az egy dolgot kétféleképen. A jogászat a magánjogi uralmat, illetőleg, ennek a lehetőségét tartja szem előtt, mikor itél; a gazdaságtan, a gazdasági élet motivumaira fekteti meghatározásában a főszlyt. A gazdaságtan nem a jogrend alakulásában, hanem az élet lüktető erében kutat a jelenség jellemzője után. A gazdaságtan azt nézi, hogy milyen szerepet játszhatik valamely szóbanforgó dolog az emberi szükségletek kielégítése szempontjából. S a szükségletek fedezésére való alkalmasságot, használhatóságot, a gazdasági életnek ezt a fő mozgató rugóját tekinti kiinduló pontul, mikor valaminek józági mivolta felől itél. A gazdaságtan itélkezésének indító oka így sokkal mélyebb, vizsgálódásának látóköre sokkal szélesebb s éppen ezért itéletének érvénye is sokkal általánosabb körű, mint a jogászat alkotta fogalomé, mely tételes mivoltában csak oly véleményt fejez ki, a mely a magánjogi rendnek egy bizonyos alakjában érvényes csupán.

4. A jószág a gazdasági élet folyamában igen sokféle szerepet játszik. A gazdasági életnek minden jelenségszoportja felöleli magába a jószág kategóriáját. Nincs a gazdasági életnek olyan tere, a mely a maga saját szempontjai szerint ne venné figyelembe a jószágokat. Sőt minden jelenségszoport, a mely a gazdasági életben csak élénk tűnik, éppen annak következtében lesz gazdasági tényeménynyé, hogy azt a kapcsolatot veszi bizonyos szempontból szemügyre, a mely az ember, illetőleg annak bizonyos tevékenysége és a jószágok, ezek keletkezése és megszűnése, felhalmozódása és szétszóródása között fennáll.

Ott, a hol gazdálkodásról szó van, szükségképen szó esik a jószágról is, hiszen a jószág a gazdálkodásnak nemcsak tárgya, hanem eszköze és célja is. A szükségletek kielégítése mindig

bizonyos jószágok felhasználásával történik. E jószágok előállítása sem lehetséges jószágok használata nélkül. Az új jószágokat azáltal hozzuk létre, hogy már létező jószágokat feldolgozunk. E feldolgozás közben azonban az ember ugyancsak jószágok segédelmére szorul. Nézzük a gazdálkozásnak akár használati, akár előállító oldalát, mindkettőnek tárgyát a jószágok teszik. E folyamatok közben kifejtett emberi tevékenység eszköze is jószág. De ugyancsak jószágok képében lépnek elénk e folyamatok céljai is. A gazdálkodás célja mindig jószágok előállítása. A termelő folyamatra nézve ez nyilvánvaló. De áll a használat azon folyamatára nézve is, a melyek új jószágok előállítása céljából történnek.

Ennélfogva, miután a jószág a gazdasági élet minden jelenségénél a legfontosabb tényező gyanánt szerepel, fogalma a gazdaságtannak is legnevezetesebb, alapvető, kiinduló kategóriáját teszi. Ha valaki a gazdasági élet ismeretébe akar bennünket bevezetni, akkor magyarázatát annak a kifejtésén kell kezdenie, hogy mi a jószág.

5. A gazdaságtan tudománya rendszerint a fogalmak osztályozásával iparkodik azoknak világába mélyebb bepillantást biztosítani. Hálásabb tere e tekintetben alig van a jószágok fogalmánál. A gazdaságtani munkák, melyek az alapfogalmak tisztázásával foglalkoznak, csak úgy hemzsegnek a jószágoknak legkülönbözőbb szempontok szerint való osztályozásától.

Mi a túlzott osztályozásoknak nem vagyunk barátai, mert ez sokszor annak a rovására történik, a mit a legegyszerűbb törvényre való törekvésnek mondunk. A fogalom ugyanis szerepének egy részével — t. i. mint kapcsolatot közvetítő — maga is törvény. Már most ez a törvényjelleg könnyen veszendőbe megy az osztályozás következtében. Így azután megszűnik a fogalom is a tudományra nézve eredményes lenni. A felosztás közben ugyanis könnyen kiejtjük a fogalom valamely lényeges jegyét vagy olyant magyarázunk bele, a mi tulajdonképpen nem tartozik oda. Mindezzel szemben pedig a túlzott osztályozásoknak kevés gyakorlati jelentőségük van; eredményességük a tudomány szempontjából vajmi kétséges.

Röviden végigvezetjük az olvasót azokon az osztályozásokon, a melyek a jószág fogalma körében bizonyos szempontból mégsem látszanak minden haszon nélkül levőknek.

Mind e felosztások különös szempontokból nézik a jószágok szerepét. Azt veszik szemügyre, hogy a gazdasági élet egyes jelenségcsoportja körében a jószágok minő sajátságokat mutatnak.

6. Így mindenekelőtt használatuk módját s az ehhez fűződő jelenségek körét figyelik meg. E tekintetben a jószágok egyik alapvető, a gazdálkodás természetéből folyó felosztása gyanánt szokták tekinteni azoknak használati és termelő jószágok szerint való osztályozását. Részünkről ennek a felosztásnak csak relativ becset tulajdonítunk. Ugy hisszük, hogy e felosztás csak addig fog uralkodni, míg a jószágok használatának tana egészségesebb alapokra nem áll.

Az úgynevezett használati javak ugyanis a személyes fogyasztás tárgyai. De nem tekinthetjük-e ezt a személyes fogyasztást — megengedjük — szokatlan, de mindenesetre magasabb szempontból úgy, mint a társadalmi erő termelését? Felfogásunk szerint így a személyes használat is éppen úgy a termelés kategóriája alá kerül, mint a hogy a használat egyéb eseteire nézve az írók ez iránt már rég tisztában vannak, ha nem mondják is határozottan ki. Igaz, hogy a gazdálkodás így — ha a jószágok használatát végelemzésben azok előállításával azonosítjuk — önmagába visszatérő nagy forgássá válik. De kérjük, vajjon ellentmond-e ez az életről alkotható bármely fogalmunknak?

Felfogásunkkal nem állítjuk azt a képtelenséget, mintha az élet stagnálás volna. Jól tudjuk, hogy a folytonos használat és termelés képében saját tengelye körül forgó tömeg más irányban is mozog. Általában ezt az irányt az »előre« szóval szoktuk jelölni, a mi megint nem pusztá képzelődés. Hiszen tudjuk, hogy használat és termelés mindig több, egyszerűbben, hogy mindig több szükségletünk van s hogy ezt a több szükségletet mindig jobban elégitjük ki.

7. Ugyancsak használatuk körében nézi a jószágokat, a következő felosztás, a mely a most említett rokon, vele ugyanazon egy logikai alapon pendül. Menger nevéhez fűződik az a felosztás, a mely a jószágokat különböző rendűségük szerint osztja be. Közlebbi alapja az, hogy némely jószág közvetlenül használható bizonyos személyes szükséglet kielégítésére, más pedig csak közvetve, további átalakítás után. Minthogy pedig a gazdálkodás

végző célja a személyes szükségletek kielégítése, a gazdálkodás szempontjából az ember nagyobb fontosságot fog annak a jószág-nak tulajdonítani, a melyet tüstént használhat szükségletei kielégítésére, mint annak a mely csak további átalakítás után alkalmas erre. Az előbbi jószágok csoportját Menger elsőrendű jószágoknak nevezi, az utóbbiakét másod-, harmadrendűeknek, a szerint, hogy hány átalakító folyamatra van szükség, hogy ezek is elsőrendűekké váljanak. Az előbbieknél példája a kenyér, az utóbbiaké pl. a buza, a liszt.

8. A jószágoknak az a szerepe, melyet a termelésnél, az újabb jószágok előállításánál játszanak, újabb felosztásokra ad alkalmat a jószágok fogalmi körében, különösen a szerint, hogy anyagban megtestesült nyomatékot visz-e át a szóban forgó jószág a termelés folyamata közben az új jószágba, vagy tisztán olyan szellemi momentum-e, a mely anyagon érezteti ugyan a hatását és ennyiben nyomatékának ereje megbecsülhető, de a mely tisztán szellemi mivoltában alig mérlegelhető úgy, oly pontosan pedig semmiesetre sem, mint az anyagi világ egyes tárgyai.

Ezen az alapon szokás a jószágokat megkülönböztetni a jószágforrásoktól. Ez egyike a jószágok körében tett legfigyelemreméltóbb megkülönböztetéseknek, a melyre az ethikai iskolának van különösen szüksége. Ez az iskola a klasszikus angol közgazdaságtan materiális izű felfogása közt, a mely szerint csak az anyagi dolgok tehetik a gazdasági vizsgálódás tárgyát és az ezzel szemben álló szélső álláspont között, a mely viszont a gazdaságtani vizsgálódás körét az ember összes életjelenségeire kiterjeszti, közvetíteni akar. Az ethikai iskola e megkülönböztetése szerint, mint Földes is mondja, a jószágforrások csak vezetnek a jószágok keletkezéséhez, de magukban véve még nem jószágok. Ilyenek pl. a tehetség, a szorgalom, a benső tulajdonságok, bizonyos viszonyok, konjunkturák és jogok.

9. A társadalmi tudomány az ember életének nemcsak gazdasági jelenségeit, hanem jogi alakulatait is figyelmére méltatja.

A mint a gazdasági jelenségek egyáltalán, úgy a jószágok is szemügyre vehetők ama jogi rend szempontjából, mely határait a gazdasági élet terén a jószágokkal szemben is érezteti. E tényen alapszik az a tanítás, hogy a jószágok egyfelől tisztán gazdaságiakra, másfelől történelmiekre, jogiakra oszlanak fel.

Tulajdonképen ez a felfogás kétféle szempontból vizsgálja a jószágokat, t. i. gazdasági és társadalmi (történelmi, fejlődéstani és jogi) tekintetekből s így von közöttük különbséget. Wagner Adolf, illetőleg először már Rodbertus különböztette meg gazdaság-bölcseleti vizsgálódásainál ezt a két nézőpontot. Értelme e megkülönböztetésnek annyiból van, hogy a szoros értelemben vett gazdaságtan az első szempontot teszi magáévá, míg a socialphilosophia a másodikat sem hagyhatja figyelmen kívül.

Különösen a tőke és a tőkeamat vizsgálata adott alkalmat arra, hogy a nézőpontok e megkülönböztetése felmerüljön, annál a szoros viszonymnál fogva, a melyet a gazdasági életben a jószágok készlete, a vagyon, a tőkével, mint termelő tényezővel szemben felmutat.

Gazdasági szempontból tekintve, a jószágok ismét feloszthatók szoros értelemben vett gazdasági jószágokra és úgynevezett szabad javakra. Erről az osztályozásról külön fogunk szólni.

Történelmi, jogi szempontból a jószág fogalma jogi kategóriává válik. E fogalom körén belül a legnevezetesebb megkülönböztetés ugyanazon megkülönböztetés analogiájára történik, melyet gazdasági szempontból tettünk a jószágok között.

Csakhogy a felosztás itt a forgalmonkivüliség kérdésévé válik, mely szerint a magánjogi uralomban lehető dolgokkal szemben az úgynevezett *res nullius*-ról és *res communes omnium*-ról, továbbá azokról szólnunk, melyekre vonatkozólag a magánjogi uralom inkább csak névleges (pl. a parti birtokosok úgynevezett medertulajdona) vagy névleges, míg egy bizonyos állapot tart (utak, terek stb.); majd azokról, melyeknél az a tulajdonság, hogy az alanycsere meg van nehezítve, nem a dologhoz, hanem a jogosított alany személyéhez fűződik; végül azokról, melyek a jogrend szerint nem lehetnek magántulajdon tárgyai. Mindezen esetekben egyeseknek, bizonyos néposztályoknak vagy egy egész népnek a jogrendről alkotott különös felfogása okozza a jószágoknak ezen a jog szempontjából vett különböző tulajdonságait.

10. A józágnak gazdasági szempontból osztályozott fogalmán belül a szoros értelemben vett gazdasági jószágokkal szemben az úgynevezett szabad jószágokról is megemlékeztünk. A jószág-fogalom ez utóbbi nevezetes alfajával már csak azért is behatóbban kell foglalkoznunk, mivel a szabad jószág fogalma,

hatását a gazdasági jelenségek vizsgálata terén kettős irányban is érezteti.

A helyesen konstruált értéktan ugyanis egyik alapját éppen a szabad jószágok tanában bírja. Ebből az a második körülmény következik, hogy ha jószág-elméletünket éppen a szabad jószágokra vonatkozólag tévesen állítjuk fel, úgy a legnevezetesebb gazdaságtani alaptételek világába viszünk zavart bele.

A gazdaságtannak szinte axiómává vált közhelye, hogy a szabad jószágok hasznosak, míg a gazdaságiak értékesek. E mondas jelentősége azonban éppen az érték magyarázatának szempontjából attól függ, hogy mit értünk szabad és mit gazdasági jószágok alatt. Nézetünk szerint e meghatározásban főleg a szabad jószágokat illetőleg tér el a közfelfogás nagyon a helyestől, úgyanyira, hogy inkább magát a szabad jószág kifejezést is, mint olyant, a mely az értékelmélet szempontjából közelebbi meghatározás nélkül semmit sem magyaráz, elvetendőnek találjuk. Szabad jószágok alatt ugyanis azokat a jószágokat érti a közfelfogás, melyek a szükségletet jóval meghaladó mennyiségben állanak az emberrel szemben.

Ezzel szemben joggal csakis azok a jószágok viselik a szabad jószág elnevezést, a melyek nemcsak, hogy a szükségletet jóval meghaladó mennyiségben állanak az emberrel szemben, hanem egyúttal önként is kínálkoznak használatra az embernek, a melyeknek megszerzése áldozatba nem kerül s a melyek viszont az ember által le nem foglalhatók, kizárólagos jogi uralom alá nem vehetők.

Ilyenek a levegő, a nap melege, fénye, világító ereje, ilyenek talán az oczeánok is mint szükséges tengeri utak.

Azok a jószágok azonban, a melyek nem állanak ugyan magánjogi uralom alatt, de a melyek az emberek által tetszés szerint elfoglalhatók, már nem tartoznak a szabad jószágok körébe. Pontosan, vagyis az értéktan szempontjából s így az egész gazdasági élet helyes magyarázata szempontjából eredményesen csakis egy részét azoknak a jószágoknak nevezhetjük tehát szabad jószágoknak, a melyeket ma a gazdaságtan ez alatt az elnevezés alatt rendesen érteni szokott.

Arról, hogy micsoda szerepet játszik a szabad jószágok tana az érték elméleténél, vagyis annak a viszonynak a vizsgálatánál, a mely a gazdálkodó ember s a gazdálkodás tárgyai között fennáll, a következő pontban szólunk.

Irodalmi jegyzetek:

Az a kérdés, hogy mit tekintünk a gazdaságtanban jószágnak, szorosan összefügg azzal a másik nagy problémával, mely fölött a vitatkozás jóformán még ma is eldöntetlenül folyik a tudományban, t. i. hogy hol vannak a gazdaságtan határai.

A klasszikus angolok szigorú határt szabtak gazdaságtani vizsgálódásuknak, mikor azt csak az anyagiakra szorították. Ez az álláspont, mely különösen Smith gazdaságtani felfogásából tűnik elénk, azt tartja, bár nem mindvégig következetesen, hogy az emberre nézve a gazdálkodás szempontjából a szellemi, az értelmi munka s ennek az eredményei jelentőségnélküliek.

Hogy a klasszikus angol gazdaságtan merev álláspontja mennyire helytelen, pontosabban mennyire képtelen, azt legjobban maga Smith Ádám bizonyította be. A kik Smith tudományos egyéniségének csak gazdaságtani oldalát ismerik, felfogását, ha némileg talán egyoldalunak, de mindenekfölött logikusnak és következetesnek tartják, mondván, hogy ezzel, ha hozzá szigorúan ragaszkodnék, a gazdaságtan sikeresen operálna. Van egy Smith felfogásáról táplált másik nézet is, melylyel még gyakrabban találkozunk. Ez az irodalomtörténeti gyűjteményes munkákban is sokszor előforduló vélemény csak mintegy kuriózumkép megemlíti Smithnek azt a nézetét, hogy a szellemi munka eredményeit értéktelennek mondja s aztán fölötte mint helytelen fölött, egyszerűen napirendre tér. Ez meglehetősen felszínes álláspont. Az előzők Smith-t csak mint a *Wealth of Nations* íróját ismerik; az utóbbiak, úgy hiszszük, *Wealth of Nations* szellemébe sem hatoltak be eléggé mélyen. Smith közgazdaságtani álláspontjának legjobb méltatását saját philosophiai működése adja. Ez mint hatalmas önczáfogat mutatja ki, hogy Smithnek a szellemi munka értéktelenségéről vallott nézete mennyire tarthatatlan. A nagyon is ideális lelkületű Smith Ádám távolról sem volt materialista, a francia encyclopaedián kiművelt gondolkozásmódjával, úgyszintén a skót moralphilosophiával, mely bölcsesetének alaptónusát adja, egyáltalán nem férhetett meg a materiális philosophiai felfogás. De közgazdasági rendszerében egy sajátos tévedés áldozatává lesz. Smith Ádám azt hiszi, hogy ő az életre alkalmas szabályokat fog felállíthatni, ha ezt az életet előbb meghamisítja, ha annak csak egy kis, mesterkéltséggel gondolkozással különválasztott részét

veszi vizsgálódás alá. Önkényesen kirekeszti az ember szellemi életének nyilvánulásait vizsgálódása köréből s azért mégis azt hiszi, hogy ez az élet megfelel a valóságnak.

Ma, mikor a gazdaságtan határaitól beszélünk, jórészt érezzük, hogy a gazdasági élet a szellemitől tökéletesen el nem zárható, mert egyik a másikba átfolyik, eredményeiket egymásban hozzák létre. A gazdasági élet kihat a szellemnek miként való továbbalakulására és megfordítva, a szellemi élet nyilvánulásai a gazdasági élet terén működő legfontosabb rugókat teszik.

Ezt a viszonyt még helyesebben úgy fejezhetjük ki, hogy az élet nagy szerves egész, következésképpen lehetetlen az abban működő erők hatásait egymástól elkülöníteni. Ennél a tökéletes, egymásba szálankint átfolyó egybeolvadásnál fogva az sem lehet helyes, ha a nem anyagi életnek csak némely jelenségeit vonjuk be a gazdaságtani kutatás körébe. Ez esetben aztán igazán mindörökre feleletre fog várni az a kérdés, hogy hát ezzel az átvonással hol álljunk meg? Az itt képződő határvonal mindig önkényes és éppen ezért ingatag is. Már csak ez is kizárja használhatóságát, ha nem tekintünk is az elhatárolások éppen említett lehetetlen, képtelen voltára.

Részünkről semmi veszélyt sem látunk abban, ha az elmélet következetesen kiterjeszti, mintegy általánosítja a gazdálkodás jelenségét az életjelenségek egész körére. Az értéktan bizonyítja, hogy e tekintetben igazunk van, mert felfogásunk a nélkül, hogy képtelenségre vezetne, egyszerűsítő természeténél fogva az érték bonyolódott jelenségének vizsgálatánál nagy könnyebbségünkre szolgál. Ezért terjesztettük ki a mennyire csak lehetett a jószág fogalmát is.

3. Az ember viszonya a gazdálkodás tárgyaihoz.

1. Az ember és a jószág a gazdálkodás tengelyének ellentett sarkpontjai. Bizonyos kapcsolat áll fenn közöttük, mely ha megszűnik szilárd lenni, a tengely körüli mozgás állapotában is tüstént változás áll be. Ez a kapcsolat abból áll, hogy a jószágok általában az ember céljainak szolgálnak s hogy az ember a jószágokat a maga szükségleteinek szemüvegén keresztül nézi.

Nemcsak a gazdálkodó alany és a gazdálkodás tárgyai között áll fenn ez a viszony, de fennáll a természetben egyáltalán. Az alany és a tárgy elválaszthatatlanok. A tárgy visszahat az alanyra, a mennyiben léte azt feltételezi, s ismét az alany adja meg a tárgy lényegét, a mikor ezt szempontjai szerint tekinti, módosítja. Nincsen alany tárgy és nincsen tárgy alany nélkül. Az alany és tárgy kölcsönös viszonyosságának ezt a tényét, mely az egész mindenségre nézve megdönthetetlenül áll, a gazdasági élet terén a fenn vázolt jelenség, a jószágok és az ember közti kapcsolat képviseli. Az a viszony pedig, mely így szükségképen áll fenn a gazdálkodó egyes és a jószág között, a gazdasági élet egy sajátos jelenségének lesz alapjává. Ezt a jelenséget külön névvel jelöljük, értéknek mondjuk.

Hogy azonban a gazdálkodó egyén és a jószágok között beálló ez a viszonylat létesüljön, az érték eredő pontjai gyanánt szereplő mindkét tényezőnek, a gazdálkodó egyénnek s a jószágnak is bizonyos tulajdonsággal kell birnia. Éppen e tulajdonságok találkozása, kölcsönös relativitásuk hozza az értéket létre. A gazdálkodó alannál fenn kell forognia egy bizonyos tárgyra irányuló szükségletnek, s az érték másik eredő pontjánál, a jószágnál kell, hogy az ugyanazon tárgyra vonatkozó használhatóság létezzék. Relatív szükséglet s relatív használhatóság, ezek azok a tulajdon-

ságok, melyekkel az értéket eredményező tényezők szükségképen birnak. Relatívnak mondjuk mindkettőt, mert egy tárgyra kell vonatkozniok, arra a tárgyra, melyben bekövetkezendő találkozá-suk esetén az érték maga alakot ölt.

Az értéknek nevezett viszonylat mindig az alanyból indul ki, hogy végső pontját a tárgyban találja. Az alanyt a gazdálkodó egyén képviseli. A viszonylat tehát mindig mint alanyi érzés indul meg s mint ilyen ér véget. Az érték keletkezésének módja tehát mindig ugyanaz.

Az értékelés mennyiségi eredménye persze a különböző magángazdaságok magukban rejlő különbözőségeinél, különböző körülményeinél fogva ugyan más és más lehet ugyanarra a jószágra vonatkozólag, de azért az érték genezise, az ember szükségleteit a külvilág tárgyaival viszonylatba hozó lelki folyamat mindig egyforma marad. Az érték lényege mindig ugyanaz: egy egyén, de nem az elszigetelt magángazdaság értékelésének a kifolyása. Ezért mondjuk, hogy az alanyból kiinduló értékfogalom egységes valami. Így az értékfogalom jelentősége is mindig ugyanaz marad. Az érték csak egy lehet.

De azzal, hogy az érték fogalmát egységesnek, osztályozhatatlannak állítottuk, vagyis azzal, hogy azt mondtuk róla, hogy nem gyűjtő fogalom, távolról sem mondtuk, hogy boncsolhatatlan. Azt a viszonyt, mely az érték neve alá rejtőzik, vizsgálni érdemes és szükséges.

2. Az a viszonylat, mely az embert a külvilág tárgyaihoz, mint jószágokhoz fűzi, az emberben birja mindenekelőtt gyökerét, tehát pszichologiai momentumok eredménye. Az embernek tudaton alapuló érzülete azt mondja, hogy a jószágok céljainak szolgálnak, hogy a jószágok használhatók, hasznosak. A vizsgált viszonylat tehát mint olyan kötelék jelentkezik, melyet mindenekelőtt a hasznosság érzete fűz szorosra. Sőt maga az az egész szellemi munka, melyet az ember az érték percipiálásánál végez, mint a hasznosság átérzése tűnik fel. A vázolt folyamat, mely mint egy elektromos áram özönlik ide s tova a gazdasági élet mozgató ereje és mozgató anyaga között, éppen az ember előtt először is a jószágok hasznos voltának képében nyer egyfelől alakot és másfelől kifejezést. Az ember a természet összes tárgyait, melyeket céljai megvalósítására alkalmas eszközöknek talál, vagyis mind-

azokat a jelenségeket, melyeket mi fentebb röviden jószágoknak neveztünk, hasznosaknak mondja. A hasznosság tehát általános típus, mely mindig keresztülüti magát az ember és a jószágok közti gazdasági viszonylat minden mozzanatánál.

Ez a hasznosság azonban, mely az emberek s a jószágok közti viszony alaptónusát teszi, egyfelől a szükségletek élettanánál, másfelől a jószágok természeténél fogva sokféle színbeli változást szenved. Az üveghasábon keresztülvezetett fehér sugár elemeire bomlik, mondjuk, hogy többféle színváltozást ér. A sugár elemei közül mi azonban csak azt a hét szint látjuk, mely a vöröstől az ibolyáig terjed; sem a vörös előtt, sem az ibolyán túl fekvő színeket nem veszszük észre. Subjectiv szempontból tekintve azt mondhatjuk, hogy a vörösön innen s az ibolyán túl nincsenek színek.

Éppen így van ez azon a téren is, a melyen éppen most haladunk. Mihelyt a hasznosságot a gazdasági élet sugártörő prizáján keresztül vizsgáljuk, számtalan árnyalatát fogjuk a hasznosság többé-kevésbé intensív fokainak látni, de szintén csak két szigorú, egy alsó s egy felső határ között. Az optikában az emberi szem fizikai képessége, a jószágok terén az a kör szabja meg ezeket a határpontokat, melyen belül a gazdasági szemlélődés s így aztán a gazdaságtani gondolkozás is eredménynyel és szilárd alapon tud munkálkodni. A viszonylat, mely állításunk szerint az ember s a jószágok között létezik, a hasznossági fokozatok beláthatatlan lánczolatából áll. A színspektrum is csak ott esik érzékeink alá, a hol a színelemek határolódása elének tűnik. Gazdaságtani szempontból a hasznosság fokozatai is csak ott eshetnek szigorúan számítás és mérlegelés alá, a hol a fokozatok különbségei gazdasági érzékelésünk alá esnek, a hol a különbségek mekkoróságait mérhetjük. Az ember s a jószágok azon viszonylatainál beszélhetünk tulajdonképen értékről, a melyek az említett határok közé esnek. Ha a viszonylat e végső pontok bármelyikén túl kapcsolja egybe az embert a jószággal, általában csak hasznosságról szoktunk beszélni.

Állításunkat, melylyel az értéket egységes fogalomnak neveztük, távolról sem ingatja meg az, a mit itt elmondtunk. Nem osztályoztuk a fogalmat, csak azt bizonyítottuk, hogy fokozást tűr. Ez az érték lényeges sajátága, mely okvetetlenül szemünkbe tűnik, mihelyt az emberből kiindulva — nézetünk szerint csakis

ez a helyes eljárás — vizsgáljuk az érték fogalmát. Így világossá lesz, hogy az érték a hasznosság integrált alakja.

A hasznosság elismerése maga is értékelő folyamat eredménye. Az ember a lelkében lefolyó teljesen azonos proceszszusok közben jut el úgy a hasznosság, mint az értékesség elismeréséhez. Bizonyos kívülről eredő hatás okozza csupán, hogy az ember bensejében lefolyó becslő folyamatok külső eredményei különbözök. Bensőnkől folyó ítéleteink eredete, keletkezése azonban egyenlő. Ez az egyenlőség hatásait a gyakorlatban is érezteti. Az ember, mivel ítéletei egyforma módon kelnek, azzal sem törődik szigorúan, hogy ítélkező kifejezéseit miként alkalmazza. A hasznos, becses, érdemes, értékes szókat össze-vissza és követkeetlenül használja.

3. Nem akarjuk az olvasót abban a téves hitben hagyni, mintha érték és hasznosság egy volna. Csak azt mondtuk, hogy mind e két jelenség subjective egyenlően keletkezik. Már rámutattunk arra, hogy a hasznosság és az érték között a különbség bizonyos külső momentumban rejlik. Most akarjuk ennek a mozzanatnak kimerítő magyarázatát adni. A mikor ezt teszszük betőzzük feleletünket arra a kérdésre, hogy mi az érték.

Ugy a hasznosság, mint az értékképződés folyamatának két ellentett kiinduló pontját ismertük meg. Az egyik az emberből indul ki, a ki magát a környező világ középpontjának tekinti s mindent, a mi körötte van, éppen ezért magához viszonyít. Ez a benső kiinduló pont, a szükséglet érzete. A másik pont az embert környező világban rejlik, nemcsak a tárgyokban, hanem mindenben, a mi az ember szükségleteinek kielégítésére alkalmas. E két mozzanatra támaszkodó viszonylat, mely összekötő kapocs gyanánt szövődik az ember és a jószágok között, a hasznosság érzetének keletkezésénél éppen úgy szerepel, mint az értékénél. De mivel éppen csak e két mozzanat adja annak az általános viszonylatnak az elemeit, ezen mozzanatokban kell annak a különbségnek is léteznie, mely a hasznosság érzetét az érték gondolatától elválasztja.

Tekintsük mindenekelőtt e mozzanatok elsejét, az értékelés egyéni forrását: a szükséglet érzetét.

Ennek parancsoló jellege van. A mennyire relativ a szükséglet általános társadalmi szempontból, éppen olyan abszolút az ember saját egyéni szempontjából. A szükséglet mindig szükséglet

marad és pedig egy bizonyos időpontban mindig mint ugyanaz a szükséglet, mindig mint ugyanakkora szükséglet jelentkezik. Ez az az időpont, melyben a szükségletre kívülről semmi könnyítő, kielégítő vagy súlyosbító körülmény nem hat. A létezés meghatározott pillanatában tehát a szükséglet állandó úgy minőségileg, mint mennyiségileg. Vagyis a hasznosság az érték érzetét megalkotó egyéni mozzanat változatlanak, egynek tekintendő.

Hogy tehát az értéknek azt a jellemzőjét megkapjuk, mely ezt a hasznosságtól megkülönbözteti, tovább kell kutatnunk. Most az értékelő folyamat második kiinduló pontja, mozzanata ötlük szemünkbe. Éppen úgy, mint az elsőt, ezt is egy meghatározott időpontra nézve akarjuk vizsgálni. A jószágokra kell itt figyelmünket irányítanunk, mert ezekben rejlik az a tulajdonság, mely az értékképződés másik, tárgyi mozzanatává lesz. Az ember szükségletei ezekre a jószágokra irányulnak; az ember és a jószágok közti viszonylat az itt tárgyalt jelenségnek a formája.

De a jószágok távolról sem szerepelnek egyféleképpen a szükségletek kielégítése közben. Mindenekelőtt szemünkbe ötlük az a tulnyomó jelenség, melyet éppen tulnyomóságánál fogva általánosnak szeretnénk az első pillanatra mondani, hogy t. i. a jószágok jó részének megszerzése bizonyos áldozatba kerül. Ezt az áldozatot legáltalánosabban úgy fejezhetjük ki, hogy a jószág megszerzésére más jószágot kell fordítanunk, olyant, a mely már birtokunkban van. Ha a jószág kifejezést itt is abban az értelemben vesszük, melyben fönnebb a jószágtan rövid vázolásánál, úgy ez a magyarázatunk egészen szabatosan megmondja, hogy a jószágok megszerzésére fordítandó áldozat miben áll: a legkülönbélebb jószágok feláldozásában. Az érték hétköznapi, szokásos fogalma is ennek a jelenségnek felel meg. A legegyszerűbb napszámos éppen úgy, mint a gazdag tőkepenzes értéket tulajdonít mindannak, a miért cserébe bizonyos jószágot kaphat, olyant, a melyre szüksége van.

Ha azonban azokat a tárgyakat közelebből vizsgáljuk, a melyek mint jószágok állanak az emberrel a külvilágban szemben, vagyis a melyek az ember szükségleteinek kielégítésére hivatvák, észreveszszük, hogy vannak köztük olyanok, a melyeknek nem tulajdoníthatunk értéket, a melyekért, hogy ezzel a világosabb kifejezéssel éljek, cserébe mitsem kaphatunk, jóllehet, hogy ezekre is mindenesetre szükségünk van. Oka ennek, hogy ezek a jószágok önként kínálkoznak, megszerzésük áldozatba nem kerül s hogy a

míg egyfelől önként kínálkoznak, addig az ember azokat a maga számára teljesen le nem foglalhatja. Ilyen a levegő, a nap melege, fénye, világító ereje, ilyenek talán az oceánok, mint szükséges tengeri utak is. Hangsúlyozzuk, hogy a lefoglalható, de le nem foglalt jószágok nem tartoznak ide, mert ezeknek a megszerzése mindenesetre áldozatba, tehát bizonyos ellenszolgáltatásba kerül. Az általánosan szabad javaknak nevezett jószágoknak egy részével foglalkozhatunk tehát csak itt, mikor az érték szigorubb fogalmát akarjuk meghatározni. Az el nem foglalható szabad jószágok, a melyeknek megszerzése az embernek semmi fáradságába sem kerül, mert önként kínálkoznak, éppen ezért csak hasznosak, míg azok a jószágok, melyeknek megszerzése már fáradságot, áldozatot okoz, tehát azok, melyekért cserébe mások áldozatokat készek hozni s a melyeket ennél fogva gazdasági jószágoknak is szokás mondani, már értékesek.

Ime a határvonal, mely a hasznosság és az értékesség két különböző fogalma között fekszik. Mert a két fogalom nem áll ellentétben egymással, sőt az utóbbi éppen, mint említettük, az elsőn épül fel. Keletkezését tekintve a kettő azonos. Mindkettőnek azonosak az alkotó elemei, az utóbbinál csupán egy megszorítás járul az alkotó elemek egyikéhez, minek következtében az utóbbi az előbbi magasabb rendű alakulatának látszik. Csakugyan az érték a hasznosság fokozottabb fogalma.

Ehhez az eredményhez a következő uton jutottunk el:

Mindenekelőtt az érték keletkezését tekintettük, hogy úgy mondjam, az értékelő érzet genesisét vettük vizsgálat alá. Ennek magyarázatát az ember szükségleteiben s abban találtuk, hogy az embert környező világ a szükségletek kielégítésére alkalmas. Ennek következménye az ember s a jószágok közt beálló viszonylat, melyet az érték főjellemzőjének mondtunk. Láttuk azonban, hogy az érték így nyert fogalma tág, így beleesik a hasznosságé is. Hogy ezt kiküszöböljük, nem a belső értékelő folyamaton változtattunk, de az értékképződés külső momentumán. A jószágok tulajdonságainak körét vettük szűkebbre, a mikor a jószágfogalom lényeges jegyeit az értékre való tekintettel egygyel megtoldottuk, mikor azt mondtuk, hogy értéke csak annak van, a minek megszerzése áldozatba kerül, másfelől a miért cserébe áldozatot kapunk.

Igy áll elénk az érték teljes fogalma, mely szerint az viszonylat a gazdálkodó ember és a gazdasági jószágok között. Mikor is

gazdasági jószágok alatt azokat a jószágokat értjük, melyeknek megszerzése áldozatot kíván, de a melyekért cserébe éppen e miatt áldozatot is nyerünk.

Az a viszonylat, mely az érték fogalma alatt rejtezik, a gazdálkodó egyén s a rá nézve gazdasági jelentőséggel bíró jószág között fennálló számban kifejezhető viszony. E szám az említett jószág megszerzésére fordítandó áldozat s az azzal járó élvezet összevetéséből álló egyéni becslés eredménye.

*

4. Az érték fogalma minden ugrás nélkül vezet bennünket annak a vizsgálatához, hogy mit értünk ár alatt.

Egy közkezdveltségű magyarázat szerint, a mely sokszor határozottan kifejezve sincsen, hanem vagy csak a sorok között olvasható, vagy pedig mint könnyen és magától érthető, általában feltételeztetik, a cserének. az adásvételnek oka éppen abban rejlenék, hogy a becserélt jószágnak nagyobb volna a csereértéke, mint a használati értéke és pedig a cserében forgó mindkét jószágra nézve mindkét fél részéről. Ez a magyarázat azt mondja, hogy egyugyanazon jószágnak ugyanabban az időben két különböző szempontból tekintve két különböző értéke van, a mit mi alig tudunk elképzelni. E vélemény szerint részletesen kifejtve, ha A cserébe adja B -nek m -et m_1 fejében, csak azért áll elő csere, met A szempontjából m_1 -nek nagyobb a használati értéke, mint m -nek s viszont B szempontjából m -nek nagyobb, mint m_1 -nek; továbbá mivel A szempontjából m csereértéke nagyobb, mint használati értéke s mivel B szempontjából ugyanez áll megfordítva.

Ez a magyarázat azt mondja, hogy a cserénél egyugyanazon jószág nemcsak alanyilag két különböző helyről eredő, de mértékileg is különböző két értékbecslésnek a tárgya.

Nézetünk szerint e magyarázat, mely szerint a cserében vagy az adás-vételnél szereplő jószágnak az aktus alatt az egyik fél nagyobb értéket tulajdonít, mint a másik, tévedést tanít.

Mi az adás-vevés, a csere jelenségét s ennek kapcsán az áru fogalmát következőleg fogjuk megmagyarázni éppen mind annak az alapján, a mit érték-elméletünk alapjául az értéknek miként való keletkezéséről elmondottunk.

A relativ szükségességről úgy szoltunk, mint az értéknek egyik, az értékelő személyből kiinduló alapijáról. A szükségesség az összes értékképző momentumok legrelativebb eleme. Adás-vevés, csere, azt hiszszük, csakis akkor jöhet létre, ha a felek értékbecslése egyenlő. Arról most nem szolunk, hogy ez a megegyező becslés mint születik, ugyszintén arról sem, hogy minők a felek becslésének alapjai. De mind erre nincs is szükség. Állításunk, mint a dolog természetében rejlő, bővebb bizonyításra nem szorul, mert tény, hogy vásár csak akkor van, ha a vevő megadja azt, a mit az eladó kér s ha fordítva az eladó megelégszik azzal, a mit a vevő ad. Az érték egysége mellett az értékképzés relativ eleme azonban itt is keresztülíti magát annak következtében, hogy egyik embernek szüksége van arra a jószágra, mely az értékbecslés tárgya, a másiknak nincsen. Mi több, az adás-vételnek, a cserének éppen a szükségesség e különböző volta ad lételt. Az eladó azért ad valamit el, mert nincs rá szüksége, a vevő azért veszi ugyanazt, mert szüksége van rá. Így van ez az egyszerű cserénél, így van ez a forgalom fejlettebb szakában is, mikor egyesek üzletszerűleg állítanak elő bizonyos jószágokat kizárólag mások szükségleteinek fedezésére.

Az adás-vevésnél tehát csak a szükségesség másnál való léte okozza a jószág áttételét, a mi közben a jószág értéke ugyanaz marad. Maga az átadás aktusa nem értékfokozás. Az már más kérdés, hogy az átvétel nem történik-e mindig a sürgősebb, fontosabb szükségesség kielégítése, a legcélszerűbb, leproductivabb termelés biztosítása érdekében. Az is más elbírálás alá tartozik, hogy az átvétel után bekövetkezett előállító folyamat folytán a jószág hasznossága s így ha értékelő viszonylatba kerül, értéke is emelkedik. Ez azonban minket itt nem érdekel.

Az adás-vevés, a csere közben az érték az árban nyer kifejezést. Az érték tulajdonképpen csak az árban lesz kézzelfoghatóvá. A jószág értékének mértéke egyúttal annak az ára is. Ezért rossz az árnak az a meghatározása, mely azt pénzben kifejezett értékkel mondja egyenlőnek (Mill). Mert ha például azt mondom, hogy egy kabátot vettem egy métermázsza buzáért, akkor a buza itt, mint a kabát értékmérője, bír az ár minden jellegével is. Az ár sokkal inkább úgy határozható meg, mint az érték társadalmi alakja.

Ha ebben a mondásban valaki tautológiát talál, mely éppen ezért nem magyaráz, úgy okoskodván, hogy hiszen az érték maga

is társadalmi alakulat, oly viszonylat kifejezése, mely csak a társadalomban lehetséges, úgy annak azt feleljük, hogy az értéknek ez a társadalmi jellege határozottan éppen az árban domborodik ki legjobban. A magángazdaság itt kerül kifejezetten szembe a társadalom erőivel. Abban sem találunk hibát, hogy az ár e meghatározása így lényegileg nem mond mást, mint az értéké. Hiszen éppen ez mutatja azt, a mit szigoruan akarunk vallani, hogy érték és ár nem két különböző dolog, egymásnak nem mondanak ellent, hanem inkább fedik egymást, mint egy ugyanazon dolognak két oldala.

Irodalmi jegyzetek:

Hogy az érték nem bennrejlő tulajdonsága a dolgoknak, hanem hogy annak alapja a dolognak más valamihez való viszonyában keresendő, azzal a komoly közgazdaságtan mindig tisztában volt. Még az angol klasszikusok, a kik pedig teljesen figyelmen kívül hagyták az értékre vonatkozó kutatásaiknál az embert, s az emberben lefolyó lélektani folyamatot, még ezek is, mint követőik (Cairnes, Pikler) is úgy szólnak az értékről, mint valami viszonylatról, arányról. Csakhogy szerintök ez az arány (ratio) a jószágok között áll fenn. „Az érték az az arány, melyben két jószág egymással kicserélődik“. (Cairnes, *Some Leading Principles newly expounded*, London, 1874. 3. lap; Pikler, Ricardo, 1885. 133. lap.) E tekintetben még Jevons is honfitársai hatása alatt áll, jöllehet ő egyike az elsőeknek, kik az úgynevezett subjectiv érték-elméletet tanítják. Szerinte: „value expresses the circumstance of exchanging in a certain ratio for some other substance“. (*The Theory of Political Economy*, London, 1888. 3-ik kiadás. 77. lap.)

Ezek az írók az érték lényegére nézve mindenesetre tévednek, de tévedésök inkább formai. Az érték alatt annak mivolta helyett megjelenésének leginkább érzékeink alá eső módját vizsgálják. Az értékviszonylatot csak egyik és pedig másodlagos oldaláról tekintik. Azt a viszonyt, mely az értékelés alkalmával két jószág között élénk áll, más névvel jelöljük, árnak mondjuk. Így érthető meg az a szemrehányás, melylyel a klasszikusokat illetik, hogy ők az érték helyett az ár törvényeivel foglalkoztak. Ez a szemre-

hányás a mondottak megfontolása nélkül érthetetlennek tűnhetik fel az előtt, a ki nagyon helyesen meg van győződve arról, hogy érték és ár között lényegi különbség nem állhat fenn. Az ár csak az érték megjelenésének módja.

(Bővebb irodalmi adatokat, valamint az érték kérdésének kimerítőbb tárgyalását szerzőnek az Értékről szóló dolgozatában találja az olvasó.)

II. FEJEZET.

A JÓSZÁGOK HASZNÁLATA.

IT. KIRJALTT.

A JÖRNÖGÖK HANNAJATA.

A jószágok használata.

1. Állítsuk egyfelől magunk elé az embert s képzeljük vele szembe a jószágoknak azt a sorozatát, a mely éppen akkor nyilvánuló szükségleteinek kielégítésére alkalmas. Az ember ekkor ösztönének engedve, ennek a nyomása alatt a jószágokat szükségleteinek kielégítésére fogja fordítani, azokat használni fogja.

A mikor ezt teszi, cselekvőségével a konkrét gazdasági élet terére lép. A benne lefolyó lelki folyamatok, a különböző szükségletek érzetei, a gazdasági élet e megindító rugói a gazdasági élet terén is szereplő ösztönök hatása alatt a külső világban is észrevehető hatásokat hoznak létre.

Az embernek már legkezdetlegesebb korában vannak szükségletei, érzi valaminek a hiányát, a mit a külvilágból a gazdálkodás útján megszerezhet magának. A gazdálkodás célja tehát a szükségletek, a mindig növekedő számu és tökéletesbülő magasabb rendű szükségletek lehetőleg teljes és megfelelő kielégítése.

A gazdasági életnek azokat a jelenségeit, a melyek a jószágoknak a mutatkozó szükségletek fedezésére való felhasználása közben felmerülnek, a jószágok használatának, fogyasztásnak nevezzük. Használat és fogyasztás a közgazdaságtan értelmében tulajdonképen ugyanazt jelenti. De a „használat“ kifejezés, mint látni fogjuk, logikailag helyesebb. Senior is azt mondja, hogy a közgazdaságtan nyelvezete csak nyerne, ha fogyasztás helyett használat mondanánk.

A gazdálkodás végső célja mindig az, hogy a jószágok lehetőleg tökéletes használatát biztosítsa. Az egész gazdálkodás tulajdonképen abból a célból történik, hogy a jószágok használhatók legyenek. Ezt a gyakorlat is bizonyítja, hiszen a felmerülő szükségletek fedezéséhez igazodik a gazdálkodás jószágokat elő-

állító folyamata, a termelés. Az időszerinti szükségletek minősége határozza meg mindig a termelés mikéntjét. A társadalom azt termeli, a mire szüksége van, a mit használhat, a mit fogyasztania kell.

A jószágok általában abból a szempontból hasznosak, a mint az ember szükségleteinek kielégítésére alkalmasak. Minden jószág csak az ember céljainak szempontjából bír gazdasági jelentőséggel. Ez áll arra az esetre nézve, a mikor a jószág a legközvetlenebb személyes szükséglet kielégítésére közvetlenül alkalmas. De áll arra az esetre nézve is, a mikor csak nagyon távolról, közvetett uton használható fel a jószág a személyes szükséglet kielégítésére, annál fogva, hogy az ember kezéügyében levő, de közvetlenül a szükséglet kielégítésére nem alkalmas jószág egy közvetlenül vagy közvetve a szükséglet kielégítésére alkalmas jószág előállítására fordítható.

2. A felhasználás módja, a szükséglet kielégítésének mikéntje szempontjából ugyanis a jószágokat két csoportra oszthatjuk. (Itt arra az osztályozásra hívjuk fel az olvasó figyelmét, a melyet a jószágok fogalmának elemzésénél Menger nyomán az első-, második-, harmad- stb. rendű jószágok között tettünk). A jószágok egyik csoportjába azok sorozhatók, a melyek közvetlenül és minden további átalakítás nélkül szolgálnak az ember céljainak. A jószágok második csoportja sokkal tágabb. Azokat sorozzuk ebbe, a melyek ilyen közvetlen szükségletkielégítésre nem alkalmasak.

Ez utóbbiaknak egy hosszabb-rövidebb folyamaton kell keresztül menniök, a mely a szükséglet kielégítésére közvetlenül alkalmassá teszi őket. E folyamat közben, melynek célja, a szükségletek kielégítésére közvetlenül alkalmas jószágokat előállítani, a jószágok technikai felhasználás alá kerülnek. E folyamaton a jószágoknak keresztül kell menniök, hogy valamely szükséglet kielégítésére közvetlenül alkalmasakká váljanak. A technikai használat tehát nem más, mint a szükségletek kielégítésére alkalmasabb és közvetlenül alkalmas jószágok előállítása.

A technikai értelemben vett fogyasztás tehát összeesik a termelés folyamatával. Mindaz, a mi nyers anyagban, gépekben, munkaerőben a jószágok átalakítására, vagyis tökéletesítésére, tehát a termelésre szolgál, a technikai értelemben vett fogyasztás tárgyát teszi.

A felhasználás e módjának a gazdálkodó ember a jóságok túlnyomó részét túlnyomó esetben aláveti.

A jóságok felhasználásának e módja mellett az ember bizonyos jóságokat közvetlenül is fordíthat szükségleteinek fedezésére. A használat módjai között levő ez a különbség vezetett annak felismeréséhez, hogy a fogyasztást két oldalról vehetjük tekintetbe, úgymint annak gazdasági és technikai oldaláról. Az első értelemben az valamely emberi szükséglet kielégítésére közvetlenül szolgáló jóság felhasználásában áll, az utóbbi értelemben a fogyasztás azt a folyamatot jelenti, a melyen a termelvénynek keresztül kell mennie, hogy valamely szükséglet kielégítésére közvetlenül alkalmassá váljék.

E különbség első pillanatra arra enged következtetni, mintha a jóságok felhasználásának módjában nemcsak formailag, de tényleg is a gazdálkodó embernek kétféle cselekvősege játszanék szerepet. Lássuk, vajjon csakugyan így van-e ez?

3. Az életnek az a célja, hogy saját magát fenntartsa és folytonosan tökéletesítse. Már pedig az élet erőt fogyaszt. Ezt az erőt pótolni kell, még pedig a haladás kívánalmához képest minél tökéletesebb módon. Az elhasznált erőnek ujjal való pótlása, újra előállítása, tekintsük most akár az elszigetelt egyes, akár a társadalom életét, első sorban a közvetlen, személyes szükségletek kielégítésére alkalmas jóságok felhasználása által történik. Mihelyt a társadalmi gazdálkodást mozgató szellemi és anyagi, ideg- és izomerőt jószágnak tekintjük (a jóság-fogalom elemzésénél láttuk, hogy ennek semmi sem áll utjában), akkor a személyes szükségletek kielégítését célzó használatot éppen úgy fogjuk jóságokat előállító folyamatnak tekinthetni, mint a technikai használat processusát. Igaza van Clarknak, a mikor ezt mondja: *Production and consumption, the primary elements of social service are the reverse of each other in every particular. (The Philosophy of Wealth, Boston, 1894. 56. lap.)* Mert a jóságok előállítása tulajdonképpen más jóságok felhasználása bizonyos cél érdekében. A jóságok használata pedig más jóságok előállítására vezet, a mit a személyes használat is igazolni látszik. Használat és előállítás, a gazdasági életnek ezen folyamatai bár symptomatikusán különböznek egymástól, időrendben egymás után jönnek, fogalmilag mégis fedik egymást, a gyakorlatban pedig kapcsolódnak.

4. Mikor a gazdasági élet két nagy alapvető irányú folyamatát, a jószágok használatát és előállítását — mely utóbbi jelenségnek részletes magyarázatához éppen az itt mondandók fognak természetes átmenetül szolgálni — legalább az elméletben egybe iparkodtunk olvasztani, leplezetten ugyan, de azért megfeleltünk arra a nem érdektelen kérdésre is, hogy mi lesz a jószágból a használat következtében.

A jószág alakja bizonyos célra való felhasználás következtében rendesen elvész. A táplálék, a melyet magunkhoz veszünk, az evés, a használat után megszűnik táplálék lenni; a tölgyfa, melyből asztalt készítenek, mihelyt asztallá vált, már nem tölgyfa többé. Csakhogy a táplálék, a tölgyfa, nem tűnt el a használat folytán, előttünk van, ha más alakban is. Az előbbi izomerővé vált és a szellemi erőt élteti, az utóbbi bútorrá változott. Ez az egyenlet mindenekfölött áll: $\text{Asztal} = \text{Tölgyfa} + x$, hol x egy most ismeretlen mennyiséget jelent, a mely az asztal előállításához szükséges fáradságot teszi.

A jószágok felhasználásánál s azok előállításánál, ennél a reciproc folyamatnál mutatkozik a „társadalomgazdasági anyagsere“ törvénye. Az, a mi a társadalmi gazdálkodásban gazdasági jelentőséggel bír, a jószág, a használat következtében nemvész el, hanem új jószággá válik, annak az alakjában lép elénk.

E törvény általában a jószágokra vonatkozik. Nem szorítkozik tehát csak az anyagra, a mint ezt példánk is bizonyítja, mert az anyagiakon kívül is ismerünk jószágokat. Valamely anyagi jószág felhasználás következtében szellemi alakot ölthet, vagy például munkaerő alakjában léphet elénk. Viszont azonban anyagi jószág más formájú anyagi jószággá is átalakulhat.

5. A jószág alakjának az az átváltozása, mely a használat következtében szükségképen bekövetkezik, beállhat már egyszeri használat alkalmával, de lehetséges az is, hogy a jószág állagának megsemmisítése, alakjának egyszeri megváltoztatása nélkül huzamosabb, többszöri használatot enged.

Az előbbi körülmény azoknál a jószágoknál szembeszökő, a melyek a termelés, illetőleg a technikai használat folyamatába anyagi alzat gyanánt kerülnek. Azok a jószágok tűnnek el eredeti alakjukban a használat folytán szemeink elől, a melyekből az új jószág készül. A liszt a kenyérsütés folytán kenyérré lesz. A liszt

egyszeri használat alkalmával is elveszíti előbbi alakját. (Verbrauchsgut.) Azok a jószágok azonban, a melyek a termelés közben csak mint a jószágokat előállító folyamat segédeszközei, mint munkaeszközök szerepelnek, többször is használhatók. Ezeket a jószágokat, pl. a kenyérsütő lapátot használjuk a nélkül, hogy egyszeri használat által elhasználnók őket. (Gebrauchsgut.) Örökös használatot azonban ezek a jószágok sem biztosítanak. Kopnak, romlanak.

A jószágok ez utóbbi fajtájáról első pillanatra azt lehetne hinni, hogy a kopás, a romlás következtében a használat lassan ugyan, de mégis a jószág tökéletes eltűnésére, gazdasági értelemben vett megsemmisülésére vezet. Az elkopott, hasznavehetetlenné vált munkaeszköz, a lassankint elégett sütőlapát eltűnt szemünk elől s nem keletkezett helyette nyomban új jószág. Ugy tűnik fel, mintha itt a jószág értéke csakugyan megsemmisült volna. Ez csak látszólag van így. A munkaeszköz gyanánt használt jószág, azonban legalább gazdaságilag, részenként, lassan-lassan azokba a jószágokba ment át, a melyeknek előállításánál közreműködött. A lassankint elhasznált jószág értéke darabonként azokban az új jószágokban kél életre, a melyeknek létrejötténél szerepelt.

Az alakváltozás persze nem lesz kézzelfoghatóvá, mert hiszen az alakját vesztett jószág nem egy meghatározott új jószág képét ölti fel, de csak számtalan új, jószágok közvetetlen átalakulása folytán előállott jószágban mint mellékesen szereplő józágelem lép elénk.

A jószágoknak az a tulajdonsága, melynél fogva hol hosszabb, hol rövidebb használatot engednek meg, a melynek következtében alakjuk részint egyszeri használat alkalmával, részint csak huzamosabb és többszöri használat folytán változik meg, nem a jószágok bennrejlő sajátysága szerint ítélendő meg és nem is olyan jelenség, a mely a jószágok egyes köreire szigorúan elhatárolható volna, hanem sokkal inkább fokozatok dolga. E tulajdonság nem a jószágok állandó sajátja, mert mindig attól függ, hogy az egyes meghatározott jószág milyen módon kerül a termelés folyamatába.

A két szélső eset akkor áll elő, ha a jószág vagy pusztán mint az új jószágot előállító folyamat anyagi alzata, vagy pusztán mint a termelésnél közreműködő munkaeszköz szerepel. Ez a két jellegzetes tünet; de e tünetény határai elmosódnak, egy-

másba folynak. A jószágok hányszor való használhatása a gyakorlati életben oly végnélküli fokozatokat mutat, hogy gyakran nem állapítható meg pontosan, vajjon a használat minémüisége és ideje szempontjából a termelés közben szemünk elé kerülő jószág a munka anyagi alapjának vagy inkább eszközének tekintessék-e.

Hogy a jószágoknak az a megkülönböztetése, melyet a használat tartóssága s így alakváltozásuk módja és ideje szerint közöttük tettünk, milyen relativ becsü igazság, jól igazolják azok a jószágok, melyek rendes használat mellett oly soká tartanak, hogy alakjuknak a használat következtében való változásáról nem is szólhatunk. Ilyenek a képek, ékszerek.

6. A használat tulajdonképen hasznosítást jelent. Azt a jószágot, mely a szükséglet kielégítésére alkalmas, de használatlanul hever, a használat útján hasznossá tesszük a társadalmi gazdálkodásra nézve. E hasznosítás fokozódva történik, a használat folytán előálló jószág képében az előbbi jószág állaga hasznosabbá is válik, mint a minő a használat, a hasznosítás idején a régi jószágban volt.

Ezzel a felfogással ellentétben a jószágoknak a használat folytán előálló értékben növekedő alakváltozásairól rendszeren mint az érték megsemmisüléséről szokás szólni. Ez a kifejezés túlságosan rövid, semhogy lelkiismeretesen pontos lehetne, ha találóan akarja jellemezni a gazdasági életnek a jószágok használatában nyilvánuló, összefüggő folyamatát. Az érték a használat útján igen megsemmisül az egyik jószágban, de újra feltámad, még pedig egy bizonyos hányaddal megnövekedetten a másokban, a mely a használat útján keletkezett. Ez az értékbeli növekedés az előrehaladó gazdasági élet bélyege. Ez az értékszaporodás az új jószág előállíthatásának alapja, egyszersmind a gazdálkodásnak bizonyos időpontban maga elé tűzött célja is.

7. A jószágokat mindig bizonyos cél szempontjából használjuk. Ez a cél valamely szükséges jószág előállítása, vagy legalább ilyen jószágokat előállító ténykedésre alkalmas, vagy legalább alkalmasnak tartott erő fenntartása, sőt előállítása is. Ha e célt a jószágok használatával elérjük, akkor productiv használatról, hasznos fogyasztásról beszélünk; ha nem érjük el, akkor a használat improductiv, a fogyasztás haszontalan s ezzel együtt káros lesz.

Ha a használat nem történik az említett célok valamelyi-

kének érdekében, hanem természeti véletlen erők vagy rosszakaratok fosztanak meg valamely jószágot értékétől, megsemmisítik azt úgy, hogy a jószág gazdaságilag egészen elvesz, akkor kár áll elő. Ez a destructiv fogyasztás (Földes) vagy fizikai fogyasztás (Lexis).

A gazdasági célú szem előtt tartó használatot a gyakorlati életben oly szigorúan, mint azt itt az elméletben tettük, megkülönböztetni nem mindig lehet. Ha tekintetbe vesszük az elsőnél szereplő kockázati elemet, amely a jószágokat felhasználásuk közben fenyegeti, úgy a fizikai fogyasztást, a károkat is a gazdasági fogyasztás osztályába sorozhatjuk. A károk különben a gazdálkodás szempontjából még azért is fontosak, mivel hiányt okozván, a szükséglet nagyobb fokú kielégítésére ösztönzik a termelést.

8. A jószágok használatának eddig tárgyalt eseteit objectív fogyasztásnak nevezhetjük (Lexis), mivel úgy annál a használatnál, melynek következtében a régi jószág alakját elveszíti s új jószág képeben lép elénk, mint a destructiv fogyasztásnál, amely a gazdálkodás szemhatáráról tökéletesen eltünteti a jószágot, nem csupán egy gazdálkodó egyén felfogása szerint következett be a gazdasági életben a jószág használata, illetve megsemmisülése folytán a változás, hanem valamely gazdasági körzeten belül gazdálkodó magángazdaságok a bekövetkezett tünemény gazdasági jelentősége felől mind egyformán vélekednek.

Ezzel szemben azt a gazdasági jelenséget, amely mikor valamely jószággal szemben a társadalom értékbecslése változik meg, subjectív fogyasztásnak nevezzük. Ez akkor áll elő, ha a társadalomban valamely szükséglet megszűnik, nem kíván többé kielégítést. Azoknak a jószágoknak, melyek e megszűnt szükségletérzet kielégítésére alkalmasak voltak, arra vonatkozó gazdasági jelentősége, hogy éppen e szükségletek kielégítésére voltak közvetlenül alkalmasak, megszűnik. A jószág elveszti előbbi értékét. De ezt a veszteséget csak egyes magángazdaságok érzik, csak azokat az egyes magángazdaságokat éri kár, amelyek az illető jószágnak éppen birtokában vannak.

9. Azok a dolgok, melyekre az ember szükséglete irányul, a használat tárgyaivá lesznek, mihelyt az ember előtt gazdaságilag elérhetően jelentkeznek, mihelyt az ember azokat elő tudja állítani, vagy meg tudja szerezni magának, szóval, a mikor szükségletei

kielégítésére tudja azokat fordítani. A használat tárgyaira nézve is áll így mindaz, a mit a szükségletek tárgyairól mondtunk, mikor azokat abszolút tárgyi mivoltuk szerint elemeztük. Ezen az alapon osztályozódnak úgy a gazdasági, mint a technikai értelemben vett használat tárgyai.

A gazdasági használat tárgyai azok a jóságok, melyek személyes szükségletek kielégítésére közvetlenül alkalmasak. Éppen azért ezeket közvetlen vagy személyes élvezeti jóságoknak szokás nevezni. A technikai vagy ipari fogyasztás ezzel szemben olyan jóságokat használ fel, a melyek az előbbieket előállítására alkalmasak, a miért is ezeket termelő jóságoknak nevezhetjük. A személyes szükségletek kielégítésére alkalmas tárgyak legnevezetesebbjei az élelem, a ruházat czikkei, a lakás, a személyes szolgálatok. A technikai használat tárgyaihoz a nyers anyagok, a félgyártmányok, a gépek, a segédanyagok és az emberi munka tartoznak. Vannak persze jóságok, a melyek mindkét kategóriába tartozhatnak. Abból a szempontból is tehát, hogy vajjon a jóság minő minőségben válik a használat tárgyává, nem a jóság bennrejlő sajátsága, de az esetenkénti rendeltetés dönt.

A személyes szükségletek kielégítése, az erre a célra alkalmas jóságok felhasználása teszi a társadalom fogyasztását, melynek elsőrendű fontosságu tárgyai: az élelmezés, a ruházat és a lakás. Ezek között is legelső helyen állanak az élelmi szerek, mint a testi szükségletek legfontosabb tárgyai. Az ember fizikai életének fenntartására időnkint bizonyos mennyiségű légenyre, zsirra és szénhydrátra szorul, a melyeket állati és növényi tápanyagokban vesz magához.

A táplálkozás mint a legfontosabb szükséglet az alsó, kisebb gazdasági erővel rendelkező társadalmi osztályoknál a jövedelemnek aránylag sokkal nagyobb részét emészti fel, mint a felsőbbeknél. Az előbbi osztályok gyakran hiányos táplálkozását a szeszes italok fogyasztása igyekszik pótolni.

Az élelemszükséglet után legfontosabb a ruházkodás, a melyet itt nem mint történeti kategóriát tekintünk, hanem mint a mindenkori éghajlati viszonyokkal szemben szükséges védekezés eszközét. A ruházat alakjának, anyagának, színének tehát a hőmérsék szerint kell váltokoznia.

A legszorosabb értelemben vett testi szükségletek kielégítésére szolgál végre az ember lakása. Rendeltetése nemcsak az, hogy

megvédje az embert az éghajlat kedvezőtlen hatásától, hanem, hogy erkölcsi értelemben is otthont nyújtson neki. A lakásviszonyok mikénti alakulásának így nemcsak az egészségügyre, de a társadalom erkölcsi állapotaira is nagy befolyása van.

Az ember anyagi szükségleteit azonban ezek a szorosan vett testi szükségletek még nem merítik ki. Az embernek, mint a magángazdaság alanyának, szorosan vett gazdasági szükségletei is vannak az említett fizikaiakkal szemben; így a foglalkozáshoz szükséges anyagok, eszközök beszerzése szintén a fogyasztáshoz tartozik. A használat e tárgyainak nagysága a különböző termelési ágakban igen különböző. A termelés tökéletesbülésével, a mivel annak összetettebb volta jár együtt, emelkedik. A polgárok pénzbeli szolgáltatásait, a melyeket adók stb. fejében az államnak nyújtanak, szintén ide szokás számítani.

A tulajdonképeni testi szükségletektől ezek a gazdaságiak mintegy átmenetet alkotnak az ember szellemi szükségleteihez. A szellemi használat tárgyaihoz tartozik mindaz, a mi legtágabban értelmezve a nevelést, tanulást, művelődést kiteszi. A társadalmi szükségleteket is ide számítjuk; így a szórakozást, a társas élvezeteket, a vallási, az erkölcsi élet egyéb szükségleteit.

A szükségleteket, mint a melyek legalább egy oldalról meghatározzák a használat tárgyait, fontosságuk szerint osztályozhatjuk. A szükségleteknek ez az osztályozása mutatja aztán a fogyasztás tárgyai között is a fontosság fokozatait.

Hogy mely szükségletek azok, a melyek elsőrendűeknek, s melyek aztán azok, a melyek másod-, harmad- stb. rendűeknek mondhatók, az már az éppen említett sorozatból is kiviláglik. Az életszükségletek (táplálkozás, ruházat, tisztaság, lakás, fűtés, világítás) mindenestre elsőrendűek; a jövőről való gondoskodás, a társadalmi érintkezés, a művészeti élvezetek ezek után következnek. Az ilyen osztályozásnak azonban csak relatív értéke van; az éghajlat, a természeti, a társadalmi viszonyok könnyen változást okoznak a fenti sorrenden.

10. A mint azok a jóságok lesznek a használat tárgyaivá, a melyekre az emberek szükséglete irányult, tehát a melyek már a szükségleteknek is tárgyai voltak, úgy mindazok a törvények, a melyeknek hatásai alatt az emberek szükségletei állanak, éreztetni fogják erejüket a gazdasági életnek jóságokat használó

folyamatában is. Azok a törvények, a melyeket a használat folyamata ural, mint a szükségletek kielégítése módjának törvényei szerepelnek. Hiszen a jószágok használatában tulajdonképen az emberi szükségletek kielégítésének módja valósul meg.

A szükségletek élettanának legelemibb törvényei éppen úgy kihatnak a jószágok használatának mezejére, mint a legbonyolultabbak.

Az emberi szükségleteknek az az alapvető törvénye, mely szerint annál nagyobb fontosságot fogunk valamely jószágnak tulajdonítani, mennél nyomósabb az a szükséglet, a melynek kielégítésére a jószág alkalmas, a használatnak is egyik legfontosabb törvényévé válik. Az ember arra fog törekedni, hogy a fontosabb szükséglet kielégítésére alkalmas jószágot előbb használja, mint azt, a mely kevésbbé fontos szükségletet elégít ki.

E törvény a szükségletek élettanában a szükséglettelítési törvénnyel kapcsolatosan szerepel. Éppen azért az utóbbi sem szűnik meg kihatni a jószágok használatának jelenségeire. Az elvontan véve fontosabb szükséglet kielégítését biztosító jószágot az ember nem fogja már többé használni, ha az a szükséglete fedezve van, hanem olyan jószágot fog használat alá vonni, a mely azt a szükségletet van hivatva kielégíteni, a mely absolut fontosság tekintetében az előbbi és most már kielégített szükséglet után következik.

A szükségletek és a használat törvényei e természetes kapcsolódásának oka van. Hiszen a szükségletek képében mutatkozó gazdasági jelenségek csak a jószágokat használó folyamatok közben válnak nyilvánvalóvá. Hatásaikat a gazdasági életben a használat jelenségeinek alakjában hozzák létre. A szükségletérzet csak azokat a benső lelki alapokat adja, a melyek a gazdálkodást megindítják, de ezek külsőleg legelőször is a jószágok használatának képében hoznak a tárgyi világban érzékeink alá eső változásokat létre.

A szükségleteknek az a tulajdonsága is érezhetővé válik a jószágok használatánál, hogy egyikük absolut tárgyi mivolta szerint nagyobb mint a másik. Ezen az alapon sorakoznak egymás után fokozatosan a szükségletek, azoktól kezdve, a melyek okvetetlenül kielégítendőek, egész azokig, a melyeknek kielégítése nélkül is fenn tartható a fizikai élet s a melyek inkább csak az életnek ethikai és aesthetikai értelemben vett tökéletesbítését célozzák. Ugyancsak ezt a fokozatos sorrendet kell az embernek szem előtt tartania a jószágok használatánál is.

A szükségletek folytonos időnkint való ismétlődésének törvénye a jászágok használatának körében is érvényesül. A mint a szükségletek, úgy a használat tárgyát tevő jászágok is változnak hely, idő, szokás stb. szerint.

Éppen így kihat a szükségletek fejlődésének törvénye a jászágok használatának jelenségeire is. Az embernek az a cselekvő-sége, mely a jászágok használatának képében nyilvánul, szintén a folytonos fejlődés törvényének uralma alatt áll.

A mint a szükségletek folytonos szaporodása, finomodása és átszellemülése a társadalom haladásának egyik legfontosabb gazdasági jelensége, úgy ennek megfelelően szintén a társadalom kulturális és társadalomgazdasági fejlettségét bizonyítja, ha az emberiség minél több jászágot használ, ha a használata alá kerülő jászágok minél tökéletesebbek, finomabbak s azoknak gazdasági jelentőségében az emberi munkaerő szellemi nyomatékának minél kimagaslóbb hely jut. Ez a jelenség annak a ténynek felel meg, hogy az emberiség szükségletei a gazdasági élet tökéletesedésének arányában növekednek és szaporodnak. A mi mellett ismét megemlítendő, hogy a kultúra haladásával a szükségletek nyomasztó volta eltűnik és a gazdálkodás mind könnyebben tudja a nagyobb és magasabb rendű szükségleteket is kielégíteni.

11. Az emberi szükségletek e törvényei mellé, melyek közösek a használat jelenségének jellemzőivel, a gazdasági élet ez utóbbi jelenségesoportjának körén belül még oly törvények lépnek, a melyek kizárólag a jászágok használatával szemben éreztetik hatásaikat, a mikor a használat módját és mértékét közelebből megszabják.

Az ember s ezzel együtt a társadalom fogyasztókéességének ugyanis úgy felfelé, mint lefelé megvan a maga határa. Fölfelé ugyan a fogyasztás minősége tekintetében nem tudunk megállapodást gondolni, de mennyiség tekintetében határozott az, a mit az emberiség gazdaságosan használni bir. A jászágok használatának alsó határa, a legalább szükséges fogyasztás mértéke, a gyakorlati élet tekintetében sokkal fontosabb, s így elméleti szempontból is jóval gondosabban tanulmányozandó jelenség. Van ugyanis bizonyos minimuma a fogyasztásnak, a mely okvetlenül szükséges egy normálisan munkálkodó magángazdaság fennmaradásához. Rendes társadalmi viszonyok mellett a munkások túlnyomó részének élet-

módja valamivel ezen felül áll; az alamizsnából élőké azonban ezen alul marad. Minél kisebb az ezen vonalon alul maradtak száma s mennél magasabbra emeli a közfelfogás e vonalat, annál tökéletesebb a társadalom.

12. A jószágok használata mérvének e természetes törvényei, melyek a használat tárgyaivá váló jószágoknak mennyiségileg úgy felfelé, mint lefelé eszményi határt szabnak, a gyakorlati életben annak következtében módosulnak, hogy a magántulajdon alapján álló társadalom gazdasági rendjében a szükségletek kielégítése s így a jószágok használata a vagyoni erőn alapuló egyes magángazdaságok körében történik.

Az ember szükségleteinek kielégítését, használatának tárgyait gazdálkodása által biztosítja magának. Ez a gazdálkodás társadalmi jelenséggé válik ugyan, de azért első sorban a magángazdaság körében történik. A társadalom gazdálkodása csak mint az egyes magángazdaságok többé-kevésbé összefüggő, de ismét többé-kevésbé szét is ágazó, egymással szemben álló működése tűnik szemünkbe. A jószágok előállítását a magángazdaságok köréből indul ki; éppen így a jószágok használata is a magángazdaságok körében folyik le, annak az erői által kell tehát első sorban kielégíttetnie s a kielégítés folyamatának első sorban az által kell észszerűen vezettetnie.

A mint a termelés vezetése a szűkebb értelemben vett gazdaság, a magángazdaság feladata, úgy a jószágok használatának észszerű berendezése és irányzása szintén a magángazdaságnak, az ember háztartásának lesz feladatává. Minden magángazdaságnak van háztartási (budget) oldala, a melynek a jószágok használatának mértékét kell megszabnia s azt a jövedelemhez arányítania.

A jószágok használata terén az ember magángazdasága, annak gazdasági korlátozottsága szembeszökően élénk tűnik. Minden magángazdaság bizonyos, zárt, határolt gazdasági erőt képvisel a társadalom gazdálkodásában. Ezt az erőt az a jószágkészlet képviseli, a mely valamely magángazdálkodás körében felhalmozódott. Hogy minő uton, azt itt nem kutatjuk. E jószágkészlet teszi a magángazdaság vagyonát.

A vagyoni erőre támaszkodik a magángazdaság addig, míg a szükséglet kielégítésére közvetlenül alkalmas jószágokat előállítja. Annak egyes alkotó részeit cseréli be a szükségleteinek kielégítésére közvetlenül alkalmas tárgyakért. De a jószágok előállítása

maga is jóságok árán történik jóságokból; ezeket a jóságokat a termelőleg működő magángazdaság akár közvetve, akár közvetlenül szintén csak a rendelkezésére álló jóságkészletből vagy legalább annak a közvetítésével szerezheti meg.

Igy lesz a vagyon a magántulajdon jogi rendszerén alapuló társadalom gazdasági életében oly jelenséggé, a mely az egyes magángazdaságok gazdasági nyomatékát több-kevesebb pontossággal meghatározza és kifejezi. Különböző vagyoni erővel rendelkező magángazdaságok gazdálkodása teszi ki a társadalom gazdasági életét.

A mikor a vagyoni erőt, mely jóságok kisebb-nagyobb készletéből áll, tesszük a jóságok használatának szükséges alapjává, nem mondjuk azt, hogy egy az ember gazdasági tevékenységétől idegen nyomaték vagy erő az, — ilyen a vagyon lehet — a mi a jóságok használatát a társadalmi gazdálkodásban szükségképen biztosítja.

A vagyoni jogi alakulatok eredménye a jogrend teremtménye a gazdasági életben. Tehát nem kell létrejöttéhez okvetlenül szoros értelemben vett és közvetlen gazdasági tevékenység. A társadalmi gazdálkodásban mégis az a túlnyomó s a gazdálkodás természetének megfelelő jelenség, hogy a gazdasági tevékenység, az emberi munkálkodás jóságok előállítása révén vezet jóságok készletének a magángazdaságok körében való felhalmozódásához.

A mint jóságok előállítása hozhatja létre a vagyont, mely a benne rejlő gazdasági jelentőségnél fogva a gazdasági életben nyomatékká válik s egyebek között a jóságok használatát is biztosíthatja, úgy a jóságok előállítására irányzott tevékenység közvetlenül is lehetővé teszi azt, hogy az ember bizonyos jóságokat használhasson. Minthogy azonban a jóságok használata, a személyes és egyéb szükségletek kielégítése folytonos és feltétlen jelensége a gazdasági életnek, a mely sohasem szünetelhet, a jóságok előállításának folyamata pedig a jóságok használatának ebben a tulajdonságában nem osztozkodik, minthogy a jóságok előállítása a gazdálkodó egyéntől nem függő körülmények folytán minden pillanatban szünetelhet, nyilvánvaló, hogy a gyűjtött jóságok készletének gazdasági jelentősége éppen abból a szempontból igen nagy, hogy a használat folyamatának folytonosságát biztosítja. Az, a ki vagyoni erejére támaszkodik, biztosabban és mindig számíthat arra, hogy szükségleteit kielégítheti, mint az, ki csak munkájának erejére van utalva.

Akár a jószágok előállítására fordított munkásságot, akár közvetve az ez által vagy a jogrend rendelkezése folytán létrejött vagyoni erőt tekintsük is annak az alapnak, mely a jószágok használatát a magángazdaság részére biztosítja, tény, hogy a használat tárgyait nemcsak a szükségletek általános törvényei, hanem egyúttal azoknak a jószágoknak mennyisége és minősége is állapítja meg, a mely az egyes magángazdaságoknak rendelkezésére áll.

Ha a jószágok akár mennyiség, akár minőség dolgában nem fedezik a szükségletek mérvét, ha szóval nincs meg az összhang a szükségletek általános törvényei és a jószágok használatának azon fontos törvénye között, hogy ez utóbbinak mérvét mindenekelőtt a szükségletet érző magángazdaság vagyoni, illetőleg gazdasági ereje állapítja meg, hiány áll be. Ha ez a hiány már az elsőrendű szükségleteknél érezhető, akkor abszolút; ha csak a magasabb rendűeknél jelentkezik, akkor relatívnak mondjuk.

13. A gazdasági élet kezdetlegesebb korszakaiban a jószágok használata jobbra ösztönszerűen történik. Csak idővel foglal benne helyet bizonyos előrelátás, mely főleg abban nyilvánul, hogy a jövő szükségletei sem maradnak figyelmen kívül s a gazdaságosság elve, mely a legnagyobb előnyt a legkisebb áldozattal kívánja elérni, a fogyasztásnál, mint legalább feltételezetten erőtermelő, folyamatnál szinte érvényesül.

Ha jószágok előállítása teszi minden használat célját, kézenfekvő dolog, hogy lehetőleg sok szükséglet kielégítését akkor biztosítja a gazdálkodás legjobban, ha minden rendelkezésre álló jószágot, a melyre csak szüksége van, felhasznál, de ha másfelől viszont minden jószágot lehetőleg kihasznál és nem pazarol. A gazdasági élet helyes berendezése azt követeli, hogy az ember olyan jószágokat, melyeknek felhasználásával hasznosabb jószágokat tudna előállítani, ne hagyjon tétlenül heverni és hogy viszonylag elenyészően kicsiny szükségleteinek kielégítésére, a melyekről önuralom útján lemondhat, ne vegyen igénybe olyan s főleg ne nagyobb számban olyan jószágokat, a melyek más célra felhasználva nagyobb előnyöket biztosítanak nemcsak neki magának, de az egész társadalom gazdálkodásának is.

A háztartás feladata a jószágok használatát ebben az irányban vezetni.

14. A mint persze a magángazdálkodás miként való berendezése különösen a magántulajdon jogi rendjén alapuló társadalomban jórészt az egyén szabad tetszésétől függ, úgy az egyes magángazdaságok kényére van bízva az is, hogy a jószágok használatának ezen észszerű szabályait, a melyekben a gazdasági élet etikája is nyilvánul, a gyakorlati életben mennyire valósítja meg.

A pazarló fogyasztás nem igen néz arra, hogy a jövedelem bizonyos részét vagyontképzés, jószágkészletnek gyűjtése céljából félrerakja. A fukar a készlet gyűjtésének magát a fogyasztás célszerű berendezését is alárendeli. A takarékos fogyasztás a közép-uton marad, ismeri az élvezetek filozófiáját, a mely azt tanítja, hogy a legtöbb jószág már a megszerzés pillanatában elveszti vonzóerejének nagy részét, lassan egész jelentőségét s ezért az önuralmat tanácsolja; nagy súlyt fektet arra, hogy a jövedelem egy bizonyos részét vagyontképzés céljából félretegye, a minek gazdasági tekintetben tényleg nagy jelentősége van.

Az előrelátó és észszerű háztartás mindenesetre ezen a közép-uton fog haladni, föltéve, hogy jövedelmei meghaladják a legfontosabb, a létszükségletek kielégítésének mértékét. A pazarló fogyasztás felel meg körülbelül, de csak a jövedelem egy bizonyos magaslatán, annak a gyakorlatban nagyon ismert fogalomnak, a melynek pontos meghatározását azonban a közgazdasági elmélet oly régóta hiába keresi: a fényűzés fogalmának. A mint a fukarságnak is van jó oldala, mely még a takarékosnál is fokozottabb készletgyűjtésben áll, úgy a fényűzést sem ítéltjük el oly feltétlenül a gazdaságtan szempontjából. A nagy jólétre mutató fogyasztás a termelés emelésére szolgál. De a mint a fukarságnak, úgy az esztelen fényűzésnek is vannak nagy hátrányai, a melyek különösen erkölcsi téren válnak érezhetőkké.

Azokat az előnyöket, a melyet a jószágok fényűző használatából a termelésre való alkalom nyújtása folytán a társadalom alsóbb osztályaira is háramlanak, a melyekben különben szintén lehet kételkedni, igen kétes értékűvé teszi az az erkölcsi veszteség, mely a fényűző pazarlásból az egész társadalomra háramolhatik.

De e mellett éppen a nagy vagyoni különbségeken alapuló társadalomban s úgy hisszük, hogy a magántulajdon jogi rendjén alapuló társadalom vagyoni viszonyai legtöbbször ilyenek, hozhat igen vészes gyümölcsöket, ha a szegény vagyontalan munkás a nagy vagyon dőzsölő kicsapongásait látja. Az ő szivét is megejtí a

jólét tündéri képe, önkénytelenül meghajol az előtt a törvény előtt, a melynek mind szolgái vagyunk, hogy az, a mit csak sejtünk, sokkal jobban vonz, mint az, a mit már ismerünk. Azért a gazdasági élet etikája egy szót mond azoknak, kik a jószágoknak bővében vannak, a kik kényük-kedvük szerint használhatják azokat. E szó a: „moral restraint”. Az ember tartóztassa meg magát azoktól a haszontalan sallangoktól, a melyek mélyebb értelemben hasznára nincsenek, hanem csak oly igen nagyon múló gyönyörűséget okoznak s a melyek mégis annyi millió ember jól megérdemelt nyugalalmát rabolják el.

15. Hogy a fényűzés fogalmát a közgazdaságtan mily sokféleképen értelmezi, azt a jószágok használatának az a mértéke is bizonyítja, a melyet némelyek megengedett fényűzésnek neveznek. Értvén ez alatt az elsőrendű szükségleteknek jobbminőségű anyagokkal való kielégítését s ezenfelül az emberi lélek társadalmi, szellemi, művészi óhajításainak való hódolást is. A fogyasztásnak ezt a mértékét normál életmódnak neveznök. A társadalom óhajtott eszményi berendezésénél ez volna a háztartások nemcsak tipikus, de egyetlen alakja is. Ma a jobb anyagi viszonyok közt levő s értelmileg is legképzettebb középosztály életmódja nyújthat erre példákat.

Ez az életmód a mellett, hogy megengedi, hogy az ember fontosabb létszükségeit lehetőleg tökéletes eszközökkel elégítse ki s a mellett, hogy lehetővé teszi azt is, hogy az ember magasabb rendű szellemi szükségleteit is kielégítse, a jószágok használatánál szabályul tekinti a jószágkészlet gyűjtését, illetőleg a gyűjtött készlet fenntartását. A háztartásnak ilyen berendezése mindig akar egy bizonyos tartalékalappal rendelkezni, a melyből szükségleteit a jövőben is mindig legalább is úgy kielégíthesse, mint azt előbb tehette volt. Átlátja, hogy a magángazdaságnak azt a nyomatékát, melylyel a gazdasági küzdelemben felléphet, a vagyoni erő adja meg. Ennek az öregbítésére törekszik tehát, hogy a társadalmi küzdelemben emelkedhessék. Az ember mihelyt átlátja, hogy vagyoni erejének növelésére különösen a jószágok előállítására utján nyílik tere, a jószágok használata közben is tüstént arra ügyel, hogy ez a vagyoni ereje megmaradjon.

A háztartás berendezése, az életmód, a standard of life, különben nem áll csupán a magángazdaságtól belsőleg függő körülmé-

nyek, a magángazdaság jövedelmezőségének, a vagyoni erőnek hatása alatt. Az ilyen, a gazdasági viszonyok bensejében rejlő okok mellett társadalmi körülmények, szokások is behatással vannak az életmód miként való berendezésére. Egy magasrangu állami hivatalnok aránylag sokkal többet köteles pl. a mi társadalmi viszonyaink mellett háztartására költeni, mint például egy hasonló jövedelmi s vagyoni viszonyok közt levő kereskedő. A társadalmi kapaszkodás, az emberiségnek ez a nagy betegsége mint socialis tünetény szintén a jószágok használatának képében mutatkozik legláthatóbban. A kevésbbé jómóduak legalább külsőleg akarnak vagyonosabbaknak, előkelőbbeknek látszani s ezt a vagyonosabbak életmódját utánózva akarják elérni. A megszokott életmódnak ezenkívül erkölcsi jelentősége is van. Az ember óriási munkamegfeszítéseket tesz, hogy magát, bár rosszabbodjanak is életviszonyai, abban a módban, a melyben volt fenntartsa. Így az erkölcsök, a szokás az életmódnak nevezetes tényezőiként szerepelnek.

16. A jószágok használata az ember háztartásának körében folyik le. A magánháztartás, mely a családi tűzhely körül alakul, gondoskodik a szükségletek kielégítésének olyan módjáról, melyet a gazdálkodó egyén legjobbnak gondol.

A mai gazdasági élet egyik legjellemzőbb vonását éppen attól nyeri, hogy a társadalom íziglen, egészen az egyes egyénekig tagolt magángazdaságok képében gazdálkodik. Mert hiszen az emberi gazdálkodás nem csupán ma, de előreláthatólag még sokáig a jövőben is közvetett módon válik csak társadalmivá azon kapocs folytán, mely az egyes magángazdaságokat összeköti s a mely csak nagyon lassan válik szorosabbá. A gazdasági rendszer alapját az elsánczolt magángazdaságok és magánháztartások egy bizonyos foku összeműködése teszi ugyan, de e közben az egyén féltékenyen őrzi individualitása jogait s azoknak különösen háztartása útján igyekszik érvényt szerezni.

17. A gazdasági élet társadalmi berendezése azonban a jószágok használata terén már a mai korban sem válik egyedül ilyen közvetett úton láthatóvá.

Már a mai társadalomban is látjuk a jószágok használatának egyes olyan jelenségeit, melyek többé-kevésbbé a jövő kommu-

nisztikus államainak világát vetik előre. Ezekben az államokban ugyanis a jószágok használatának módját éppen úgy, mint a termelés mikéntjét a központilag szervezett kényszerhatalom szabná meg. Ezzel szemben még a mai társadalom egyes, összeműködést czélzó s erre alapított intézményei túlnyomólag az önkéntes társulás formájában valósítják meg a jövő társadalom eszméjét.

Az egyesülés a gazdasági életben fontos szerepet játszik. Az azonos gazdasági érdekköröket összekapcsolva erejüket nagyobbá teszi. Látni fogjuk, hogy a termelés terén a társulás a munkamegosztás és egyesítés alakjában minő óriási mértékben emelte az emberi munka hatékonyságát. Ugyanezt a jótékony hatását érezteti a társulás a fogyasztás terén is s mivel a jószágok használata útján az ember egyenesen szükségleteit igyekszik kielégíteni, itt az egyesülés talán még közvetlenebbül és mindenesetre könnyebben hat, mint a gazdasági küzdelem egyéb jelenségeinek terén. Nagyszámu ember összeállva aránytalanul könnyebben képes magának valamely, különben roppantul költséges jószág használatát biztosítani, mint az egyes, sőt olyan jószág használatát is biztosíthatja a minőt egy vagy kevés számu ember magának meg sem szerezhetne, vagy legalább nem abban a minőségben.

A jószágok társas használatának legelemibb példáit a fogyasztási szövetkezetek szolgáltatják. Ezek a nagy vagyoni erő összes előnyeit meg akarják szerezni tagjaik számára, mikor azokat szükségleti cikkekkel látják el. Hogy a szövetkezeti eszmék nagyban hódítanak, annak egyik főoka a fogyasztási szövetkezetek célravezetőségében, életrevalóságában rejlik. Mikor a kis vagyoni erők a végett egyesülnek, hogy nagyban szerezzék be maguknak azokat a jószágokat, a melyek napi szükségleteik kielégítésére alkalmasak, a jószágok használata közben biztosítják maguknak a nagy vagyoni erő előnyeit.

18. De nem kell a fogyasztási szövetkezetek merev jogi formáihoz kötnünk azokat az előnyöket, a melyeket a társulás, az egyesülés, a jószágok használata terén a magángazdaságoknak nyújt. A jószágok közös használatára egyesült magángazdaságok körét messze kiszélesíthetjük s egy községet, annak közintézményeit (világítás, vízvezeték, csatornázás stb.) jószágok közös használatára egyesült szövetkezeteknek tekinthetjük. Ezekben a vezérlő, a központi kényszerhatalom bizonyos fokát is láthatjuk már.

A kényszerhatalommal bíró közösségek mai alakjai, az állam, a község a használat bizonyos tárgyaira nézve, különösen azokra vonatkozólag, a melyeket éppen említettünk, már ma is a tiszta kommunizmus alapján állanak. Intézményeikben azonban a kényszerítő elem csak lassan érvényesül. De hatását feltartóztatlanul érezteti. Ha ma a jószágok használatának bizonyos foku és irányu igazgatásáról szólunk, önkéntelenül is az államhoz fordulunk, mint a mai kor legnagyobb terjedelmű és leghatalmasabb közösségéhez. Már ma is vannak a fogyasztásnak bizonyos tárgyai, különösen egyes társadalmi, szellemi szórakozási szükségletek, a melyeket ma már egyenesen az állam, a község szerez meg az egyesnek.

Hogy a legszükségesebb élelmi cikkeknek az állam által való szolgáltatása mily rossz erkölcsi hatása, azt a régi Róma példája mutatja. Ez a jelenség is bizonyíték a mellett, hogy az állam nem lehet gyámja a munkátlan gazdaságoknak. Különben a mint a gazdasági szabadság rendszerének érvényrejutásával a termelés szabaddá vált, a fogyasztást szabályozó törvények is megszűntek. Az ókor híres fényűzési törvényei, a középkor atyáskodó kormányainak az emberek életmódját legszorosabban meghatározó rendelkezései ma már csak történeti jelentőségűek. De azért a mai állam sem hagyja a jószágok használatának miként való alakulását figyelmen kívül. A fogyasztást gátló, korlátozó bizonyos rendelkezéseivel szintűgy óvni akarja polgárait, mint a szükségletek minél tökéletesebb kielégítésének lehetőleg való biztosítása által. Bár adóit a fogyasztás bizonyos tárgyaira első sorban pénzügyi szempontból veti ki, adórendszerében a fogyasztási adók némelyike szociálpolitikájának válik alkalmas eszközévé. Az alkoholizmus ellen hozott törvények erkölcsi és közegészségi céloknak szolgálnak. A minél tökéletesebb jószágok használatát az állam positive is igyekszik biztosítani. Így az élelmiszerek egészséges volta felett való őrködés, így az egészségtelen lakások eltiltása és szükséglakásokról való gondoskodás által. Éhség esetén az élelmi eszközök beszerzésének megkönnyítését, úgyszintén azt, hogy lakásszükség esetén megfelelő olcsó lakások álljanak a rá szoruló néposztály rendelkezésére, legeredményesebben az állam, illetőleg ennek körén belül valamely más, kényszerhatalommal rendelkező közösség vonhatja a maga működési körébe. A válságokkal is sikeresebben szállhat szembe az állam, mint a fejetlen társadalom. A biztosításügy terén óriási érdemeket szerezhet.

Daczára azon nagy eredményeknek, melyeket az állam a jószágok használatának berendezése terén elérhet, úgyszintén daczára azon feladatoknak, melyek ma már e téren az államra hárulnak, annak oka, hogy a magángazdaságok nem egyszer hiányt éreznek, mégis kétségtelenül legelőször és magukban a magángazdaságokban keresendő. Munkaképtelenség, munkakerülés, aránytalanul nagy szükségletek a hiány leggyakoribb okai. Hatásukban azonban sokkal fontosabbak, már csak azért is, mivel a gazdaságok nagy körét érik legtöbbször, azok a hiányt előidéző okok, a melyek az egyes gazdaságok hatalmi körén kívül esnek. Ezek a társadalmi bajok, munkahiány, természeti csapások. Mindezekkel szemben az állam mint leghatalmasabb szervezet léphet fel legsikeresebben az által, hogy a használat legszükségesebb tárgyait az egyes hiányban lévő magángazdaságoknak nyújtani igyekszik, vagy legalább módot iparkodik adni arra, hogy az fegyvesek szerzőképességének, munkájának teret nyisson, ami által közvetve a jószágok használhatását biztosítja.

Irodalmi jegyzetek:

A társadalmi gazdaságtan irodalma különösen az utóbbi időben lényegesen megváltozott álláspontra helyezkedett a jószágok használatának jelenségeivel szemben. A mint Földes mondja (Társadalmi gazdaságtan, I. 401.): »A fogyasztásra vonatkozó tanok fontosságát csak most kezdik az írók kellően méltányolni. Talán lehet a tudomány fejlődésében egy következetes haladást észrevenni. Smith és kortársai a termelésre fordították a figyelmet; Ricardo és Mill a jövedelemeloszlásra; Jevons és más írók a fogyasztás tanainak helyes ismeretétől várják a gazdasági jelenségek alaposabb magyarázatát.«

Ez az irányzat, mely Jevons-szel indult meg s mely a társadalom gazdasági jelenségeinek vizsgálatánál a figyelmet különösen a jószágok használatának jelenségeire kívánja fordítani, a különben legellentétesebb irányu íróknál érezteti hatását. Általánossá azonban még nem vált; sok angol író nem tekinti a fogyasztást olyanak, mint a melynek jelenségeivel a gazdaságtan tudományosan foglalkozhatnék; ezen az állásponton van az osztrák Menger is. Ha pedig az írók elismerik is a fogyasztás jelenségei alapos ismere-

tének nagy fontosságát, nagyon sokan, mondhatjuk legtöbben mintegy önkéntelenül a jövedelemeloszlás jelenségeinek terén kutatnak abban a hitben, hogy ott vannak elrejtve a közgazdaságtan leggyümölcsözőbb igazságai.

Már a physiokraták és Smith hangsúlyozzák, hogy a gazdasági élet végső célja a jóságok használata, de különösen az utóbbi s az utána következő iskolák mind egyoldalulag a termelésre fordították a figyelmet. Kiváló fontossága a Jevons-szel meginduló irányzatnak tehát leginkább abban mutatkozik, hogy megóvta a gondolkozókat a káros egyoldaluságtól s azokat a gazdasági élet végső céljának tekintetbe vételére készíti.

Azok az írók, a kik a fogyasztás jelenségeinek vizsgálatát a társadalmi gazdaságtan keretéből ki akarják küszöbölni, eljárásuk igazolására azt hozzák fel, hogy a fogyasztás nem teszi a gazdasági élet olyan meghatározott részét, mint a termelés, a forgalom, a jövedelemeloszlás. Törvényei nem állapíthatók meg gazdasági értelemben oly szigorúsággal, mint a gazdaságtan egyéb részeinek törvényei annál az oknál fogva, mivel szerintök a fogyasztás első sorban nem gazdasági, hanem természeti jelenség. Okadatulásukat mindazok, a kik Jevons után indulnak, nem fogadják el és pedig a következőknél fogva.

Igaz, hogy a fogyasztás első sorban természeti és nem gazdasági jelenség, de vajjon nem ugyanilyenek-e lényegileg a termelés, a forgalom és a jövedelem eloszlása is; s nem válnak-e csak annyiban inkább gazdaságiakká, a mennyiben törvényeik talán valamivel nagyobb szigorúsággal állapíthatók meg, mint a fogyasztáséi. Mert, hogy a fogyasztásnak vannak gazdasági törvényei, azt alig tagadhatja valaki, ha a szükségletek tanára, azok törvényszerűségére és a hasznosság fogalmára gondol, a mely tulajdonképen gazdasági fogalom s a melynek a fogyasztásnál oly nagy szerepe van. Azért, mivel a fogyasztás nem gazdasági jelenség a jószágalkotás azon jelentősége szerint, a mint az a termelésnél szerepel, nem kell-e a fogyasztásnak is a helyes gazdálkodás szabályai szerint történnie? A mint a szükségletek teszik a gazdasági élet kiinduló pontját és mozgó erejét, nem a fogyasztás lesz-e a gazdálkodás alapja? S ha ez így van, kizárhatnók-e a gazdasági jelenségek vizsgálatának köréből, a társadalmi gazdaságtanból a fogyasztást, a mely a gazdasági élet minden más terére kihatással van, a mely a termelést irányítja, ösztökéli és szabályozza, a mely

a forgalom átalakítására befolyik s a mely a jövedelemeloszlás módjában a maga alakulásának mikéntjét bírja.

Sőt ellenkezőleg, azt hiszszük, hogy a fogyasztás elméletének a szükségletek tanával együtt a társadalmi gazdaságtan kiinduló pontjának, alapjának, tehát részének kell lennie. A jószágok használatának tana lesz éppen a közgazdaságtannak az a tere, a melyen a gazdaság törvényei az ethika törvényeivel karöltve hivatvák világot vetni a társadalom gazdálkodására. Ettől várja az ethikai iskola éppen a maga nagy eredményeit.

Azoknak az íróknak jó része azonban, kiknek álláspontját ennyiben czáfolni iparkodtunk, korántsem formulazza a maga fölfogását a jószágok használatának tanával szemben ilyen mereven. Ezek azt állítják, hogy a fogyasztásnak azon jelenségei, a melyekkel a társadalmi gazdaságtan eredményesen foglalkozik, tulajdonképen a termelés, a forgalom, a jövedelemeloszlás fő kérdései alatt a közgazdaságtan egyéb, a fogyasztás illető jelenségeivel szorosan összefüggő részeivel együtt tárgyalhatók.

Ezzel ahhoz a második kérdéshez jutottunk el, a melyet szinte érinteni szándékoztunk s a mely, mint ebből is látszik, inkább csak rendszertani jelentőséggel bír.

Hogy a fogyasztás egyes kérdéseit lehet más társadalom-gazdasági kérdésekkel együtt karöltve tárgyalni, azt annál is inkább hiszszük, mivel számos kiváló, különösen angol kézikönyv nyújt erre példát. A fogyasztás kérdésének a termelés, a forgalom és a jövedelemeloszlás különböző jelenségeinek tárgyalásával való egybefűzését már csak az a szoros viszony és vonatkozás is megkönnyíti, a melyben ezek a fogyasztási jelenségek egyéb gazdasági jelenségekkel állanak. Hiszen éppen ezzel iparkodtunk fentebb azt kimutatni, hogy a fogyasztás jelenségei a társadalom gazdálkodása szempontjából mily fontosak. Csak Keynes kitünő kis munkájára (*Scope and Method of Political Economy*, 98—107. lapok) utalok, mint a mely részletesen elemzi azokat a kérdéseket, a melyeknek ezime alatt a fogyasztás egyes jelenségei is tárgyalhatók.

J. B. Say, James Mill, Mc. Culloch, Roscher, E. de Laveleye, Walker, Leroy-Beaulieu, Lexis különösen azok az írók, a kik a fogyasztást, mint a közgazdasági jelenségek önálló csoportját tárgyalják. A magyar irodalomban is ez az irány az uralkodó. A fogyasztás körébe azonban ugyancsak a mondott írók, miután a jelenségek köre nincs szigoruan körülhatárolva, igen különböző kér-

déseket vonnak bele. Így a hasznosság tanát s ennek az értékhez való viszonyát, a fogyasztás különböző nemeit, különösen a productiv s improductiv fogyasztás közti különbséget, a mit az általános angol felfogás mind a termelés alatt tárgyal; továbbá a túltermelést, a mit fogyasztáshiánynak is szeretnek nevezni, s a mit Keynes a forgalomnál vél tárgyalhatni, mint rendszeren a forgalmi rendszer eredményét; majd a fogyasztás különböző módjainak eredetét s eredményeit, a biztosításügyet, a mi a jövedelemeloszlás tanánál volna tárgyalható; továbbá a fényüzési politikát, az állami kiadásokat és adóztatást, mely utóbbiakat különösen Say, James Mill s Laveleye viszik be a fogyasztás tanának körébe. Végül a népesedési tant is említhetjük, ezt Walker, Leroy-Beaulieu (a Préisben) tárgyalják a fogyasztás keretében.

Ezen rendszerbeli ingadozások okát a tárgy új voltában kereshetjük. A mióta a fogyasztás tanát, mint a gazdaságtan körében külön tárgyalandó jelenségek összegét tekinti az írók egy része, annak tartalma még nem jegeczesedett ki eléggé. A haladás azonban már ezen a téren is nyilvánvaló. Az állami kiadások és adóztatás, mint az állam fogyasztása, külön méltatásra talál ma már az államgazdaságtan körében. A népesség tana pedig, amelynek ingadozó helyét a közgazdasági rendszer különböző részei között az is mutatja, hogy míg Walker a fogyasztásnál, addig James Mill a jövedelemeloszlásnál, Mc. Culloch pedig a termelésnél tárgyalja — szintén kezd kiválni, ha nem is az egész közgazdaságtani rendszer, de legalább annak eddigi részeinek kereteiből. Roscher, Földes már mint külön részt tárgyalják.

A fogyasztás tanainak említett bevonása ellen a közgazdaságtan többi részeibe, tehát logikai okoknál fogva alig emelhetünk kifogást. De azt hiszszük, hogy azt nemcsak a szakirodalom, de a gyakorlat is a társadalmi gazdálkodás oly fontos mezeje gyanánt tüntette fel, hogy nagyobb eredményt várhatunk az oda vonatkozó kérdések behatóbb, tehát külön összegezett tárgyalásától.

*

Fejtegetéseink folyamán előbb szóltunk a jószágok használatáról, mint azok előállításáról.

Ha tekintetbe vesszük azt a már sokszor hangoztatott igazságot, hogy a gazdasági élet végső célja a szükségletek kielégítése,

mely a jószágok használata által történik, s ha visszagondolunk arra, a mit a szükségletek élettanáról, az ember gazdasági életének lélektanáról elmondottunk s ha végül azt a szoros összefüggést nézzük, mely e lélektani törvények s a jószágok használatának jelenségei között fennáll, úgy beigazoltunk tekinthetjük eljárásunkat, mely abból az elvből indult ki, hogy a gazdasági élet folyamatának ismertetésénél is legjobb azt a természetes rendet megtartani, a melyben úgy a szoros értelemben vett, már érzékeink alá eső gazdasági jelenségek, valamint ezek pszichológiai előzményei egymásután sorakoznak.

Eljárásunkat az is igazolja, hogy van az ember életének olyan szaka, a gazdasági élet kezdete ez, a melyben jószágok előállításáról gazdasági értelemben szólni alig vagy egyáltalán nem lehet, habár bizonyos az élet fenntartására szükséges jószágok használata már folyik.

Fejtegetéseinkben a jószágok használatának folyamatát összefűztük azzal a gazdasági folyamattal, a mely a jószágok előállításának képében játszódik le. Más szavakkal elméletileg a jószágok közvetetlen személyes használatát az úgynevezett gazdasági fogyasztást is a technikai fogyasztás szempontjából vizsgáltuk, a mikor a közvetetlen emberi szükségletek kielégítésére felhasznált jószágokat mint emberi munkaerőt termelőket tekinthettük. Lexis, (Schönberg-féle kézikönyv, I. 704.) s az írók nagy része ugyan ilyen abstrahálás ellen van; de talán nem csalódunk, ha ilyen elméleti egyszerűsítéstől kedvező eredményeket várunk a jószágok használata ma még sok tekintetben homályos jelenségeinek vizsgálata terén.

III. FEJEZET.

A JÓSZÁGOK ELŐÁLLÍTÁSA.

1. A termelés.

1. Az ember a természettől életre hívva, ugyanettől azokat a feltételeket is megnyerte, melyek az élet fenntartásához szükségesek. Megkapta pedig egyfelől a körülötte fekvő természet tárgyaiban, a jóságokban, a melyeket céljainak megvalósítására használhat, másfelől egy bizonyos benső képességben, a mely e jóságok megszerzését, azoknak a konkrét célokra való felhasználását lehetővé teszi.

A természet ugyanis nem állítja a jóságokat közvetlenül és feltétlenül az ember rendelkezésére. Az embernek azokat a jóságokat, a melyeket szükségleteinek kielégítésére használni akar, elő kell állítania, illetőleg oly alakba kell öntenie, hogy azok szükségleteinek megfeleljenek. A mennyiben pedig az ember ily jóságot készen talál, azt meg kell a maga számára szereznie.

A jóságok előállítása és megszerzése az a két mód, a melylyel az ember a külső világ tárgyait a használhatóság biztosítása céljából szükségleteinek uralma alá hajtja. Távolról sem szabad azonban azt hinnünk, hogy e kétféle mód között, melyekkel a jóságokat szükségleteink kielégítésére fordítjuk, lényegbeli különbség van, a mint ezt némelyek — köztük Philippovich is — tanítják.

Ha a társadalomnak azt a kezdetleges szakát tekintjük, melyben a magántulajdon a külvilág tárgyainak egy jó része fölött még nem volt kifejlődve, alig találunk különbséget a jóságok »előállítása« s »megszerzése« között. Abban az erőben pedig, a melylyel a jóságokat szükségleteink kielégítésére fordítjuk, s a jóságok előállításánál ez a lényeges, mind a két mód megegyezik. Az ember saját kézi erejével gyúrja az anyagot olyanná, a milyennek azt pillanatnyi szükséglete éppen kívánja és saját keze erejével

foglalja el a külvilágnak azt a tárgyát, a mely már úgy a mint készen áll, alkalmas szükségleteinek kielégítésére.

Csak a mikor a magántulajdon rendszere tökéletesen kifejlődik, a mikor uratlan jószágok már nem igen vannak, akkor kezd egymástól némileg különbözni e két mód, melylyel a jószágokat szükségleteink kielégítésére fordíthatjuk. Az ember a jószágokat saját erejével állítja elő, míg a jószágoknak másoktól való megszerzésére a már hatalma alatt jószágkészletből kell egyet s mást fordítania. A különbség azonban itt sem áll meg szigorúan mindenütt, nem legalább azon jószágok körében, a melyeknek előállításánál az ember egyéb jószágok felhasználására van utalva. Már pedig a jószágok előállításánál ez a fölöttebb túlnyomó eset. Ilyenkor az ember ahhoz, hogy maga jószágot előállíthasson, más jószágok megszerzésére szorul.

A szerzés a jószágcsere képében csak akkor kezd külön jelenség gyanánt feltűnni a gazdasági életben, a mikor a magántulajdon rendszere a társadalmat már meghódította. Már ebből is kitűnik, hogy mikor szerzésről beszélünk, a szükségletek kielégítésére szükséges jószágok rendelkezésünkre állításának módját e folyamat magángazdasági oldaláról tekintettük. A társadalmi gazdálkodásnak ezt az oldalát a közgazdaságtan sohasem hagyja figyelmen kívül, de közelebbről nem foglalkozhatik vele. Éppen ezért, a mikor a közgazdaságtanban röviden csak a jószágok termeléséről szólunk, ez alatt mindig azoknak előállítását értjük. A jószágok megszerzése úgy, a mint ez a magántulajdon rendszerén alapuló társadalom gazdasági életében szerepet játszik, t. i. a jószágok cseréje, nem termelés.

Ezzel megvilágítottuk ama folyamat lényegét is, a melyet a társadalmi gazdaságtan a jószágok előállítása vagy a mint rendszeren mondani szokás, a termelés alatt ért.

Jószágok előállításáról szoltunk. S itt felidézzük azt a fogalmat, a melyet a jószágokról már felállítottunk. Józágnak mondtuk mindazt, a minek az emberre nézve jelentősége van, mindazt, a minek gazdaságilag hasznos voltát az ember felismeri. Ilyenképen a hasznosságok előállítására irányuló törekvés megvalósulását nevezzük termelésnek.

2. A mikor az ember olyan törekvéséről szólunk, a mely jószágok, hasznosságok előállítását célozza, azt akarjuk kifejezni,

hogy az ember az előállítás folyamatában mindig bizonyos célt tart szem előtt. Erre a célra törekszik.

Hogy azt meg tudja-e valósítani, vagy sem, az más kérdés. Az előállító folyamat lényegét ez a törekvés határozza meg. Az, hogy a törekvés eredménnyel jár-e vagy sem, az a folyamat lényegén egyáltalán nem változtat.

A cél, a melyről szoltunk s a melyet a termelés maga elé kitűz, a hasznosságok előállítása. Az ember olyan dolgokat akar előállítani, a melyekről valószínű, hogy maga az előállító magángazdaság vagy kifejlett társadalmi gazdálkodás mellett egyáltalán az emberek szükségleteinek kielégítésére alkalmas eszközök gyanánt fognak szolgálni, röviden, a melyekről valószínű, hogy az emberek azokat hasznosaknak fogják tartani, hogy szükségleteik kielégítésére vivő törekvésük közben azokat nem fogják figyelmen kívül hagyni.

Nem bizonyos azonban mindig, hogy vajjon az ember ebbeli törekvését siker fogja-e koronázni. Az ember legjobb igyekezetével és legjobb belátásával törekedhetik arra, hogy jószágot hozzon létre. Ez az igyekezete azonban igen sok körülménynél fogva csütörtököt mondhat.

Lehetséges, hogy az ember oly dolgot állít elő, a melyről azt hitte, hogy az emberek szükségleteinek megfelelő, azok kielégítésére alkalmas lesz. Ámde megtörténhetik, hogy időközben egy oly új tárgyat találnak az emberek, a mely említett szükségletüket a mi emberünk előállította dolognál jobban kielégíti. De megtörténhetik az is, hogy az embereknek szóbanforgó szükséglete egyáltalán megszűnik s így a mi emberünk előállította dologra már csak ennél a körülménynél fogva sem lesz embertársainak szüksége. Az így előállított dolognak az emberek nem fognak jószági minőséget tulajdonítani, mert egyáltalán nem lesz reá szükségük.

(Figyelmeztetjük az olvasót, hogy az itt mondottak nem ellenkeznek azzal, a mit »Az értékről« cz. dolgozatunkban az érték mértékéről mondtunk. Az értékelő folyamat ugyanis — ezt ott is hangsúlyoztuk — csak akkor indul meg, mikor az értékelő ember előtt az értékelendő tárgy egyáltalán hasznosnak, tehát jószágnak minősül. Ha a tárgy nem jószág, nem hasznos, egyáltalán kiesik az értékelő folyamatból is, mert nincs gazdasági jelentősége.)

3. Termelés alatt tehát egy bizonyos meghatározott cél felé való törekvést értünk. Nyilvánvaló, hogy mennél jobban közelíti meg az előállító folyamat ezt a célt, annál tökéletesebb lesz a termelés. A termelés ideálja a haszon maximumát létrehozni. Mennél jobban biztosítja a működés ezt a célt, annál termékenyebbnek mondjuk az előállítás folyamatát.

Ezen az alapon a következő megkülönböztetést tehetjük: Az a termelés, a mely oly jószágokat hoz létre, a melyeknek az ember hasznot tulajdonít, termékeny, termelékeny (*productiv*), a melynél ez nem sikerült, az céltévesztett, nem termékeny (*improductiv*); de azért nincs okunk, hogy az ilyen termelést ne nevezzük termelésnek.

Van azonban a termelés *productivitásának* vagy *improductivitásának* még egy más jellemzője is, mint a cél elérése vagy el nem érése.

A termelés közben az ember jószágokkal hoz jószágokból új jószágokat létre. Az ember nem terem, mikor termel. A termelésnek mindig bizonyos alzattal kell birnia, olyannal, a miből az új termék előáll. (Áll ez a szellemi termelésre is, csak hogy itt az alzat nem anyagi.) Új jószágok termelése tehát már meglévő jószágok felhasználásával történik. Azt pedig, hogy a használat közben mi történik az alája kerülő jószággal, már tudjuk. A jószág régi alakjában eltűnik szemünk elől, hogy az új jószágban lépjen elénk.

Ebből a tekintetből, a termelésre szükségelt jószágok felhasználása szempontjából, a termelést akkor mondjuk *productiv*-nak, ha az új jószág előállítására felhasznált jószágok régi alakjukban kisebb hasznosságot képviseltek, az emberek szükségleteinek kielégítésére kevésbbé voltak alkalmasak, mint a termelés folytán előállott új jószág. Ellenben, ha a termelés folytán előállott új jószág hasznossága nem lesz nagyobb, azaz csak akkora marad, vagy még kisebb lesz, mint az előállítás közben el- és felhasznált jószágoké, akkor *improductiv* termelésről kell beszélnünk.

A termékenység, a termelékenység tehát az a tulajdonsága a termelésnek, mely a termelést céljának megvalósításához segíti, vagyis a mely lehetővé teszi új jószágok, hasznosságok fokozottabb mértékben való előállítását.

4. A termelékenység fogalmát a társadalom gazdasági élete teremtetette. A magángazdaság szempontjából nem a *productivitas*

biztosítása teszi a termelés célját. Az egyes ember sohasem tartja a társadalom célját szemei előtt, hanem mindig a magáét. Ezt pedig biztosítva látja már akkor is, ha a termelés rá nézve nyereséggel jár, más szóval, ha az az ő magángazdaságára nézve jövedelmező. Az ember egyáltalán saját magángazdasága szempontjából a jószágok előállítását nem termelésnek, hanem szerzőmódnak tekinti. A magángazdaság akkor jövedelmező, ha az ember működése eredményéért, mikor azt a társadalom ítélőszéke elé bocsájtja, oly ellenszolgáltatást kap, a mely a szerzés céljából felhasznált jószágok által biztosított közvetlen haszonnál nagyobb, más szóval, ha az ember költségeit az azok segítségével elért haszon felülmulja. Vagyis, ha az üzleti együttható, a bevételek és kiadások összemérése, az előbbieket javára pozitív eredményt mutat.

Más kíváncsiak meg ezek szerint ahhoz, hogy az emberi működés termékeny s más ahhoz, hogy jövedelmező legyen. Következésképpen nem okvetetlenül termékeny az a foglalkozás, mely jövedelmező, és megfordítva. Egy rossz aratás például kisebb termékenységre mutat. Minthogy azonban a rossz termés következtében a gabonaárak emelkedni fognak, caeteris paribus előfordulhat, hogy a gazda jövedelme nem csökken. (Philippovich példája.)

A társadalom azonban az egyes magángazdaságok személyében gazdálkodik. Ennélfogva, hogy a társadalmi termelés meg ne akadjon, tervszerű működésében, melylyel a lehető legnagyobb productivitást akarja biztosítani, az egyes magángazdaságok érdekeire is figyelemmel kell lennie. A jószágoknak csak oly termékeny irányzatú és eredményű előállítása sarkalja a magángazdaságot újabb működésre, a mely egyúttal jövedelmező is. Egészséges társadalmi és gazdasági viszonyok között ez a rendes eset. Minden termékeny foglalkozásnak egyúttal jövedelmezőnek is kell lennie.

5. Nemcsak anyagi, de szellemi jószágok előállítását is termelésnek kell tekintenünk, ha helyesen akarjuk a társadalmi gazdálkodás mivoltát magyarázni. A gazdasági élet a szellemi munkára csakúgy rá van utalva, mint az anyagira. Az anyagi munka hozza létre az élet tárgyi feltételeit, testi szükségleteink kielégítésére szükséges azokat a dolgokat, a melyek hogyha hiányoznak, maga az élet is szünetelni fog.

Eltekintve már most attól, hogy az embernek testi szükségletei mellett egyéb, nem anyagi, hanem szellemi szükségletei is

vannak, a melyeknek kielégítése éppen az élet fenntartása céljából szinte okvetetlenül megkivántatik, figyelembe veendő, hogy maga az anyagi munka is a szellemi tevékenység vezetésére szorul. Nincsen olyan anyagi foglalkozás, a melyben akár közvetlenül, akár közvetve szellemi működés ne mutatkoznék. Anyagi és szellemi élet tehát a gazdálkodásban oly szorosan egybe van kapcsolva, hogy az utóbbit a gazdasági szempontból fontos jelenségek köréből kizárni egyáltalán nem lehet. Ezt az igazságot éppen a jószágok előállítása szempontjából úgy szokás kifejezni, hogy a termelés tárgya nemcsak anyagi, de szellemi jószág is lehet.

Mindkét folyamatnál a lényeg ugyanaz, a jószágok előállítására való törekvés. Legfeljebb annyiban tehetünk az anyagi és a szellemi termelés között különbséget, hogy míg az előbbinél túlnyomólag testi jószágból áll elő a túlnyomólag testi jószág, addig az utóbbinál a termelésre fordított túlnyomólag szellemi jószág túlnyomólag szellemi jószágot fog létrehozni.

6. A termelés, legyen az anyagi vagy szellemi, különböző színezetet kap a szerint, hogy mily irányban működik közre a jószágok előállításánál.

A termelés célja az, hogy olyan jószágokat állítson elő, a melyek az ember szükségleteinek kielégítésére alkalmasak, a melyeket az ember erre a célra használhat. Röviden a jószágok előállításának célja azok használata. (Egy talán szokottabb kifejezéssel: a termelés célja a fogyasztás.) A jószágokat előállító tevékenység tehát annál tökéletesebb, minél megfelelőbb módon nyújtja át használatra az előállított jószágot. Az, a ki a jószágot előállítja, arra törekszik, hogy oly anyagot állítson elő, a minőt a használat kíván, olyan alakba öntse azt, minőt a használat éppen keres, akkor és ott nyujtsa át a vele élő embernek, a mikor és hol éppen szüksége van rá.

Míg a jószágokat előállító ember ilyen irányu tevékenységgel van elfoglalva, egy pillanatra sem szünetel az előállítás folyamata; a jószágot tökéletesebb alakba önti, fokozza a jószágnak azt a tulajdonságát, a melynél fogva az éppen jószág, mert ez alatt alkalmasabbá teszi a használatra. Az ember ezalatt folyton termel. A termelés folyamata csak akkor végződik be, mikor az előállító magángazdaság a jószágot a használó magángazdaság birtokába bocsájtja át. (Ez persze csak a társadalmi gazdálkodás esetében van így. Az

elszigetelten álló magángazdaság a saját termelvényeit maga használja. Itt akkor végződik be a termelés folyamata, a mikor a jószág, a termék „kész“.)

Egyugyanazon jószág előállításánál tehát a termelésnek több szakát különböztethetjük meg, melyeknek mindegyikében más-más irányu termelés alá kerül a jószág. Az őstermelő azokat a gyümölcsöket szedi be, a melyeket a föld ős ereje útján szerzett munkájával. Ő anyagot állít elő. Az iparos ezt az anyagot átdolgozza, olyan alakuvá teszi, a minő alaku jószágra az embernek éppen szüksége van. A kereskedő, a ki a jószágot forgalomba hozza, akkor és ott nyújtja át az átalakított jószágot az embernek, a mikor és hol éppen szüksége van reá.

Társadalmi gazdálkodás esetén tehát a termelés folyamata csak akkor fejeződött be, mikor az ujonnan előállított jószág a forgalomból már kikerült, mikor az a használó magángazdaság körébe jutott.

Az előállítás folyamatának így két főszakát különböztethetjük meg. Az egyik a jószág anyagi előállítását s az azon véghezvitt alaki átváltoztatásokat öleli fel, vagyis akkor szűnik meg, a mikor a jószág, a köznapi kifejezéssel élve, kész.

Ez a tevékenység azonban nem biztosítja még azt, hogy a jószág a szükségletek kielégítésére szolgálhasson. Ehhez a jószágoknak az egyes magángazdaságok, a használók között való szétosztása is szükséges. Ez a szétosztás pedig nemcsak helyi, hanem időbeli is lehet. Az előállítónak a termelvényt nemcsak ott, a hol a magángazdaságnak reá szüksége van, de különösen akkor kell a használatra felajánlania, a mikor a szükséglet éppen felmerül. A szétosztó foglalkozás mellett tehát a „kész“ jószágokat fenntartó tevékenység is termelés. Az, a mit közönségesen a jószágok forgalomba hozatalának mondunk, teszi tehát az előállítás folyamatának második főszakát. Az elsőt a szűkebb, az utóbbit a tágabb értelemben vett termelés nevével illelhetjük.

7. Az őstermelő, az iparos, a kereskedő, a mikor jószágokat állít elő, illetőleg mikor a szükségletek kielégítésére alkalmas jószágokat nyújt, arra törekszik, hogy a termék lehetőleg tökéletes legyen, lehetőleg jól elégítse ki a szükségletet, a melynek fedezésére hivatva van. E törekvésében a jószág műszaki tökéletességét tartja szem előtt, a melyhez műszaki ismeretek segítik.

A közgazdaságtan egyáltalán nem foglalkozik a termelés műszaki oldalával, nem tanítja azt, hogy miként kell termelni, hogy a termék a legnagyobb tökéletességet érje el, sőt rendszeren azzal sem törődik, hogy az előállított termék mennyire tökéletes; csak azt kívánja, hogy a szükséglet kielégítésére alkalmas legyen. A gazdasági élet a maga valóságában ennél tovább megy. Nemcsak azt nézi, hogy az előállító folyamat eredménye egyáltalán alkalmas legyen az emberi szükséglet fedezésére, de arra is tekint, hogy a jószág ezt a szükségletet lehetőleg tökéletesen elégítse ki. De nem az abszolút, hanem a relatív tökéletesség az, a mi után törekszik. A tökéletességnek ezt a relatív fokát tartja a gazdasági termelés szem előtt. De mihez viszonyítja a tökéletességet, a mikor relatív tökéletességről beszél? A termelés adott előfeltételeihez; ahhoz, a mi a gazdálkodó embernek éppen a termelésre való gazdaságos felhasználás céljából rendelkezésére áll. Ezzel a termelés is hódol annak az elvnek, a melynek vezérlete alatt az egész gazdasági élet áll.

8. Gauss fizikai törvénye, mely szerint az élet arra törekszik, hogy a lehető legkisebb erő alkalmazásával a lehető legnagyobb erőhatást érje el, a gazdasági életben feltétlenül érvényesül. Ez uralkodik a magángazdaság összes műveletei fölött, hol is nyilvánulását takarékoságnak mondjuk. Ez szabályozza az egész társadalmi gazdálkodást, melynek szempontjából e törvény hatását a gazdaságossági elv alkalmazásának tulajdonítjuk. Ez a gazdaságossági elv lesz a társadalom külső gazdasági életének szabályozójává.

Az ember egyfelől arra törekszik, hogy a termelés céljából rendelkezésére álló jószágokat úgy használja fel, hogy azokból a lehető legnagyobb hasznot biztosítsa, másfelől, mikor egy meghatározott hasznosság (jószág) létrehozása céljából dolgozik, úgy cselekszik, hogy csak annyi jószágot használjon fel, a mennyi céljának megvalósításához okvetetlenül szükséges. Az ember a lehető legkisebb áldozattal a legnagyobb hasznot akarja biztosítani.

A gazdasági termelésnek ezt a főelvét a technikai sem hagyhatja figyelmen kívül. Ez természetes. Hiszen gazdasági és technikai termelés távolról sem két külön, egymástól elválasztott folyamat. Csak annak következtében beszélhetünk egymással szembe-

állítva gazdasági és technikai termelésről, mert két különböző képet kapunk, ha ugyanazt az egy folyamatot, a jószágok előállítását, két különböző oldalról tekintjük. Az előbbinél azt nézzük, hogy minő jószágokból állítja elő az ember, minő jószágok segítségével az új jószágot, az utóbbinál pedig azt vizsgáljuk, hogy az új tárgyat minő tárgyakból minő eszközökkel hozta létre. A termelés gazdasági oldaláról is figyelniünk kell arra, hogy mi a technikai követelmény. Viszont a tisztán technikai szempontokból kiinduló termelésnek sem lesz haszna, ha a gazdaságosság elvét szem elől téveszti.

9. A gazdálkodás e főelvét szem előtt tartva, hozza az ember a jószágokból jószágokkal az új jószágokat létre. Az ember nem tud teremteni. Tehát minden újabb dolog előállítása már létező dolgok feláldozását kívánja meg. A termelés így a létező anyagnak használható állapotba való helyezése, új jószág előállítása a régi jószágból. Ennek következtében a termelés mindig az újra való termelés (a reproductio) jellegével bír.

Az ezen ujjaalakítás közben felhasznált jószágok képviselik azt az áldozatot, melyet az ember a termelés érdekében hoz. A termelésre fordított áldozatokat röviden termelési költségnek mondjuk. Mennél kisebb termelési költség mellett, mennél nagyobb hasznot, mennél több hasznosságot előállítani, ezt kívánja a gazdaságosság elve, mely az erők maradandóságát, az élet fennmaradását akarja biztosítani. Ha a termelés hódol ezen elvnek, akkor irányzata termelékeny.

10. A termelésre fordított áldozatokat bizonyos jószágok teszik. Ezek egyúttal azok az elemek, a melyeknek közrehatásával játszódik le a termelés egész folyamata s a melyek majd éppen azon áldozat nagyságának arányában, a melylyel termelésre fordításuk jár, a termelés eredményében is részesedni iparkodnak.

Azok a jószágok, a melyek a termelés folyamatában elemek gyanánt szerepelnek, különböző természetük szerint három osztályba oszthatók. Az ember a természet nyújtotta anyagból állítja elő eszközökkel a jószágot. Ezen elemek közül az említett osztályok elsejébe a természet nyújtotta anyagokat soroljuk, másodikába az embernek testi és szellemi erő kifejtését, melylyel az anyag átalakítását végzi, illetőleg ezt az átalakítást intézi, harmadikába végül

azokat az eszközöket, a melyeket az ember munkálkodása közben felhasznál. Természetnyújtotta anyag, emberi munka és munkaeszköz ez az a három elem, mely a jóságok előállításánál szerepel.

Ezeknek az elemeknek nem mindegyike egyenlő fontosságu a termelésnél; nem mindegyiknek jelenléte szükséges okvetetlenül ahhoz, hogy termelés történjék. Így termelni mindenekelőtt segédeszközök nélkül is lehet. Az ember a munkaeszközöket csak azért alkalmazza, hogy a termelés minél tökéletesebb, minél termékenyebb legyen, hogy lehetőleg kevés áldozattal minél több eredményre vezessen. Természetnyújtotta anyag, valamint emberi munkálkodás nélkül azonban jóság egyáltalán nem jöhet létre. Ezek nélkül tehát termelés sem képzelhető. Tekintsük a termelést akár technikai, akár gazdasági szempontból, ez a két elem okvetetlenül szükséges hozzá.

A termelés harmadik eleme, az előállítás segédeszköze, különben keletkezését tekintve szintén csak e kettő közreműködésére vezethető vissza. Az ember a természet nyújtotta anyagból eszközt készít, a melyet a további termelésnél már felhasználhat.

A természet nyújtotta anyag, valamint az emberi munka a termelés elsődleges, eredeti, a munkaeszköz annak csak másodlagos, származékos eleme.

11. A gazdasági életben azonban a természet nyújtotta anyagok, a munkaeszközök, valamint az emberi munka, más szempontból is figyelembe jönnek, nemcsak úgy, mint a termelés elemei.

Ha ezeket az elemeket abból a szempontból vizsgáljuk, hogy melyik bir közöttük olyan erővel, hogy új jóságokat hozzon létre, akkor szemünk mindenekelőtt az emberi munkán fog megakadni. Ha azután a természet nyújtotta anyagokat, a termelés ezen másik elemét nézzük, akkor azt fogjuk tapasztalni, hogy a nagy természetnek az a része, mely ezeket az anyagokat létre hozza, t. i. a föld, szintén pozitív irányban működhetik közre a termelésnél. Hasonlóképen a munkaeszközök vizsgálatánál is azt fogjuk tapasztalni, hogy ezek a bennök felhalmozott energia segítségével fokozzák a termelés eredményességét.

A termelésnél való pozitív irányu közreműködést tehát az elemek egyikétől sem tagadhatjuk meg. A termelés elemei így egyúttal mint a termelés tényezői szerepelnek. Ugyanaz a gazda-

sági jelenség statikai szempontból mint termelő elem szerepel, míg dinamikai szempontból mint a termelés tényezője jelentkezik. E termelő elemek, illetőleg tényezők termelő erejét azonban pontosan csak úgy ismerhetjük meg, ha mindegyiket külön-külön, egymástól elszigetelten vizsgáljuk.

A természet ereje, a föld, egymagában a másik két elem, t. i. az emberi munka és az ember előállította munkaeszközök nélkül képes ugyan jószágokat előállítani, de gazdaságilag termelni, oly jószágot létrehozni, a melynek az ember gazdasági szempontból értéket tulajdonít, a mely nemcsak hasznos, de értékes is, egymagában nem képes. (Lásd erre vonatkozólag bővebben az I. fejezet 3. pontját.) Ahhoz, hogy a föld értékes jószágot állítson elő, okvetetlenül a munka közreműködésére van szükség.

Azok az eszközök, melyeket az ember a termelésre felhasznál a melyeket a tőke gyűjtő fogalma alá szokás foglalni, saját erejükből jószágot előállítani egyáltalán nem képesek. Csak mikor az emberi munkának segédeszközeivé válnak, csak akkor hatványozzák a termelés erejét, helyesebben szólva a munka termelő képességét.

A termelés folyamatában szereplő elemek közül egyedül a munka az a tényező, mely működését nem vezeti vissza egyéb tényezőkre. Gazdasági szempontból egyedül az ember, egyedül a munka termel. Fizikai szempontból a föld is termel az emberi munka közreműködése nélkül. A tőke e nélkül sem gazdasági, sem fizikai szempontból tekintve, nem termel.

A mikor tehát a termelés elemeit tényezői mivoltuk szerint tekintjük, különböző szerepük bizonyos fokozatot mutat.

A termelés elemeiről szólva elsődleges és másodlagos elemeket különböztethettünk meg. A tényezők viszonya is hasonlít az elsődleges és másodlagos elemek egymásközti viszonyához. A másodlagos termelő elem, a tőke, mint termelő tényező is csak másodrendű fontosságu. A munkaeszközök termelő ereje is csak mint a termelő erőt öregbítő segítő eszköz mutatkozik.

A munkának és a földnek tényezői szerepe, a melyeket egyformán mondhatunk a termelés elsődleges elemeinek, már különbözik egymástól. A föld ereje a munka közreműködése nélkül csak úgynevezett szabad jószágokat termel. Ahhoz, hogy a föld gazdaságilag termeljen az emberi munkának bármi kevés, de valamelyes közreműködése okvetetlenül kell. Ellenkezőleg ahhoz, hogy

az emberi munka termeljen, jószágokat hozzon létre, a föld ősserejének, mint termelő tényezőnek a közreműködésére nincsen szükség. Az emberi munkának szüksége van a természet adta anyagra, mint a termelés anyagi alzatára, mert az ember teremteni nem tud, de ez az anyag már az emberi munkával kapcsolatos termelő folyamat eredménye.

A termelés elsődleges elemei tehát tényezői mivoltukban nagyon is különböznek egymástól. Az emberi munka közreműködése okvetetlen feltétele annak, hogy a föld gazdaságilag termel-hessen. Fordítva ez azonban nem áll. Ebből következik, hogy gazdasági szempontból a munka az egyetlen termelő erő, melyhez mint tényezők csatlakoznak a föld ereje és a munkaeszközök, az előbbi segítőtárs, az utóbbiak segítőeszközök gyanánt. Ily értelemben mondjuk, hogy a természet, valamint a munkaeszközök összesége csak substratuma a munkának s hogy az első annak élő, a másik ugyanennek holt alzatát adja.

Különbséget tettünk a természet erejének s a munkaeszközöknek a termelésnél játszott szerepe s e szerep folytán érvényre jutó hatásai között. Az elsőt a munka segítőtársának, valami elevennek, az utóbbiakat segítőeszközöknek, élettelen dolgoknak mondtuk. E szükséges megkülönböztetés oka abban rejlik, hogy a természet ereje az ember akaratától függetlenül működik, annak eredete egészen úgy, mint az emberi munkáé, saját magában keresendő. Az ember a természet erejét munkájával csak céljaira fordíthatja. A munkaeszközöknél ez nem áll, azokat az emberi munka alkotja s működésüket mindig ez indítja és szünteti meg. Hatásukkal csak a munka erejét fokozzák, a nélkül, hogy a mellé egy szintén eredeti termelő erőt állítanak.

12. E termelő tényezők a termelésnek nem minden ágánál működnek egyenlő módon közre. Ha a gazdasági életnek azt a szakát vizsgáljuk, melyben a munkaeszközök használata már meggyökeresedett szokás, fel fogjuk ugyan a termelés minden ágánál a mondott tényezők nyomait találni, de távolról sem mindegyikét mindenütt egyenlő mértékben.

Az őstermelésnél az ember a természet erejére van utalva. Szinte úgy tűnik fel itt, mintha egyedül a természet ereje termelne s az ember ezt a termelést csak megindítaná, irányítaná s annak gyümölcseit beszedné. Az emberi munka itt éppen ebben

a közreműködésben nyilvánul s ez a szerepe teszi a termelés eredményét gazdasági értékűvé. Természetéhez képest az őstermelés kisebb mértékben szorul munkaeszközökre. Az ipar és a kereskedelem a természet erőit nem nélkülözheti, annak termelő erejére azonban nem szorul. A munka itt különösen a munkaeszközök nagyarányu alkalmazásával termel.

Ezért halad nagyobb léptekkel az ipar és a kereskedelem termelékenységé, mint az őstermelésé, mert a természet ereje egy bizonyos ponton túl fokozást nem tűr. A munka ereje pedig munkaeszközök alkalmazásával szinte a végtelenségig fokozható. A fejlődés természetes iránya annak a termelő módnak kedvez, mely a gazdaságosság elvét legjobban megvalósítja s ez a munkaeszközökkel való közvetett termelésnél sokkal inkább lehetséges, mint a közvetetlennél.

13. Az emberi munka termelő ereje, ha eredményes akar lenni, a többi termelő tényező közreműködésére van utalva. Az ember arra törekszik tehát, hogy a földnek, valamint a rendelkezésére álló munkaeszközöknek, szóval a termelő tényezőknek, egy részét hatalmába kerítse. A magántulajdon rendszerén alapuló társadalomban ennek a lehetősége meg van adva. A magántulajdonnak éppen a jószágok a féltve őrzött tárgyai, azok a dolgok, a melyek vagy egyenest az ember szükségleteinek kielégítésére alkalmasak, vagy a melyek a szükségletek kielégítését legalább lehetővé teszik az által, hogy érettök az ember más, egyéni szempontból megfelelőbb, pillanatnyilag szükségesebb jószágokat kaphat.

A magántulajdon rendszere a szerzést mértékileg nem szabja korlátok közé. Ebből természetesen folyik, hogy az egyenlőtlen emberi erőkkel folytatott gazdasági küzdelem eredményeként a jószágoknak, a magántulajdon szempontjából most már vagyonnak, az egyes magángazdaságok között való megoszlása sem lesz egyenlő. Egyes magángazdaságok kezében a földnek, valamint a munkaeszközöknek nagyobb része fog felhalmozódni, mint a többiben. Sőt a magángazdaságok jórésze egészen ezeknek a tényezőknek a híján marad.

Annak következtében, hogy a termelés okvetetlenül szükséges feltételei nem találhatók mindig együtt egy kézben, a termelést a magántulajdonon alapuló gazdasági rendben csak az által lehet biztosítani, ha több, a különböző erőkkel és termelő tényezőkkel

egymást kiegészítőleg rendelkező magángazdálkodás közreműködése a cél érdekében egyesül.

Az ilyen célirányos egyesülés a termelés meghatározott szervezése által létesül.

A gazdasági élet rendje bizonyos fokig már maga szervezi a termelést. A gazdaságossági elv szem előtt tartása és a jövedelmező s ez által productiv termelésre való törekvés önkéntelenül abba az irányba tereli az egyes magángazdaságok körében külön-külön lejátszódó termelő folyamatokat, hogy az egyeseknek csupán saját egyéni javukat szem előtt tartó működése a társadalom továbbfejlődését fogja — igaz, hogy keserves küzdelem árán — biztosítani.

14. A különböző magángazdaságoknak közös termelés céljából való egybekapcsolását azonban már nem egyedül a gazdasági élet bennrejlő természete végezi. Ezt a másodlagos szervezést az emberi munka, ennek is szellemi ereje létesíti. Azt a munkát, mely a termelő tényezőkként szereplő és különböző magángazdaságok vagyonszférájában lévő jószágcsoporthoz egy közös termelő cél érdekében egyesíti, vállalkozásnak, a termelésnek ilyen egyesített alakját pedig vállalatnak mondjuk.

Ha a munkaerővel rendelkező embereket egy olyan magángazdaság egyesíti, mely maga elég vagyonnal s így a munkának elegendő anyagi alzatával, valamint elegendő munkaeszköz gyanánt szolgáló jószággal bír, ha maga a magángazdaság rendelkezik annyi munkaeszközzel, hogy ezeknek a segítségével is a lehetőségig termelékenyén tudja tenni a termelést, magánvállalkozásról beszélünk. Ha nemcsak a munkaerők, de a munka anyagi alzatának és a munkaeszközöknek egybegyűjtése is több magángazdaság egybekapcsolását teszi szükségessé, társas vállalkozásról szokás beszélni. Ez a megkülönböztetés logikailag mindenesetre kifogásolható, de szélkében el van fogadva s azon a nagy fontosságon alapul, a melylyel a munka anyagául, valamint a munkaeszközök gyanánt szolgáló jószágok csoportjai a termelés eredményessé tétele szempontjából bírnak.

15. A magántulajdon gazdasági rendszerén alapuló társadalom a vagyoni viszonyokat jogilag rendezi. Ez a jogi rendezés a társas vállalkozás formáit is különbözőképpen szabályozza. Bennünket ez a jogi rendezés csak annyiból érdekel, a mennyiben azokat a

különböző elveket mutatja be, melyeknek alapul vételével a társas vállalkozás szervezkedhetik.

A társas vállalkozások eredeti alakja az, mely jellemzőjét a tag értelemben vett munkaeszközök nagyarányu egyesülésétől nyeri. Ennél a munkaerők egyesítése, mely a magánvállalkozásnál is előfordul, csak alárendelt szerepet játszik.

A gazdasági élet, különösen a legujabb idők társadalom-gazdasági viszonyai kifejlesztették azonban a társas vállalkozás azon alakját is, melynél a munkaeszközök egyesítése mellett a munkaerők egyesülése egyenlőrangú, sőt gyakran elsőrendű szerepet játszik. Ily vállalkozás a szövetkezés útján létesül, melynél nem a munkaeszközök egyesítése, de a munkaerők kapcsolódása, szövetkezése a fontos. Nem az élettelen eszközöket hordja össze a vállalkozás, de a munkaerők önmaguktól egyesülnek. A jogi rend is felismerte a társas vállalkozások e különböző lényegét és az úgynevezett kereskedelmi társaságok, a munkaeszközöket csoportosító vállalkozások mellett a munkaerők egyesülésén alapuló társaságokat, a szövetkezeteket külön szabályozza.

A társas vállalkozás e két különböző alappal bíró formájának felismerése most már tökéletesebb világot vet arra a különbségre is, a mely az egyéni és társas vállalkozás között fennáll. A szövetkezeti elv térfoglalásával a társas vállalkozásoknak azon szokásos jellemzője, melylyel ezeket rendesen említeni szokás, t. i. hogy a munkaeszközök egyesítése útján létesülnek, megszűnik a társas vállalkozások kizárólagos sajátága lenni. Ma már nem áll feltétlenül, hogy csak a munkaeszközök egyesítése hoz létre társas vállalkozást.

A munkaerők önkéntes egyesülése, a mely mint önálló gazdasági egység szerepel és nem olvad bele egy más egyén magángazdaságának körébe, szintén társas vállalkozást teremt.

A nagy gazdasági küzdelemben, mint ezt alább látni fogjuk, az egyenkint elenyésző csekély munkaeszkőzzel rendelkező munkaerők egyesülése nagy feladatokra van hivatva.

16. A magángazdasági rendben szereplő vagyoni erők különbözök. Ez, de főleg a társas vállalkozás ereje és az elszigetelt egyes magángazdaság gazdasági hatalma közt fennálló különbség azt vonja maga után, hogy a termelés nem történik mindenütt egyenlő arányokban.

Az elszigetelten álló kis magángazdaság, melynek vagyona s így a munkaeszközökben rendelkezésre álló ereje aránylag csekély, a termelés folyamatában csak sokkal kötöttebben működhetik, mint a nagyobb vagyoni erővel rendelkező gazdaság vagy a munkaeszközök és erők egyesítését alkalmazó termelés. Az üzem nagysága tekintetében különbözik a termelés e két módja.

Az egyedül álló s csekély vagyoni erővel rendelkező magángazdaság nem tudja termelésében azokat az eszközöket alkalmazni, melyek a termelést hatályossá tehetik. Azonkívül látóköre szűk, nem látja mindazt a szükségletet, a melynek kielégítésére közreműködhetnék, nem termel piacra, hanem csak megrendelésre. Ennek következtében a rendelkezésre álló termelő tényezők termelőképességét sem használja teljesen ki. A nagy üzem alapján berendezett termelést ellenkezőleg éppen az jellemzi, hogy mindenben a legtermelőképesebb munkaerőket és munkaeszközöket alkalmazza, a munkamegosztást lehetőleg keresztül viszi. A nagy vagyoni erő arra képesíti, hogy fokozottabb mértékben vállalhassa el a kockázatot, s hogy így első sorban a piacnak termeljen. A kis üzem az egyéni magángazdálkodás, a nagy üzem a vállalkozás termelő módja.

Magángazdasági szempontból a jövedelmezőség, társadalomgazdasági szempontból a termékenység különösen a nagy üzem sajátja, de nem feltétlenül. A nagy üzem is lehet terméketlen, lehet jövedelmet nem hajtó, és megfordítva.

17. A kis üzem rendesen csak olcsó munkaeszközöket alkalmazhat, s ezek csekélyebb termelőképességüknél fogva a termelést sem tehetik föltöbb eredményessé. A nagy üzem költséges munkaeszközöket szokott alkalmazni, ezeknek nagyobb munkaerőjét azonban úgy kihasználhatja, hogy a velők végzett termelés jóval eredményesebb lesz.

A termelést a szerint, hogy költséges, de productivabb, vagy olcsóbb, de kevésbé productiv termelő tényezőket alkalmaz, belterjesnek (intensiv), illetőleg külterjesnek (extensiv) szokás nevezni. Kis üzem és a termelés extensitása egyfelől, nagy üzem és a termelés intensiv volta másfelől, nem esnek mindig össze. A nagy üzem azonban, különösen az, mely a munkaeszközök nagyarányu alkalmazásán alapul, aránylag sokkal intensívebb termelést folytathat, mint a kis üzem, mint az a termelés, mely munkaeszkö-

zőket csak korlátolt mértékben alkalmazhat. Ez a különbség rögtön szemünkbe ötlík, ha az ipart pl. a földműveléssel állítjuk szembe.

18. A szükségletek szaporodásával s így a kultúra haladásával a gazdasági élet is fejlődik. A termelésnek is mindig többnek és tökéletesebbnek kell lennie. Ezt a tökéletesbülést a mindig intensivebbé váló munkálkodás biztosítja. A gazdálkodásnak, a termelésnek ugyanis mindig intensivebbé kell lennie, hogy a növekvő szükségletekkel mind nagyobb számban fellépő embereket kielégíthesse. A népesség szaporodásával, sűrűbbé válásával azonban azoknak az eszközöknek a száma is gyarapodik, a melyeket az ember éppen azért alkot, hogy szükségleteinek kielégítése közben segítségére legyenek.

A társadalom gazdasági viszonyainak egészséges fejlődése mellett ezek az eszközök legalább is oly mérvben növelik a termelő munka eredményességét, a milyenben a szükségletek szaporodnak. A termelés eredményessége azonban nem végtelen, mert minden termelő tényező termelőképességének meg van a határa (Malthus). Azoknál a termelő ágaknál, melyek főleg a természet erejére támaszkodnak, ez a határ sokkal közelebb fekszik, mint azoknál, a melyeknél az emberi munka vagy a munkaeszközök közreműködése játszsza a főszerepet.

Irodalmi jegyzetek:

A termelés fogalmának olyan magyarázata, minőt a fennebbieken mi adtunk, a közgazdaságtanban rendszerint nem szokásos. Igen sok eltérő vélemény olvasható arra vonatkozólag, hogy mit kell termelés alatt érteni. Ezek a vélemények két homlokegyenest ellenkező felfogás köré csoportosulnak.

Az első felfogás a francia physiokratismus s az ezzel egybekapcsolódó angol individualis liberalis irányzatban birja gyökerét. Tudjuk, hogy ez az irányzat mint vélekedett az ember szellemi, lelki világának a gazdasági életben játszott szerepéről. Ennek kapcsán azt is láttuk már, hogy ez az iskola a jószág gazdasági fogalmát minő szűkre szabta. A termelésről alkotott felfogása is megfelel ennek az egyoldalú és szűk látókörnek. Az angolok klasz-

szikus közgazdaságtana s az ehhez csatlakozó francia és német irodalom csak az anyagi jószágok előállítását tekinti termelésnek. Ezen felfogás szerint csak az anyagi munka termékeny. A physiokratizmus ezt a tévedést genialis egyoldalúságával csak még nagyobbá tette volt.

Hogy az angol klasszikusok szűk felfogása viz volt a socializmus malmára, azt természetesen fogjuk találni, ha tekintetbe vesszük ennek az irányzatnak agitatorius törekvéseit.

A mult század végének, valamint a jelen század elejének közgazdaságtana, úgy szintén a socializmus vallja az említett egyik szélső felfogást a termelés lényegét illetőleg. Ez a nézet azonban tágabb körökben, is tért hódított. Vallják olyanok is, kik egyébként a szellemi, értelmi foglalkozásoknak gazdasági szempontból való hasznosságát elismerik (Dietzel, Philippovich). Mi ezeknek az íróknak a tanításában nemcsak tévedést, de következetlenséget is látunk. (V. ö. különösen Philippovich, Grundriss der politischen Oekonomie. I. Dritte Auflage. 1899. 105. lap 3. és 108. oldal 4. pont.)

A másik szélső felfogást legvilágosabban az ethikai iskola jellegzetes képviselői vallják. Ezek szerint termelés alatt új érték előállítását kell értenünk.

Az érték előállítása már csak azért sem tekinthető termelésnek, mivel az érték nem olyan szellemi vagy anyagi jószág, melyet az ember előállíthatna. Az érték viszonylat, mely a gazdálkodó ember és a gazdálkodás tárgya, a jószág között fennáll. Az érték nem is a jószág bennrejlő tulajdonsága. Ennek következtében a termelésnél is csak annyiban jöhet tekintetbe, a mennyiben a termelés alzatát, vagy a termelés eredményét tevő jószág majd remélhetőleg az emberrel értéki viszonylatba kerül.

Az érték nem bennrejlő, hanem csak egy kívülről, még pedig a termelés folyamatától teljesen független gazdasági jelenség hozzájárulásával bekövetkező tulajdonsága a jószágnak.

Minthogy azonban az értékesség nem más, mint a hasznoságnak bizonyos integrált foka, mint bizonyos gazdaságilag megbecsült hasznosság, nyilvánvaló, hogy az ethikai iskola hiveinek, mikor értékek termeléséről beszélnek, tulajdonképpen értékes dolgok előállításáról kellene beszélniök. Az értékelés azonban már egy magasabb rendű funkciója a társadalom gazdasági életének. Sem a termelés folyamata alatt, sem közvetlenül annak befejeztével nem tűnik még ki, hogy az előállított tárgy alája fog-e kerülni

a társadalom említett funkciójának. Ezért beszéltünk mi csak jószágok, hasznosságok, és nem érték termeléséről.

Felfogásunk az ethikai iskola nézetétől ezek szerint inkább csak a kifejezésmódban különbözik, nem lényegében. Mi jószágról beszélünk, a mikor az ethikai iskola rendesen értéket mond. Ezt a kifejezést azonban rendesen az értékes jószág rövidített értelmében használja. Mi is kiterjesztjük a termelés fogalmát mindarra, a mi az embernek hasznos, a mit az ember jószágnak hajlandó tekinteni. Ennyiben az értelmi, szellemi működést is termelésnek mondjuk, a mint ezt legelőször az ethikai iskola hangsúlyozta. Ettől a helyes felfogástól eltérni, a melynek érvényrejuttatása az ethikai iskola dicsősége, határozottan visszaesést jelentene.

Másfelől azonban nem osztjuk az ethikai iskola nem egy hívének azt a felfogását, hogy a termelés fogalmát nem a folyamat lényegéből, de céljából magyarázzák.

*

Az irodalomban az iránt megegyezés uralkodik, hogy a jószágok mely csoportjaiból kerülnek ki azok a jelenségek, melyek a termelés folyamatában szerepet játszanak. Legfeljebb az iránt térnek el a nézetek, hogy a jelenségek minden csoportjának megadjuk-e a jószág nevet s ne tartsuk-e fent ezt az elnevezést csak azokra, melyek kézzelfoghatólag, tárgyi alakban lépnek elénk.

Az a másik kérdés azonban már, hogy minő a termelés folyamatában feltűnő jószágelemek szerepe a termelés közben, tudományunk legvitatottabb kérdései közé tartozik. A sokféle felfogást már a különböző elnevezés is mutatja, melylyel a jószágok egyes csoportjainak termelő szerepét illetni szokás. Az írók egy része termelő erőkről, más része termelő tényezőkről beszél, még többen felváltva és össze-vissza használják ezt a két megjelölést; daczára annak, hogy mint kifejtettük, a kettő távolról sem jelent egyet. Tudunk oly jószágcsoporthoz, a mely a termelésnél pozitív tényező gyanánt szerepel, a nélkül, hogy termelő erő, főleg önálló termelő erő volna.

A termelés tényezőinek szerepével az irodalomban legelőször az az irányzat foglalkozott, mely először fordította figyelmét a gazdasági élet elemibb jelenségeinek vizsgálatára.

A merkantilismus a gyakorlati élet közgazdaságtana volt.

Elméleti kérdésekkel először a physiokraták foglalkoztak. Hiszen gyakorlati tanításaik is hamis elméleti kiinduló pontokból tökéletes logikával megszerkesztett következtetések láncolatai. A physiokraták a jószágok termelő szerepét abból a szempontból vizsgálták, hogy melyik tud új anyagot előállítani.

A skót moralphilosophia átlátta, hogy a jószágokban az anyag mellett még egyéb elemek is szerepelnek, melyek azokat éppen jószágokká teszik. Felismerték a munkának mint termelő tényezőnek elsőrendű fontosságát. De ezek az írók csak az anyagi munkát sorolták a gazdasági termelő erők közé, a szellemi nem. Ezt csak az újabb irodalom teszi, de az sem egyhangulag.

A socialismus éppen úgy, miként mi is, csak egy önálló gazdasági termelő erőt ismer, a munkát. Tanításaiban azonban két hibát követ el, egy elméletit és egy gazdaságpolitikait. Elméleti tévedése, hogy a munka mellett szereplő termelő tényezőket nem látja meg. Ebből következik tévedése gazdasági politikájában, a mikor ezeket a termelő tényezőket nem akarja a jövedelem eloszlásának kiinduló pontjaiul elfogadni.

a) A termelő erő: a munka.

1. A közgazdaságtan saját tárgyának kereteihez képest megsűkíti a munka közönséges, közbeszédben használatos fogalmának körét. Csupán emberi erő kifejtést ért alatta. Ez az emberi erő kifejtés lesz a munka közgazdasági fogalmának alapjává.

Az ember ugyanis dolgozni tud. Ez a nagyfontosságú körülmény válik a szükségletek nyomása mellett a gazdasági életnek második megindítójává, sarkpontjává. Munkálkodás nélkül nincsen gazdálkodás.

Az a körülmény azonban, hogy munkálkodunk, soha sincsen ok híján, nem magától való. Bizonyos szükségleteknek kell okok gyanánt fennforogniok, hogy munkálkodás létesüljön. A szükségletek készítetnek bennünket munkára. Másfelől pedig a munkálkodás — különösen annak közgazdasági alakja — lassan fejlődik ki. A szükségletek nyomása alakjában a természet csak lassan tanítja meg az embert dolgozni, miközben az ember a maga kárán tanul. Az éhség tanította meg pl. ősapánkat arra, hogy miként kell a vadat elejteni, az éhség tanította meg az állattenyésztésre, majd a föld művelésére. Ugyanez a prózai ok bírja az embert arra, hogy egymással közlekedjék, hogy csereberéljen, hogy kereskedjék. Azt is csak lassankint sajátítja el az ember, hogy miként kell dolgoznia, hogy lehetőleg tökéletes eredményeket hozzon létre. A munkaképesség, az ügyesség is csak lassan fejlődik. A szükségletek nyomásából kiindulva így tüntethetjük fel vázlatosan azt a folyamatot, a melynek során az emberi munkálkodás az életben nyilvánvalóvá lesz.

Kérdés azonban, hogy az említettek, vagy a hozzájuk hasonló okok okvetetlenül mindig oly munkálkodást vagyis emberi közreműködést hoznak-e létre a gazdasági életben, a melynek tárgyunk

közgazdasági fogalma szempontjából is megadhatjuk a munka elnevezést.

Mikor például a még barlangban lakó ősember a közvetlen közelében termő gyümölcsökkel, egy-egy odatévedő apró állattal, a melytől félnie nem kell, elégíti ki az időről-időre önkéntelenül feltámadó érzést, a melyet éhségnek mondunk, a mikor még barlangjából alig mer távozni, a mikor a természet készen nyújtja neki mindazt, a mire kezdetleges izlésének szüksége van, és a mikor még — s ezt különösen hangsúlyozzuk — másokkal az így nyert táplálékért megküzdnie nem kell, visszéghez ugyan valamelyes cselekményt, de ezt munkának a fogalomnak abban az értelmében, mely után mi most kutatunk, alig nevezhetjük. Hiányzik a munkálkodás fő jellemzője: az emberi erő kifejtés és az ezt kísérő diffus fájdalomérzet, mely az életerőt apasztja.

Csak akkor kezd az ember tulajdonképen munkálkodni, a mikor először merészel messzebb, addigelőtte ismeretlen tájakra menni, a mikor új dolgokat lát, melyek új szükségletek érzetének csiráit keltik fel benne, de különösen a mikor hasonló körülmények közt kóborló embertársával először találkozik. Így tanítja meg az embert a szükségletek nyomasztó volta arra, hogy testi és szellemi erejének hasznát vegye.

Pontosan meghatározni persze azt, hogy e folyamat során mikor kezdődik a tulajdonképeni gazdálkodás, hogy mely időpontban váltja fel a munkálkodás, mint a jóságok előállításának módja az egyszerű szerzést, az aquisitiont, éppen oly kevésbé lehet, mint a hogy nem tudjuk megmondani, hogy hol végződik a szerves világ és hogy hol kezdődik a szerves. (It is this inclusion of labour as a chief factor, which constitutes production in contrast with aquisition. Spencer, Principles of Sociology. III. 365. lap.)

2. A munkálkodás a gazdasági élet legszembetűnőbb és legszínesebb jelensége. Az emberi munkálkodás irányító szerepet játszik a gazdálkodás terén. A gazdasági élet menetét az emberi munka vezérli. A munkálkodás módja, az a viszony, mely a munkás embert a feldolgozható külvilághoz csatolja, az az ezerféle változat, mely a munkálkodás alanya és tárgya között a fejlődés hosszú menetén keresztül lejátszódik, legkönnyebben érzékelhető sajátosságát adja az egész gazdasági életnek.

A gazdaságtörténet az ember gazdasági életének különböző szakairól beszél. Megkülönböztetéseiben mindig az emberi munkát veszi alapul, azt nézi, hogy minő tárgyakat von az ember alakító hatalmába s hogy ezt az alakítást miként végzi. A kézi ipar legkezdetlegesebb alakjától kezdve, melynél a családfő vezetése alatt a család tagjai a család összes szükségleteinek kielégítésén saját kézi tevékenységükkél munkálkodnak közre, a vállalatok e csirájától kezdve, egészen a modern kor gépóriásokkal dolgozó roppant gyáraiig, az egész nagy gazdasági forradalom alakulása a munkálkodás módja körül forog. Jóságok előállítása és munka egy. Éppen ezért a munka az ember legfontosabb jósága.

3. A gazdasági vagyis az a munka, melylyel a gazdaságtan keretében foglalkozunk, kétféle, úgymint testi és szellemi. Az előbbi testi, az utóbbi szellemi erő kifejtéssel jár. Ez a kettő azonban szigorúan a gyakorlati megvalósításban el nem választható. A legkezdetlegesebb testi munka is kényszerít bizonyos fokú szellemi erő kifejtésre, s viszont a szellemi munka is rendesen megkíván bizonyos testi munkát, legalább is részben maga után vonja a testi munka physiologiai eredményeit.

Nevezetes, hogy a társadalmi fejlődés keretében a testi munka nem mutat növekedést, sőt ellenkezőleg, kezdetleges fejlettségi fokon átlag nagyobb, mint a magasabb műveltségi fokon. A szellemi munka már egyenes arányban növekszik a kultúra haladásával, melynek különben is felépítője.

A szellemi munka körében legfontosabb gazdasági jelenség a vállalkozó munkája. Ez vezeti a magántulajdon vagyoni jogi rendszerén alapuló társadalom gazdasági életében a jóságok előállításának folyamatát. A vállalkozó mérlegeli a maga szellemi munkájával azokat a feltételeket, melyek a jóságok előállítása előtt állanak, ő szabja meg a termelés irányát és mértékét. Ő vezérli a testi munka tömegét s annak az alsóbb rendű szellemi munkának is ő mutatja meg az utat, mely a jóságok előállítása közben a termelés kohójába kerül. A vállalkozó munkája szervezi a jóságok előállítását.

A mai gazdaságtan nem győzi eléggé szemükre vetni a klaszikusoknak azt a rövidlátásukat, hogy az értelmi, a szellemi munkát egyáltalán kiküszöbölték a gazdaságilag számbavehető jóságok közül. Pedig a mai gazdaságtan sem marad következetes saját

magához éppen ezen a téren, a mikor például a tőkét elvonva személyesíti, a mikor a tőkéhez kapcsolódó szellemi munkát is csak a vállalat jelenségének szűkre szabott körében látja meg és ezen a tárgyilagosan megszabott szűk körön túl vizsgáldni nem igen próbálkozik.

Az elméletnek éppen az a feladata, hogy felkutassa és jól mérlegelje a munka szerepét a jószágok előállításának folyamatában ott, hol a munkaeszközök és a vagyoni erő is közreműködnek. Ez ugyanis a szellemi munka közvetlen nyilvánulásának legtagabb tere a gazdasági élet mezején.

Rendesen vállalatról beszélünk csak, s a vállalat tárgyi fogalma eltakarja szemünk elől a vállalkozót és az ő szellemi munkáját. Így a vállalkozó csak mint a munkással szemben álló tényező jó figyelembe a gazdasági jelenségek vizsgálatánál.

Ez a szembeállítás csak a magántulajdon rendszerén alapuló társadalom vagyoni rendje szerint indokolt, de a vállalkozó és a munkás társadalomgazdasági szerepe szerint merőben téves. A vállalkozó éppen úgy munkát végez, mint az az egyén, a ki a termelésnél egyszerűen csak mint munkás jön számba. Csakhogy ez utóbbi munkájánál a munka testi válfaja lép inkább előtérbe, míg a vállalkozó munkája a jószágok előállítása szempontjából nem kevésbé fontos s a mint alább látni fogjuk, éppen úgy termelő erőt magában rejtő szellemi foglalkozás.

4. Mondottuk, hogy a szellemi és a testi munka nem választható el egymástól teljesen. A szellemi és testi munka e szükségképeni összefüggése kerül szemünk elé a tanult és nem tanult munka (skilled, unskilled, labour) szerint való megkülönböztetésnél. Az elsőnél a szelleminak fontos szerep jut, míg a másodiknál ez sokkal alárendeltebb jelentőségű. Persze ez a megkülönböztetés is csak relatív értékű. Lehetséges, hogy valamely, bizonyos foku ügyességet kívánó munkát egy adott gazdaság körében mindenki el tud végezni, akkor ezt a munkát ott tanultságot nem kívánó munkának fogják tekinteni.

5. A társadalom jogi rendje a munkát is különbözőképen szabályozhatja, érvényesülését többé vagy kevésbé szabaddá teheti. A jogi berendezések e különbözőségei szerint különböző munkarendszerekről beszélünk.

A társadalomban a jogrendszer és a gazdasági élet között szoros kapcsolat áll fenn. Közelebbi bizonyításra nem szorul, hogy a jogi alakulatok első sorban a gazdasági életviszonyok szüleményei; a gazdasági élet teremti meg kérlelhetlen szigorúsággal azokat a jogi alakulatokat, melyekre hullámozása közben, mint szilárd támaszokra szüksége van.

De viszont nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy a jogrend is befolyásolhatja a gazdasági életet és pedig nemcsak másodlagosan az által, hogy minden bizonyos gazdasági életcél szempontjából véghezvitt jogi rendezés megkötöttséget szül a gazdasági viszonyok bizonyos későbbi, az előbbivel esetleg homlok-egyenest ellenkező alakulatával szemben, hanem az által is, hogy az ember legfőbb javaira vonatkozó jogi rendezés, az ezekre vonatkozó, az emberek lelkében mélyen gyökerező jogi felfogás teremt esetleg olyan állapotot, melynek a gazdasági életcélok mélyebb logikája ellentmond, de a melyet csak úgy röviden egy csapásra megváltoztatni a legkülönbélebb körülményeknél fogva nem lehet. E rögzítő körülmények legfontosabbika az egyes társadalmi körök vagyonjogi érdeke. A hatalmasabb társadalmi posztíóban levők olyanná tehetik a jogi rendet, hogy a gyengébb társadalmi osztályokat e jogrend segítségével a maguk számára kizsákmányolhatják.

Rendesen azt szokták mondani és tényleg első pillanatra úgy is tünik fel, mintha különösen csak a társadalmi élet kezdetlegesebb alakulataiban fordulhatna elő, hogy bizonyos osztályokat más osztályokkal szemben a jogrend kiváltságol.

Látni fogjuk, hogy ez a tanítás csak részben felel meg az igazságnak. A történelem csak azt bizonyítja, hogy egyes társadalmi osztályoknak más osztályok alá vetése ez utóbbiak vagyoni érdeke tekintetéből nyomasztóbb és rendesen sokkal szorosabbra bilincselő jogi formák segítségével történik a gazdasági kultúra alacsonyabb, mint a gazdasági fejlettség magasabb fokán.

Mire vonatkozik azonban az a jogi rendezés, mely a fentiek értelmében ennyire érezteti a gazdasági élet terén hatásait?

Vonatkozik a gazdasági élet legfontosabb momentumaira. Azokra a tényezőkre, melyek mint legnevezetesebbek szerepelnek a gazdasági élet, különösen pedig a jószágok előállítás terén. Ilyen mindenekelőtt a munka, a termelésnek ez a hatalmas mozgóatója. Ilyen aztán a gazdálkodás substrátuma, t. i. a munkálkodás tárgyat

tevő jószág és végül ilyen az a jószág is, mely a munka terméke gyanánt előáll.

6. A szerint ugyanis, hogy egyfelől a munka mint gazdasági momentum, másfelől a munkálkodás tárgya, illetőleg a munkálkodó alany és a munka terméke között milyen jogviszony áll fenn, a munkálkodás módjának különböző rendszereiről, röviden különböző munkarendszerekről szokás beszélni.

A munkarendszerek kérdése első sorban, alaki tekintetben tehát jogi kérdés, tényleg pedig hatalmi kérdés; mert a jogi viszonyok csak bizonyos társadalmi viszonyoknak kényszerítő rendelkezésekben visszatükröződő berendezkedései. Éppen ezért a munkarendszerek tárgyalásánál érdemileg hatalmi viszonyokról kell szólanunk, arról kell megemlékeznünk, hogy az egyes társadalmi osztályok nyomatékai mint helyezkednek egymás fölé.

De mivel ezek a hatalmi viszonyok nem maradnak pusztán a muló társadalmi élet keretében, nem napról-napra változó nyilvánulásai a társadalmi küzdelmeknek, hanem bizonyos állami alakulatok körén belül az életviszonyokat megkötő jogi rendelkezésnek is tárgyaivá lesznek, vizsgálódásunk — a mint ez egyébként már a fentebbiekből is bőven kitűnik — a jogi alakulatokat sem hagyhatja figyelmen kívül.

A munka és a munka tárgya, vagyis a munkás és a munka terméke közt fennálló viszony elvontan tekintve kétféle lehet. Kétféle jelentőség tűnik elénk, ha összegezve szemléljük az itt szükségképen felmerülő gazdasági és jogi szempontokat. E szempontok egyike a teljes megkötöttségé, másika a teljes szabadságé.

Az első alatt azt az esetet értjük, mikor a munkás és a munka tárgya között fennálló gazdasági viszonylathoz a jogi rendezettség szempontjából az a sajátság járul, hogy a munkás egyáltalán nem rendelkezik semmi tekintetben sem munkája termékével; de sőt gazdaságilag kifejezve munkája, jogilag kifejezve személyisége is másnak a tulajdonát teszi. A másik eset ennek éppen az ellentéte, a mikor tudniillik a munkás munkája tekintetében tökéletesen szabad; munkájának terméke az ő minden tekintetben kizárólagos tulajdona, sőt a mikor munkájának, ennek tárgyának, módjának, valamint céljának megválasztásában sem függ semmi, fölötte rendelkezőleg álló jogparancstól.

Elvont viszonyok azonban rendesen csak a gondolkozásban

léteznek, az élet azokat soha, vagy vajmi ritkán valósítja meg. Így van ez jórészt itt is.

Nem akarjuk ugyan ezzel azt mondani, hogy az itt vázolt-hoz hasonló alakulatok nem létezhetnek. Történelmi adatok bizonyítják, hogy a teljes megkötöttség fent vázolt állapota sok helyütt létezett, sőt létezik még ma is. Csak arra akarjuk a figyelmet felhívni, hogy viszont ennek az állapotnak számtalan oly módosulásáról is tudunk, mely a teljes megkötöttség jellegén már csorbitott. Így igen fontos alakulatként, mely joggal helyezhető alakilag a teljes megkötöttség és a teljes szabadság szélsőségei közé, szokás megemlíteni a munkálkodás ama rendszerét, melynél a munkás a mellett, hogy jórészt kötötten munkálkodik, tulajdonosa marad személyiségének, tehát munkája bizonyos határozatlan részének is. Ez az a rész, mely felülmarad azon, a melylyel le van kötve, melyre vonatkozólag nincsen tulajdonjoga.

A teljes megkötöttség állapotát, midőn a munkás egész munkája, tehát személyisége is a munkaadó tulajdona, rabszolgaságnak szokás nevezni. Ennek azt az említett változatát, midőn a munkás joga munkája termékének egy bizonyos, a megállapítottan felül eső részére már elismertetik, jobbágyságnak mondják. Végül a harmadik módját a munka társadalmi berendezésének, melynek a szabadság adja meg jellegét, s melynél a munkás tulajdonosa lehet már munkája tárgyának és így tulajdonosa marad munkája termékének is, bér munkarendszernek szokták nevezni.

7. Az a közkeletű felfogás, mely a rabszolgaságot mint a kezdetleges társadalmi és gazdasági viszonyok szükségképeni munkarendszerét tünteti fel, a viszonyok nem elég mély tanulmányozásán alapszik. E felfogás összefügg azzal a tévtannal is, mintha a történelemben már letűnt kultúrák szükségképen alacsonyabbak lettek volna, mint a későbbi társadalmak műveltsége. Éppen a római jogi és gazdasági élet mutatja, hogy ez a vélemény mennyire alaptalan, pedig rendesen a római gazdasági élet példáján magyarázzák a rabszolgaság intézményét. A kereszténységnek az emberi szabadságról és egyenlőségről szóló tanai, igaz, megszűntették a rabszolgaságot. De alig hiszszük, hogy akadna valaki, a ki a római császárság aranykorának kulturális és gazdasági életét tökéletlenebbnek merné mondani, mint a római birodalom bukása után keletkező keresztény országokét. Tény, hogy a római

birodalom bámulatós társadalmi és gazdasági kultúrárt ért, pedig munkálkodása rendszerének alapját a rabszolgamunka tette. Csak azt kell megjegyeznünk, hogy a rabszolgai munkarendszer következtében gazdasági kultúrája sajátos mellékízt kapott, különös irányban fejlődött. Ez utóbbi körülménnyel kapcsolatosan bebizonyosodott éppen a római birodalomban a munkálkodás rabszolgai rendszeréről, hogy állandó, fokozatosan és mindörökké fejlődni képes gazdasági kultúrárt alkotni nem tud, hogy egy bizonyos fokon egyéb tényezők közrejátszása mellett összeomlást idéz elő.

A rabszolgaság csak annyiban említhető együtt a társadalom kezdetleges állapotával, a mennyiben a rabszolgai intézmény és munkarendszer megalakulásának és kifejlődésének leginkább a társadalom első alakulatai engednek teret.

Az ember társadalmi életének legkezdetlegesebb szakaiban ugyanis, mikor törzsek állottak a társadalmi és politikai küzdelmekben törzsekkel szemben, a meghódított, foglyul ejtett ellenséget a győztesek leölték. A kulturális fejlettség e fokával szemben már nagy haladást jelent az az állapot, mikor a foglyul ejtett ellenséget többé meg nem ölik, hanem tudatára ébredve annak, hogy a legyőzött ellenség munkaerejének hasznát lehet venni, a győztes ellenfél a legyőzött munkáját, illetve személyiségét tulajdonába veszi.

Igy kezdődik a munkálkodás rabszolgai rendszere, mely etnikai szempontból mindenesetre sokkal tökéletesebb, mint a merő oktan gylkolás, de azért mint munkarendszer oly tulajdonságokat rejt magában, hogy sem azoknak az erkölcsi és lélektani, sem azoknak a gazdasági követelményeknek meg nem felel, melyek a társadalmi élet terén az emberek egymással való érintkezéséhez fűződnek.

Az emberek meggyőződtek arról, hogy a szabadság az emberek legnevezetesebb jószágainak egyike, idővel rájöttek arra is, hogy ennek a szabadságnak egy bizonyos foka okvetetlenül szükséges az élethez, majd végül belátták, hogy e szabadság áldásaiban mindenki lehetőleg egyformán részesítendő éppen az egészséges és harmonikus társadalmi együttműködés biztosítása czéljából.

Az a társadalom, melynek legfontosabb, úgyszólván egyedüli munkarendszere a rabszolgai, tagadja mindezt. Rómában látjuk e felfogást sajátosságosan érvényesülni. Az a római jog, mely a civis szabadságát oly mindenekfölött megvédelmezte, a jogtárgyak közé sorozta az emberek egy nagy osztályát, a rabszolgákat. Ezek éppen

úgy tárgyai voltak a tulajdonnak, mint a rendes vagyontárgyak. A rabszolga nem jogalany, hanem a dominica potestas alá tartozó jogtárgy. A mit jogügyleteivel szerzett, azt mind az urának szerezte, de jogellenes cselekvényeiért önmaga felelt és lakolt, megfenyítés végett a kárvallottnak önhatalmulag büntető keze alá került (noxa).

Az ilyen gazdasági rendszer, melyben a munkálkodók a legsanyarubb életviszonyok között nemcsak tengődve, hanem egyenesen kinezva mindent uruk számára szereztek, természetesen visszahatásokat szült és pedig két irányban.

Minél nagyobb lett a rabszolgák száma s mennél inkább fejlődött a fejlődő társadalommal együtt értelmi erejük, annál nagyobb erővel igyekeztek ők maguk saját sorsukon javítani. Az óriási latifundiumok keletkezése és az azokon tartott rabszolgák sanyaru helyzete csak gyakoribbá tette a rabszolgák lázadásait. E lázadások nemcsak a társadalmi, de gyakran az állami életnek is rázkódtatásával jártak. Másfelől a rabszolgaság intézménye abban éreztette hatását, hogy az egész gazdasági életet egészségtelen irányokba terelte. Azok a rázkódások, melyeket a rabszolgák lázadásai okoztak, a gazdasági élet terén is éreztették átkos hatásaikat.

A rabszolgaság intézménye magában is oly munkarendszer volt, mely nemcsak az ember és a társadalom pszichológiai és etikai kivánalmainak, de a gazdasági élet egészséges feltételeinek sem felelt meg. A rabszolgában nem volt meg a kellő munkakedv, mert nem volt érdekelve munkája eredménye tekintetében. Hanyagul dolgozott; mindezek folytán tanulatlan is maradt. A rabszolgai munkarendszert alkalmazták mindenütt, még a legnevezetesebb értelmi foglalkozások körében is. E munkarendszer következtében nem fejlődött ki egészséges mezőgazdaság és erős mezőgazdasóosztály; ugyanezért nem állhatott elő a szó modern értelmében vett ipar és kereskedelem sem. A rabszolgamunka rendszere bizonyos tekintetben rablógazdálkodás volt a társadalom erőivel. Éppen ezért, mikor a társadalom felszínének túlfinomodásával és az erkölcsi élet megbomlásával kapcsolatban, az e jelenségeket rendszeren kísérő kóros tünetények, az óriási mérvű fényűzés és az esztelen pazarlás mutatkoztak, nem volt a társadalomnak honnan erőt merítenie, hogy a kóros állapottal járó lázas tüneteket kiheverje. Nem volt erőforrás, honnan a veszttetteket pótolni lehe-

tett volna, mert a jólét nem a társadalom saját verejtékének productuma, hanem egyebek mellett különösen egy, a társadalomból kiközösített, elnyomott osztály kizsákmányolásának eredménye volt.

A rabszolgaság ellen a kereszténység lépett fel teljes erővel. A középkor vége felé Európában ez végleg meg is szűnt. Ázsiában még ma is fontos szerepet játszik. Amerika történetében szintén nevezetes helyet foglal el a néger rabszolgaság intézménye s később az északi államok küzdelme ennek megszüntetése érdekében.

8. A mezőgazdaság körében fejlődött ki a kötött munka rendszerének másik válfaja, mely azonban sokkal jobban kedvezett már úgy az emberi szabadság kívánalmainak, mint a termelés gazdasági érdekeinek. A jobbágyságot értjük, mely már elismeri a munkás személyiségét, sőt részben megadja neki munkája termékei fölött is a rendelkezést. A jobbágyság a földesúr irányában csak bizonyos szolgáltatásokra (tized, kilenczed stb.) és bizonyos szolgálattételekre (robot stb.) van kötelezve. Ezzel kapcsolatban persze személyiségének némely jogai (pl. a költözködés joga) is korlátozást szenvednek. Már a rómaiak colonatusi intézményében is meg van a hasonlatosság a későbbi jobbágysághoz, mely azonban teljes kifejlődését csak a középkor birtokviszonyainál érte el.

Gazdasági szempontból ennek a rendszernek is ugyanazok a hátrányai, mint a rabszolgaságnak, bár kisebb mértékben. A jobbágyság sincs teljesen érdekelve munkájának eredménye iránt. A gazdálkodás csak kissé válik belterjesebbé, a jobbágyság tüstént nem adhatja át munkáját használatra földesurának saját érdekének lényeges csorbulása nélkül. E munkarendszer társadalmi és politikai hátrányai főleg akkor mutatkoztak, mikor a nemesség birtokaira szorult, s ennek következtében a jobbágyság helyzete szinte tűrhetetlenné vált. Ezt igazolják legalább a középkor európaszerte ismert pórlázadásai. Ezek persze a gyámoltalanabb jobbágyság-alávetésével végződtek, mi maga után vont a személyes szabadságuk megcsorbitását. Sérélmek közt a földhöz kötöttség volt a legérezhetőbb.

A jobbágyság megszüntetésére irányuló törekvés Nyugat-Európában már a középkorban megindul, de nagyobb és általános hatás nélkül. Teljes megszüntetése jórészt a legújabb kor vívmánya.

9. A bér munkarendszer a modern kor munkarendszere, mely a szabadság jelében született. A munkás sajátjaként rendelkezik munkája felett, melyet bérszerződés mellett bocsát a munkaadó rendelkezésére. Ha munkájának tárgya és eszköze az övé, annak a terméke fölött is teljes tulajdon illeti őt.

A szabad munka rendszere elvileg mindenesetre a legtökéletesebb munkarendszer. Ez felel meg legjobban a munka lényegének, annak erkölcsi és pszichológiai kívánalmainak. A munkás itt saját érdekében fejt ki a termelés közben erőit. Ez biztosítja a termelésnek szinte a végtelenig való fokozhatását. Gazdasági szempontból is ez a legtökéletesebb munkaalakulat. A legújabb kor roppant mérvű gazdasági fellendülése első sorban a munka szabadságának köszönhető. Ez az oka azoknak a következményeknek, melyek aztán ismét mint további okok a modern gazdasági élet nagy fellendülését hozták létre.

Társadalompolitikai szempontból azonban a tökéletes munkaszabadság nem felel meg mindenben a társadalom javának. A gazdasági szabadság jól ismert előnyei mellett annak hátrányairól sem szabad megfeledkezni. Ezek a hátrányok pedig még nagyobb erővel mutatkoznak, ha a tökéletes szabadság a gazdasági élet oly fontos jelenségéhez kapcsolódik, minő az emberi munka, a gazdasági élet tulajdonképeni mozgatója.

Tökéletes gazdasági szabadság mellett a vagyoniilag s így gazdaságilag is kedvező helyzetben levő osztályok kényük-kedvük szerint zsákmányolják ki a vagyoniilag és gazdaságilag gyengébbeket. Így bár alakilag ugyan másforma, de lényegileg azokhoz az állapotokhoz nagyon hasonló viszonyok állhatnak elő a teljes gazdasági szabadság elvén berendezett társadalomban is, mint a melyek a rabszolgaság elvén felépült munkarendszerrel élő társadalomban uralkodnak. (Lásd alább: *A gazdasági küzdelem.*)

Ez a körülmény vonta maga után a gazdasági szabadság szükséges korlátozásait, mely korlátozások szükségképen kihatnak a munka terére is. A ki egy modern állam gyári törvényhozását és ipari rendszetét figyelemmel áttanulmányozza, mihamar ki fog abból a téves hitből ábrándulni, mintha a mai társadalomban a tökéletes munkaszabadság elve uralkodnék.

10. Ha a munkának a gazdasági életben, illetve a jószágok előállításánál játszott szerepét akarjuk feltárni, azt kell kifejtünk,

hogy miként és miből hozza a munka a jóságokat a termelés folyamatában létre.

Nyilvánvaló, hogy a munka sem teremti a jóságokat magától a semmiből. Legelső és hathatós támogatója az ős természet, a mely kimeríthetetleneknek tekinthető erőkkel rendelkezik. Ez adja kezére azt az anyagot, a melyet a munka feldolgoz. A természet hozta létre azt a vadat, melyet az ember elejt, hogy éhségét csillapítsa, de az embernek meg kell érte küzdeni a természettel. Itt merül fel a munkaelem a gazdálkodás folyamatában.

A természetnek kiszámíthatatlan hatalma van, a melyet az ember, ha ügyes, ha szerencséje van, hatalmába keríthet; ámde viszont ezek az erők sujtanak is. A természet barátja az embernek, de másfelől ellensége is. A buzát a föld termi meg az embernek, de a jég elverheti a vetést. A föld méhe adja a bányában a szenet, de a tárnalég megölheti az embert. És így tovább.

Az ember már most arra törekszik, hogy lehetőleg kihasználhassa a természet nyújtotta erőket és hogy e közben azoknak káros hatásait lehetőleg elhárítsa magától. Az ember lassankint függetleníteni igyekszik magát a természet félelmes uralma alól.

E törekvés hatása alatt iparkodik az ember magának készletet gyűjteni, hogy legyen miből élnie akkor, ha esetleg a természet megvonja tőle áldásait. Eszközöket farag magának, melyeknek segítségével már könnyebben szerezheti meg szükségleteit. Gyűjt és a fölösleget további befektetésre fordítja. A mikor az ember így jár el, mikor az állatot, melyet elfog, már nem öli meg, hanem tenyésztés céljából tovább neveli, nagyjában egy igen fontos jelenség tűnik először föl az ember gazdasági életében. A vagyoni erő és a munkaeszköz kezd itt már szerepet játszani. Az ember ezekre támaszkodva emeli meghatározhatatlan mértékig munkájának hatékonyságát.

A jóságok mindazon fajai, melyek az összegyűjtött készlet alkotórészeit teszik, mind annak a célnak szolgálnak, hogy az embert a jóságok előállítása közben nagyobb eredményre segítsék. Ezzel a gyűjtött jóságkészlet a természet erőihez igen hasonlatos szerephez jut a jóságok előállítása folyamatában. Az egyik, t. i. a föld termő ereje, a munka anyagát adja, de annak hatékonyságát növeli is, mint gazdasági termelő tényező, a másik, a készlet, a munka eredményét sokszorosítja, mint segédeszköz, de a további munkára anyagul is szolgál. Mind a kettő a munka substratuma;

csakhog az egyik a munkának élő, a másik annak holt alzatát adja.

11. Volt idő, a mikor a fejlődő közgazdaságtannak egy rövid életű, de nagyon rokonszenves irányzata, a mely sok igazságot derített ki tudományunk terén, azt a genialis tévedést tanította, hogy egyedül a föld, a természet őseje tud új értéket előállítani. Ma már tudjuk, hogy a természet magától, minden munka nélkül önként alig nyújt valamit, értékes jószágot egyáltalán nem. A ki aratni akar, annak vetni kell és orcája véres verejtékével megkeresnie a kenyerét. A ki az érczet akarja kiemelni a föld gyomrából, annak sziklákat kell repesztenie. Sőt még a fát is ki kell dönteni és az erdőből beszállítani. Még a vizet is ki kell szivattyuzni a folyóból annak, a ki azt használni akarja. Nincs oly értékkel bíró jószág, melyben munkaelem ne lakoznék. (A szó szoros értelmében vett szabad javak mindenestre e nélkül vannak, ezeket a természet igazán ingyen adja. De ezek nem is értékesek gazdasági szempontból. Minderről lásd fennebb a jószágokról szóló részt.)

Éppen így vagyunk a jószágok készletével is. Azt mondják, hogy a készletet alkotó jószágokban jószágokat előállító tehetség lakozik. S ez igaz. Csakhog ez az erő, ha nem holt is, de legalább is alszik. Magától még annyira sem tevékeny, mint a természet ereje. A jószágok készletében rejlő erőt meg kell indítani éppen úgy, mint a hogy a gőzgépet alá kell fűteni, hogy működjék. A jószágok készletében szunnyadó nyomatékot eleven erővé kell változtatni, mozgásba kell hozni s ezt csak úgy lehet elérni, ha a munkaeszközök s a vagyoni erő hatalma a munka erejével párosul. Ez nem új igazság, ezt a közgazdaságtanszélteben tanítja, csakhog más szavakkal, így fejezván ki magát: A jószágok csak úgy hoznak új jószágokat létre, ha termelésre fordítjuk azokat, vagyis ha tőkévé válnak. Az általános felfogás mintegy személyesíti ezzel a mondással a tőkét. Magához a tőke fogalmához oly tulajdonságot fűz, a mely nincs meg benne, a melyet csak úgy kap meg, ha jószágok előállítására fordítódik. De mi fordítja erre? Az emberi munka. Ezt nagyon is hangsúlyozni kell.

Ne állítsuk a tőkét mint egy üres fogalmat arra a helyre, mely az emberi munkát illeti meg, a mely mint elevenen lüktető ér megszakítás nélkül kell, hogy befussa a gazdasági élet egész körét, a mely a jószágok előállításában a szükségletek kielégítése

szempontjából úgy anyagi, mint szellemi alakban a vezérlő szerepet játssza s a természet erejét és a jószágkészletnek azt a részét, a mely munkaeszközökből áll, csak segítő társul veszi maga mellé, a mikor szintén a jószágkészlet alkotó részét tevő anyagokból új jószágokat állít elő.

Hangsúlyozzuk, hogy csak a munka képes erejét bizonyos eszközök és módok segítségével a végtelenségig, a beláthatatlanig fokozva jószágokkal új jószágokat előállítani, a mi közben alaki, anyagi, helyi és időbeli hasznosságot teremt. Emberi közreműködés nélkül a munkaeszköz és a jószágkészlet nyugodtan áll, sőt bizonyos megszorítással, mely azonban a jelenség lényegén éppen nem változtat, a természet sem hoz az embernek új jószágokat létre, értékes jószágot egyáltalán nem. Mindehhez az ember közreműködése szükséges s a hol ez megvan, ott a munka szerepel. És pedig vezérlő szerepet játszik, uralkodik.

Másfelől ismét azt hisszük, hogy az a felfogás, mely a tőkét mintegy személyesíti, a mely felruházza a tőkét és pedig az embernél jóval fokozottabb mértékben oly tulajdonsággal, mely csak az emberben, annak munkaerejében van meg, a mely tehát elválasztja a tőkét a munkának okvetetlenül szükséges vezérlő működésétől, alkalmas különösen arra, hogy a tőkét, mint egy félelmetes szörnyeteget a vagyontalan s így munkaeszközökkel és a munka anyagi alzatával nem rendelkező osztály elkeseredésének czéltáblájává tegye. Azt, ki a jószágok előállításának folyamatába csak munkáját adja, éppen arról szeretnők felvilágosítani, hogy a tőke csak munkaeszköz, hogy a tőke magában nem állít elő semmit sem, hogy a tőkét oly munkával kell megindítani, a mely nagy képességeket kíván, a mely a legválogatottabb munkamód. Az erre szükséges képességeket megszerezni nem könnyű, fáradságos foglalkozás vezet csak hozzájuk, a gazdasági élet alapos ismerete, nagy körültekintés, a mely nem adatott meg mindenkinek. Nem mindenki tudja felköltetni „az aranynek alvó szellemét.”

A munkaeszközöket egyesítő, megindító, működésüket vezérlő munka ritka, előállítása költséges, tehát drága, jutalma nagy. A kézműves szolgáltatása valami nehezen megszerezhető ismeretekre nem szorul, nem is ritka, tehát olcsó, jutalma alacsony.

Ez a társadalmi jövedelem állítólagosan aránytalan, de valójában a tényeknek következetesen megfelelő megoszlásának oka és alapja.

12. A munka, mint a gazdasági termelő erő, a legfontosabb gazdasági jelenségek egyike. A hatályosságára befolyással levő körülmények között ismét legfontosabb az a társadalomgazdasági alakulat, a melyet a munka megosztásának szoktunk nevezni.

Munkaegyesítés, munkamegosztás egymástól elválaszthatatlan fogalmak. Munkaegyesítés nélkül valójában munkamegosztás nem is képzelhető, az előbbi a mindig szükséges logikai prius. A munkamegosztás a munkaegyesítésen épül fel.

Munkaegyesítés alatt a végzendő munkának legalább eszmei olyan egybefoglalását értjük, melyet a munka fölött rendelkező, vezető erő, például a vállalkozó (a mikor ezt a fogalmat egészen tág értelemben vesszük) abból a célból visz végbe, hogy így szeme elé kerüljön az összes elvégzendő munka, e munka egyes részeinek teljesítésére a legalkalmasabb erőket szemelje ki, szóval, hogy a munkát részenként felosztja a munkában résztvevő egyesek között. Különösen ott érvényesül a munkaegyesítés, a hol minőség tekintetében azonos, de nagy mennyiségű munkát kell végezni. A munkaegyesítés példái a téglahordás az építkezésnél, a vizes vödörök továbbadása céljából képzett láncz a tűzoltásnál stb.

A mint a munkamegosztás a társadalomban önként, minden felsőbb emberi vezérlet nélkül is létesül, úgy az ezt megelőző munkaegyesítés is létre jöhet ily uton. A társadalom fölött álló jogi rendelkezés parancsszava nélkül létesülő munkamegosztás különben is a nevezetesebb és a társadalmi gazdálkodás szempontjából éppen legfontosabb válfaja a munkamegosztásnak.

13. A munkamegosztás tüstént lehetségessé válik a gazdálkodásban, mihelyt egynél több egyén működik abban közre. A hol pedig a munkamegosztás lehetősége felmerül, ott e gazdasági tünemény alább kifejtendő sajátos természeténél fogva tüstént meg is valósul. Ha csak két munkálkodó alany kerül is együvé, egy gazdasági körbe, ezek együtt és kölcsönösen szemügyre veszik a rájuk váró munkát, az egyik figyelembe veszi azt is, a mit a másiknak teljesítenie kell s emez ismét az első feladatát vizsgálja. Munkaerejüket egyesítik, aztán összegezik a végzendő munkát. Ezzel megtörtént a munkaegyesítés, melyet nyomban követ a munka felosztása a munkájukat egyesítő magángazdaságok között egyéni képességeik szerint.

A munkamegosztás jelenségének magyarázatánál példaképen

rendesen mint legelsőre, szinte eredetire, mely mintegy az emberi egyedek természeti különbségein alapul, arra a munkamegosztásra szoktak hivatkozni, a mely a férfi és nő között a háztartásban szerepel. Ez a rövid utalás, ha a munkamegosztásnak a gazdálkodás elsődleges jelenségeinél feltalálható nyomait akarja megvilágítani, már csak azért is hibás, mert könnyen tévedésbe ejt arra vonatkozólag, hogy milyen a gazdasági élet kezdetleges alakja.

Ma már biztosan állíthatjuk, hogy az ősi család körében, de különösen a nőági rend uralkodása idején a munkának megosztása nem alapult úgy a nemi különbségen, mint ezt sokáig hitték. Sőt később is, a mikor már a fiág vezérlő szerepe a családi jogban elismerésre talált, még akkor sem volt a gazdasági tevékenység oly módon megosztva a család különböző nemű tagjai között, mint azt sokáig képzelték, azt vélvén, hogy a mai viszonyok analógiájára rendezkedett be a kezdetleges idők gazdasági élete is. A föld művelésével pl. a női nem foglalkozott, holott a munkának e fajtát ma a férfi nem tipikus teendőinek mondhatjuk. (Lásd I. fejezet: *A gazdálkodás fejlődése.*)

A fenti hasonlító tétel tehát csak annyiban állít valót, a mennyiben a család tagjai között már tényleg a legrégebb időben is fennálló, bármiképen nyilvánuló munkamegosztásra hívja fel a figyelmet. Ez csak megerősíti azt az állításunkat, hogy munkamegosztás természetsszerűleg tüstént előáll a gazdálkodásban, mihelyt ugyanabban a gazdasági körben két vagy több egyén munkálkodik egymás mellett.

Látván a gazdálkodás terén a munkamegosztás őseredetű voltát, úgy hozzávetőlegesen minden bővebb megokolás nélkül, azt szokták mondani, hogy az erre vivő hajlam az emberiség természetében gyökerezik.

Már Smith Ádám érezte, hogy e jelenséget ily röviden gazdaság-bölcseletileg helyesen megoldani nem lehet. De szerinte a szigorú értelemben vett gazdaságtan a munkamegosztás keletkezésének kérdését bővebben nem tárgyalhatja, mert ennek a gazdaságtannak csupán az a feladata, hogy a létező és beállható gazdasági viszonyok, valamint a gazdasági életben esetleg felmerülő nyomtatók hatásait vizsgálja, de azoknak az eredetére vissza nem pillant. Így szól: »Hogy ez a hajlam (t. i. az, a mely munkamegosztásra vezet) egyike-e az emberi természet azon eredeti tulajdonságainak, melyekről nem tudunk tovább számot adni, vagy a mi való-

szinübbnek látszik, a gondolkozó és beszélőképességnek szükséges következménye, ez nem tartozik fejtegetésünk körébe. (Érdekes, hogy e pár sorban is nyilatkozik ama kétféle felfogás közti ellentét, melyek között a Smith-korabeli angol moralphilosophia, de egyáltalán kora egész tudományos világnézlete hányódott s a mely két ellenkező felfogást ma az ösztönszerűségi és a céltudatosági iskola ellentéteinek szokás nevezni. Maga Smith a legkézzelfoghatóbban bizonyítja be az utóbbi felfogás igazságát. A céltudatosági sociologiai felfogásnak egyik legfényesebb beigazolója éppen a munkamegosztás jelenségének gazdaságphilosophiai vizsgálata.)

Mikor két vadászkutya kerget egy vadat, úgy tűnik fel, mintha közös megegyezéssel cselekednének, a mikor az egyik a másik felé kergeti azt és viszont. Ennek az önkéntelen munkamegosztásnak csupán tökéletesebb alakja az, mely az emberi gazdálkodásban észlelhető. Tapasztalásból tudjuk, hogy az ember az életben mindig embertársai védelmére, segítségére szorul, a gazdálkodás terén csak úgy, mint más téren. Tudjuk azt is, hogy az ember nagyon sokszor, a legtöbbször csalódnék, ha vakon biznék embertársai felebaráti szeretetében, ha amazok merő jóakarátára bízna magát. Az ember sokkal inkább arra törekszik, hogy felebarátjának önzését, önérdékét keltse fel, vagyis arra törekszik, hogy annak a saját maga érdeke parancsolja meg, hogy embertársának bizonyos dologban a kezére járjon. Iparkodik, hogy a vele szemben álló ember belássa, hogy azzal, ha megadja az előbbinek azt, a mit ez tőle kér, csak a maga előnyét mozditja elő, mert ezzel szert tehet arra, a mire szüksége van, de, a mi jelenleg még az elsőnek van hatalmában.

Smith szerint az emberek között fennálló minden gazdasági viszonylatnak ez az alapgondolata: adj nekem, a mire szükségem van s én is adok abból, a mire neked van szükséged.

A gazdasági élet terén mutatkozó az a jelenség, melyet cserélő hajlamnak szokás mondani, egyfelől az itt tárgyalt jelenségnek a kifolyása, másfelől azonban a munkamegosztás további fejlődésére is kihat. Ugyanis az a tudat, hogy munkám eredményének fölöslegét, melyet magam már nem használhatok el, vagyis, melynek rám nézve haszna már nincs, be tudom cserélni más valaki munkájának olyan termékéért, melyre éppen szükségem van, bátorítani fog engem éppen úgy, mint az enyéimhez hasonló körülmények közé kerülő összes embertársaimat arra, hogy

egy bizonyos foglalkozási ágra adjuk magunkat, még pedig olyanra, melyhez a legnagyobb kedvet, tehetséget, hivatottságot érezzük s a melynél aránylag a legkisebb fáradozással a legnagyobb eredményt érhetjük el.

14. A munkamegosztás, mely bizonyos mértékben már a legkezdetlegesebb korban, az ősember gazdálkodásának körében is észlelhető, a társadalom kifejlődésével mind nagyobb arányokat ölt. Mindinkább nagyobb lesz az a tér, a melyen a munkamegosztás hatásait érezteti.

A munkamegosztás lassankint a különböző emberi gazdasági, foglalkozási ágak egymástól való elválásához vezet. Így válnak mindenekelőtt nagy általánosságban külön a mezőgazda, az iparos, a kereskedő foglalkozásai.

Kezdetleges, fejletlen gazdasági viszonyok között a földműveléssel foglalkozó ember egyúttal iparos is, a mennyiben ő állítja elő a föld műveléséhez s egyéb, a megélhetéséhez szükséges eszközöket is a saját használatára. Fejlettebb fokon ez az ember már tisztán a föld művelésével és az állattenyésztéssel, vagyis a mezőgazdasággal foglalkozik, mivel tudja, hogy termékei fejében cserében meg fogja kapni a szükséges ipari czikkeket attól, ki viszont annak reményében, hogy csere útján meg tudja magának szerezni a szükségelt mezőgazdasági termékeket, tisztán az ipari foglalkozásra adhatja magát. A munkamegosztás még tökéletesebb alakja áll elő a társadalmi gazdálkodás fejlődésével, a mikor a kettő közti és a különböző iparágakkal foglalkozók közti gazdasági érintkezést egészen külön, a gazdasági életbe ujonnan beékelődő osztály, a kereskedői, közvetíti. De a munkamegosztás a társadalmi kultúra haladásával, a gazdasági élet fejlődésével még sokkal hatványozottabb mértékben is érezteti hatását, a mikor a nagyobb gazdasági körzeteken, az egyes államokon belül is a munkának területi széttagoltság szerint kisebb gazdasági körzetek (városok, egyes ipari góczpontok stb.) között való megosztására vezet. Annak következtében, hogy a különböző területek természeti viszonyai különböző jóságok előállítására nyújtanak kedvező feltételeket, a bizonyos pontok körül csoportosuló gazdaságok mind ugyanazon munka végzésével foglalkoznak. Azok, kik ugyanazt a munkát végzik, helyileg csoportosulnak.

A nagyobb gazdasági körzetek, melyek a különböző államok

képében válnak külön, különböző területi, éghajlati viszonyoknál fogva a termelésnek különböző ágaiban jeleskedhetnek különösen. Anglia fekvésénél fogva főleg kereskedelemre van hivatva. Tengeri erejét biztosító politikája nemzetközi kereskedelmi fölényének megerősítését czélozza. A kis terjedelmű, de sűrű lakosságu Belgium vagy Hollandia, ipari foglalkozásra van hivatva. Mig az Alföld termőföldre hazánkat elsősorban őstermelő országgá teszi.

Igy létesül a nemzetek közt is bizonyos munkamegosztás. A védvamos nem hiszi, hogy ez a munkamegosztás egészséges. A védvám túlzó apostolai a munkamegosztáson alapuló nemzetközi összeműködéssel szemben egyik államot a másiktól el akarják zárni. Azt akarják elérni, hogy minden állam önmagában is megálló tökéletes egész legyen, mely nem szorul semmiben sem a külföld támogatására. A szabadkereskedő ezzel ellentétben azokra az előnyökre utal, a melyek a nemzetközi munkamegosztásból az által származnak, ha mindegyik nemzet arra fordíthatja termelő erejének javarészét, a mely téren természetes előnye van egyéb nemzetek fölött. A szabadkereskedő ideálja éppen ellentétben a védvamoséval a nemzetek közt létezhető munkamegosztást tökéletesen megvalósítani.

15. A gazdasági élet természete a munkamegosztás érvényesülésének bizonyos határokat szab. Már Smith Ádám mutat rá arra, hogy valamint a csere lehetősége hozza létre a munkamegosztást, úgy viszont ezt a megosztást korlátozza is a cserélési képesség lehetősége, más szóval a piacz nagysága. Kisterjedelmű piacz senkit sem bátorít fel arra, hogy egészen egy foglalkozásra adja magát. Ily körülmények között ugyanis nem igen bizhatik az ember abban, hogy az előállította jószágok fölöslegét be fogja tudni cserélni más munkájának olyan termékeivel, a melyre neki szüksége van. Ennek folytán nagy társadalmi góczpontokon, hol sok ember él egymás mellett, olyan helyeken, hol a lakosság sűrű, a munkamegosztás sokkal nagyobb mértékben érvényesülhet, mint kis faluk, puszták, tanyák körében, oly vidékeken, hol egymástól nagyon messze és igen elszigetelten élnek az emberek.

Azok az okok, a melyek a piacz kiterjedésének gátat szabnak, a munkamegosztás nagyobb mérvű kifejlődésének is útját állják. Gátat szabhat bizonyos foglalkozáson belül a munkamegosztásnak e foglalkozás természete is. Így az ipari foglalkozás már

magában véve, de sőt az ipari foglalkozások mindegyike saját körén belül is sokkal inkább teszi lehetségessé a munkamegosztást, mint például a mezőgazdaság. A mezőgazdaságnál a különféle munkálatok csak az év egyes szakainak beálltával foganatosíthatók s ezért főleg, hogy valaki e munkálatok közül állandóan s kizárólag csak egygyel foglalkozzék.

Függ a munkamegosztás foka a műszaki ismeretek tökéletesedésétől is. Földes említi a munkamegosztásnak azt az érdekes tulajdonságát, hogy részben maga magát szünteti meg. Mivel ugyanis a munkamegosztás egyszerűbb részekre bontja fel a műtétet, az egyik foglalkozásból az átmenet a másikba meg van könnyítve.

16. A jószágok előállítása tekintetében a munkamegosztás nagy eredményei főleg a következő két körülményre vezetendők vissza, melyeknek mindegyike a munkamegosztás okozata gyanánt szerepel:

A munkás először is abban az ágában a termelésnek, melyben foglalkozik, a folytonos gyakorlat által nagy ügyességre tesz szert. Ezt sohasem érhetné el, ha idejét többféle munka elvégzése között kellene megosztania. Az így szerzett ügyesség a gépek mind nagyobb mérvű alkalmazását és tökéletesítését is elősegíti, miközben a szerszámok, eszközök jobb és ügyesebb kihasználását is maga után vonja.

A munkamegosztás másodszor nagyfokú időmegtakarítással jár. Munkamegosztás nélkül ugyanis a valamely jószág előállítására szükséges munkák közül az előző okvetetlenül szünetel addig, míg e munka terméke a többi munkának is tárgyává nem vált, vagyis míg a termék készen nincs. Azonkívül s ez itt a legfontosabb jelenség, az egyik munkáról a másikra való átmenetnél a munka hosszabb-rövidebb ideig szünetel. Ezt a szünetelést munkamegosztással ki lehet kerülni. Az új munka esetleg más helyen, mindig más eszközökkel végzendő. Míg a munkás ezeket magához veszi, míg az új munka helyére megy s míg abba belefog, a mi az emberek közös természeténél fogva rendesen bizonyos huzavonával történik, apránként igen sok idő megy veszendőbe.

A munkamegosztás természetes hátránya, hogy a változatosság nélküli, egyhangu foglalkozás sorvasztólag hat úgy az ember testi, mint szellemi életére. (Erről igen szépen szól Simmel a *Sociale Differenzirungban*.)

Az ethikai iskola azt is hangsúlyozza, hogy a munkás a nagymérvű munkamegosztás következtében mintegy eltűnik a jószágok előállításának folyamatának szemhatáráról s helyét a vállalkozó foglalja el, ki a felosztott munkákat vezeti. Sem a munkás nem látja munkája termékét, nem örülhet annak, sem őt nem látják azok, a kik munkája termékét használják s így tekintélye leszáll.

Nagyon jól vonatkoztatható a nagymérvű munkamegosztásnak szellemileg az egyénre nézve káros hatásaira az, a miről Michel Angelo panaszkodik az Ember Tragédiája phalanster-jelenetében: »Mindig széklábat csináltam s azt is a leghitványabb alakra. Soká könyörögtem, hagyják módosítnom, engedjék, hogy véssek rá holmi díszet, nem engedék. Kivántam változásul a szék támláját, mindent hasztalan. Megőrüléshez voltam már közel s ott hagytam a kint, ott a műhelyet.«

Irodalmi jegyzetek.

Jószágnak mondtuk a munkát is éppen úgy, mint az embernek szükségletei kielégítésére szolgáló egyéb dolgokat mind. Bár jól tudjuk, hogy ezzel a közfelfogástól lényegesen eltérünk; tudjuk, hogy állításunknak, hogy úgy mondjuk, Smith-féle melléke van.

A klasszikusok atyamestere egyfelől szűkre szabta a gazdasági élet határait, a mikor sok jószágtól megtagadta a productiv erőt, másfelől azonban elment az elmélet kiszélesítésének legszélső határáig, a mikor a munkát éppen oly módon vette számba, mint a külvilág kézzelfogható tárgyait. Felfogását J. B. Say és Bastiat még tovább fejlesztették.

Eljárásában ez utóbbi tekintetben nem látunk veszélyt az elmélet szempontjából. Igaz, hogy a munka, a munkaképesség nem oly tárgy, mint a természet egyéb objectumai, igaz, hogy nagysága oly pontosan meg nem mérhető, mint pl. az út hossza, a gabona súlya vagy a gép ereje, igaz, hogy éppen a lélektani rugók közvetlen közrejátszásánál fogva a külvilágban nyilatkozó nyomtéma előre hajszaínyira meg nem határozható, hogy Clark szavaival élve inkább csak egy potenciális nyomaték a gazdálkodásban, egy föltételezett lehetőség, a melynek bekövetkezése kétes, vagy a mint

legtalálóbban Földes kifejezi, csak jószágforrás, ha ezek között a legfontosabb is. Mégis az élet arra tanít, hogy a munka éppen úgy kerül a gazdasági élet forgatagába, a jószágok előállításának kohójába éppen úgy dobják bele, mint a többi jószágokat, ha, a mint már Smith Ádám megjegyzi, nehezen szállítható áru is. Ugy hiszszük, az elméletben nem okoz zavart, ha a munkát józágnak tekintjük. A gazdasági élet képét ezzel az általánosítással egyszerűbbé teszszük s így talán világosabbá is. Clark okoskodását, mely szerint csak azt tekinthetjük józágnak, a mi forgalomba kerülhet, a minek »csereértéke« van, a gyakorlat legjobban megcáfolja, a mely a munkát éppen úgy veszi és adja, mint bármely más árut.

*

Tudományunk szinte már megjegeczesedett igazság gyanánt tanítja a termelő erők, tényezők háromságát. (A tényezőt mindig a cselekvő erő jelentőségében véve.) A széltében-hosszában divó felfogás szerint a jószágelőállítás társadalomgazdasági folyamatába három tényező szól bele, három cselekvő erő: a természet, a munka és a tőke. S bár a társadalmi gazdaságtan elismeri ezek között a munka elsörendü fontosságát, azzal a másik kettőt mégis egy színvonalra igyekszik állítani. A munka csak mintegy primus inter pares.

A munka közgazdasági szerepének fejtegetése mindenestre éppen a socialismus tanításaira való tekintettel a mai átlagos tudományos közgazdaságtan legkönnyebben sebezhető pontjai közé tartozik. Nincs ember, a ki ne érezné, hogy a termelő erők háromságáról szóló tannal nem lehet minden további kutathatást kizárólag megfelelni a socialismus feleletet sürgető kérdéseire.

A socialismus jól ismert tanításaiban az angol klasszikus közgazdaságtannak azokból a tanításaiból igyekszik kiindulni, a melyeket ez az iskola a társadalomgazdasági termelő tényezőknek a jószágok előállításánál játszott szerepéről adott. Mi sem természetesebb. Hiszen azok után, a miket ez az iskola a termelő tényezők szerepéről mond, helyesebben figyelmen kívül hagyva azt, a mit ez az iskola is elfelejt kifejtetni, a socialismus gazdaságtani deductiói tökéleteseknek látszanak.

Az angol klasszikusok, különösen Smith, sokat irnak a munka szerepéről. Smith gyönyörűen kifejti, hogy micsoda nagy szerepet játszik a munka a jószágok előállításánál. Munkájának elméleti

része úgyszólván a munkának, mint termelő tényezőnek a monographiája. Könnyű megérteni, hogy miért foglalkozott Smith olyan szívesen a munka fogalmával. Az előtte létezett egyes irodalmi és gazdaságpolitikai irányzatok mulasztását akarta jóvá tenni. Korának áramlata e téren is magával ragadta. Csakhogy reá, valamint azokra az összes írókra, a kiktől ő merítette a maga munkaelméletét, nagyon is ráillik az az angol közmondás, a melyet éppen ő alkalmazott a physiokratákra: Ha a vessző nagyon el van görbítve egyfelé, erősen meg kell hajlítani a másik irányban, hogy egyenes legyen.

Mikor az angol individuális-liberális iskola a munkáról beszél, észreveszi a másik két termelő tényezőt is, de azoknak, különösen a tőkének a lényegét nem vizsgálja. Beszélnek a jószágok készletéről (stock), de hogy ez a készlet micsoda alkotórészekből áll, azt nem elemezik. A stock és capital fogalma így önkéntelenül összeolvad.

Az így keletkező felfogást pedig sietett magáévá tenni az egész közgazdasági irodalom, a mely az angol klasszikusok munkáin tanult. A tévedés pedig végzetes, mert a stock első sorban vagyongogi fogalom (historisch-rechtliche Kategorie), a capital pedig csakis gazdasági fogalom.

A szóban forgó tévedést magáévá tette a socialismus is, a mely szintén Smith-től tanult. A jószágkészlet egyes alkotó részeinek szerepe első sorban vagyongogi, másik részeinek első sorban gazdasági. De a tudományos socialismus, a mely éppen úgy, miként Smith, figyelmét főleg a munka termelő erejére fordítja, e kettőt rendszerint éppen úgy összekeveri, mint napjaink átlagos közgazdaságtani irodalma. A socialismus a jószágkészletnek jórészt csak vagyongogi szerepét veszi szemügyre, de ezt gazdaságtani okoskodásokkal akarja támadni. Tudományunknak az az irányzata pedig, a mely a socialismussal szemben áll, gazdasági szempontból véli megoldhatni a jószágkészlet mindennemű alkotó részének úgy gazdasági, mint vagyongogi szerepét.

Arról, hogy a jószágok készletének minő a szerepe a gazdasági életben, alább lesz szó (l. Munkaeszközök). Itt csak azért említettük meg a tőke fogalmát, hogy rámutathassunk a socialismus tévedéseire, mely mikor a munkának a termelésnél játszott szerepét fejtegeti, vagyongogi reformokat óhajtó gazdaságpolitikai törekvéseit elméleti, a termelő tényezők tanáról szóló okoskodásaival akarja igazolni.

A socialismus érveit Smith munkaelméletéből s így a termelő tényezők szerepéről szóló tanából meríti, a mely jórészt tudományos közgazdaságtanunk e kérdésre vonatkozó fejtegetéseinek is a szülőanyja.

A socialismus tanításával szemben ez az utóbbi irányzat a termelő erők háromságáról szóló tant állítja előtérbe. Csupaszon, minden közelebbi megokolás nélkül. A helyett, hogy a socialismust fent említett tévedéséről felvilágosítaná s hogy annak elméleti alapok után kutató gazdaságpolitikai törekvéseivel szemben a termelő tényezőkről szóló, sokszor felületes tana helyett a tényleges gazdasági rend alapján megalkotott helyes jövedelemeloszlási tant helyezné előtérbe.

Ma az írók jó része, különösen a németek, a termelő tényezők egyenlő fontosságát hirdetik. Ezzel jórészt hamis színben tüntetik fel a gazdasági élet menetét. Ezt a tanításukat maguk sem hiszik. Legjobban bizonyítja mindezt az, a mit szinte önkéntelenül a munka gazdasági szerepéről mondanak. De a socialismus tanításai ellen akarnak védekezni azzal az ártatlan mondással, a melyet sokszor maguk is lezáfolnak.

b) Egyéb termelő tényezők: α) A természet ereje.

1. Természetről szólva a közgazdaságtan rendszeren a föld termő erejét érti s ennyiben tudományunk a természetről a termelő tényezők között emlékezik meg. Ez a felfogás azonban, mely csak a föld termő erejét nevezi természetnek, fölöttebb szűk úgy fizikai, mint gazdaságtani értelemben.

Hogy fizikai szempontból mit nevezünk természetnek, az bővebb magyarázatra nem szorul. Gazdasági szempontból pedig nemcsak a föld termő erejét értjük alatta, hanem azokat az összes jelenségeket és viszonylatokat, a melyeknek képében a mindenség erői az ember életére kihatnak.

Az emberi életnek már magához az élet fennmaradásához egyáltalán szüksége van a természet erőinek megnyilatkozására. A nap melege, a levegő, a világosság stb. mind oly dolgok, melyek nélkül egyáltalán élet, így gazdasági élet sem képzelhető. A természetnek ilyen irányu megnyilatkozása az emberrel szemben hallgatag feltétele a gazdálkodásnak. Éppen ezért a gazdaságtan másként, mint ily hallgatagon feltételezett alappal, a természettel egyáltalán nem is foglalkozik. Levegőt, napfényt a természet önkéntelenül ad az embernek, azokat nem kell különösen képen megszolgáltatnia, de viszont az ember ezeket hatalmába sem veheti akként, hogy birtokukból bárkit is kizárhatna. A természet szóban forgó adományai tehát a gazdálkodás szempontjából figyelembe nem jönnek, mert különös gazdasági jelenségeknek saját erejüknél fogva nem lehetnek szülőanyjai. (Lásd: »Szabad javak«.) Azt azonban, hogy a természet éppen ezekkel az adományokkal nyújtja a létezés s így a gazdasági életnek is természetes alapjait, azt természetesen a gazdaságtan sem hagyja figyelmen kívül. Ennyiben mondtuk, hogy a természet fogalmának az a magya-

rázata, mely csak a föld termő erejét érti természet alatt, a gazdaságtan szempontjából is szűk.

2. Az emberi gazdálkodás a természetnek azon részén folyik le, a melyet földnek nevezünk. Ennek a földnek termő ereje van. A természetnek földnek mondott anyagi része közelebből először is éppen ezen termő erő következtében jó a gazdálkodás szempontjából figyelembe. Aztán annál fogva, hogy a föld bizonyos anyagokat rejt magában, a melyek kiaknázhatók s az emberek szükségleteinek fedezésére fordíthatók.

A föld termő ereje az anyagsere fizikai törvényeinek következménye. A földbe jutó anyagokból új anyagok képződnek. Ez a képződés a természet saját munkája, abban az embernek semmi, vagy legfeljebb elősegítő része van (földmívelés). A termő anyagot vagy az ember juttatja a földbe, vagy maga a természet emberi közreműködés nélkül. Az első esetben az újra képződés emberi munkát tételez fel, a másodikban a nélkül történik. De az újra képződés lehetősége ezen esetek egyikében sem szűnik meg. Ez éppen a termő erő sajátossága. Mihelyt és akárhányszor kerül az anyag a földbe, a meghatározott irányu anyagszerének folyamata megkezdődik s előáll a termés.

Emberi munka viszi a termő anyagot, a magot a földbe pl. a gabonatermelésnél. Itt a természet ereje csak azután kezd működni, miután az emberi munka már kivette abból a maga részét. E munka a föld megmunkálásában, a termő anyagnak a földbe vitelében, a termő anyagnak gyarapodása közti gondozásában, valamint a termés beszedésében áll. Emberi erő közreműködése nélkül termel, illetőleg állítja elő az anyagot a föld a forgók szerinti erdőgazdaságnál, a havasi legelőknél, a turfát termelő talajnál stb. Ahhoz azonban, hogy ezen utóbbi termékek az emberre nézve hasznosak legyenek, emberi munkára szintén van szükség. E munka a termék beszedésében áll, de munka az anyag előállításánál nem érvényesül.

A föld termő ereje, mint a gazdasági élet termelő folyamatának egyik tényezője, a mi szempontunkból különösen érintett első szerepében jó tekintetbe. Azt vizsgálja a gazdaságtan különös figyelemmel, hogy a föld termő ereje minő eredményeket érhet el, ha ahhoz már magánál az anyagot előállító folyamatnál az emberi munka ereje lép társul.

3. Tudjuk, hogy a föld természetes termő erejének határa van. Ez a határ nem fekszik a beláthatatlan messzeségben, hanem a föld természetes hozadékából jól meghatározható. A talajnak különböző geológiai, éghajlati, földrajzi viszonyok okozta különböző termékenysége oly tény, a mely közelebbi magyarázatra nem szorul.

A föld termőképességét, még pedig a különböző talajok különböző termékenységét a gazdaságtan éppen abból a szempontból teszi vizsgálat tárgyává, hogy az emberi munka közreműködése ezt a termékenységet milyen irányban módosíthatja.

Az emberi munka hatékonysága ugyanis szinte a beláthatatlanig fokozható. Ezt a fokozást különösen a munkaeszközök alkalmazása teszi lehetővé. Az ipari munka sajátása különösen az, hogy minél jobban terjeszti ki a termelést, mennél több erőt és erőfokozó munkaeszközt fordít a termelésre, annál nagyobb lesz, még pedig nem egyszerű, hanem hatványozott arányban a termelés eredménye. Annál a munkánál azonban, a mely a természetre, a föld termő erejére támaszkodik, vagy hogy pontosabban fejezzük ki magunkat, a mely a föld termő ereje mellé csak irányító társ gyanánt lép, a termékenységnak ez a hatványozott mértékben való fokozódása nem tapasztalható. Sőt miután az őstermelésnél tulajdonképen a föld termel s az emberi munka ezt a termelést csak irányítja és csak melleleg fokozza, de főként miután az így vezető szerepet játszó erő, t. i. a föld ereje hatásaiban nagyon is korlátolt s egy bizonyos határon túl egyáltalán nem feszíthető, a föld termő erejére alapított termelésnél nem hathat sem az emberi munka közreműködése, sem a munkaeszközök alkalmazása nagyobb mértékben közre, mint a hogy azt éppen a föld természetes alkata, ereje megengedi.

Ebből folyik az az igazság, hogy a föld természetes termőképességén túl alkalmazott munkának a termelés eredményességére egyáltalán nincs hatása. E tétel s az előbb mondottak között természetes áthidalás gyanánt mutatkozik az a jelenség, melyet a föld termelő erejének sajátása gyanánt szoktak említeni, hogy a föld termő erejének fokozására fordított minden további munkaelem eredményessége kisebb lesz, mint az előbb alkalmazott munkaelemé, míg végre a föld természetes termékenységének határán ez az eredményesség egyáltalán megszűnik. Mennél több munkát és munkaeszközt fordítunk a föld termő erejének fokozására, a föld hozadékának növekedése (de nem a hozadéka) annál kisebb lesz.

Ezt a törvényt, mely a földnek mint gazdasági termelő tényezőnek legfontosabb sajátosságát jellemzi, a csökkenő termékenység törvényének (law of diminishing returns, Marshall) mondjuk.

Ez a törvény főleg annál a termelő folyamatnál érezteti hatását, melynél az emberi munka ereje a föld termő erejével párosul. Ott, hol a természet, illetőleg a föld pusztán mint bizonyos anyagok tárháza szerepel, hol az emberi munka ezeket az anyagokat a földtől megszerezheti a nélkül, hogy e közben az emberi munkának a föld reprodukáló, termő erejére kellene vagy lehetne támaszkodnia, ott e törvény hatását nem látjuk. És pedig sem ott nem érvényesül e törvény, hol a természet emberi közreműködés nélkül hozza az anyagot újra létre, sem ott, hol az emberi gazdálkodás szempontjából a természet reprodukáló képessége egyáltalán nem mutatkozik.

Ennek az az oka, hogy ezekben az esetekben az anyag már az emberi közreműködés nélkül is kész. Az emberi munka csak azoknak a kiaknázását végezi. A forgók szerint irtott, természetes utánképződésű erdőkből az ember a természet nyújtotta jószágot éppen úgy aknázza ki, mint a bányák anyagát. Az ember sem a forgó szerint való erdőirtásnál, sem a bányászatnál nem növelheti azt az anyagot, a mely kiaknázásra készen áll. Ha az erdőgazdaságnál utánültetéssel megkísérli ezt, akkor az őstermelésnek az az előbb tárgyalt alakja áll elő, melynél a természet termelő munkájába az emberi munka is beleszól. S itt a csökkenő termékenység törvénye éppen úgy érvényesül, mint a mezőgazdaság egyéb ágainál.

4. A természet azonban a gazdasági életben nem csupán mint az életnek s így a gazdasági életnek is általános feltétele vagy miként anyagok előállítója, vagy ismét mint egyes szükségletkielégítésre alkalmas anyagok tárháza szerepel, hanem mint a termelés helye is számba jön. Az ember a föld területén termel.

Minden termelésnek bizonyos szükségletek kielégítése a célja. Addig, míg a termelés eredménye a szükséglet kielégítésére fel nem ajánltatik, a termelés folyamata sincsen befejezve. A termelés eredményét ott és akkor óhajtja az ember használni, a mikor és a hol szüksége van rá.

Úgy a termelés, mint a használat szempontjából az volna a legideálisabb helyzet, ha a használat tüstént a termelés helyén

történnék. A vashámorra is előnyös, ha a kőszénbánya közvetlen közelében van, de a bányára nézve is előnyös a hámor szomszéd sága. A termelés és a használat helyének ilyen kapcsolódása azonban a gazdasági élet nagy és szövevényes hálózatánál nem mindig fordul elő. Más a termelés helye és ismét más a használaté. Mind a kettőt oly parancsolólag állapítják meg egyfelől a természeti, másfelől a gazdasági és társadalmi körülmények, hogy ezeknek követeléseitől a gazdálkodó ember rövidesen el nem tekinthet. Az embernek ott kell a jóságokat előállítania, hol a termelő folyamat legjobb feltételeit a természet éppen megadja. Tejgazdaságot például nem lesz lehetséges másutt úzni, mint a hol kiterjedt legelők vannak. A jóságok előállítása és emberi szükségletekre való felhasználásuk között azonban oly számos előállító és felhasználó folyamat folyik le, hogy ezeknek a termelés kapcsolódása következtében a termelés maga, mint a jóságok felhasználásának állandó folyamata mutatkozik. Ez a körülmény már arra utal, hogy a termelő a termelés helyének megválasztásában ne csupán az ő munkájának szükséges feltételeire, de azokra is figyelemmel legyen, a melyeket az általa tovább alakítandó jóság addigi előállítása megkíván. A különböző természeti viszonyok és a gazdasági állapotok ilyképen szabják meg a termelés helyét.

Ezekkel a követelményekkel szemben áll a használat helyi elrendeződésének szükségképeni módja.

A művelődéstörténet feladata behatóan magyarázni azokat a körülményeket, a melyek községek, városok stb. alakulására vezetnek. Itt csak röviden érinthetjük, hogy ott, hol az ember legegyszerűbb testi szükségleteinek kielégítésére elegendő táplálékot talál, ott igyekszik ama szükségletének is eleget tenni, mely megkívánja, hogy az embernek tűzhelye, otthona legyen.

Részint a közös védelem előnye, részint az utánpótlásnak minden előny mérlegelése nélkül ható ösztöne, részint bizonyos szellemi szükségletek kielégítésére való törekvés azt eredményezik, hogy az emberek letelepedése egy-egy helyen tömegesebb lesz. Ezeken a helyeken tömörül az emberiség, a mely most a mi szempontunkból legelőször is mint fogyasztó közönség, mint jóságokat használók serege jelentkezik. E csoporthoz igyekszik a termelés lehetőleg közel kerülni és pedig abban a mértékben, a mint azt az általa termelt jóság forgalomképessége legalább is megköveteli. (Hogy e körülmény hatása alatt a mezőgazdaság egyes

ágai minő sorrendben csoportosulnak a városok körül, azt az elszigetelt államról szóló munkájában Thünen magyarázza. Az ő fejtegetéseit éppen abban abban az irányban, a melyben azt mi vizsgáljuk, Philippovich egészítette ki a legszebben.)

5. Termelés és használat közé tehát, annak következtében, hogy a kettő nem állhat mindig egymás mellett, hanem hogy az első főleg természeti és gazdasági, az utóbbit főleg gazdasági és társadalmi viszonyok bizonyos meghatározott helyekhez kötik, a termelés költségének egy új eleme ékelődik, a mely nemcsak a jóságok előállításának folyamatát teszi bonyolódottabbá, hanem azok használatát is megnehezíti.

A szállítási költséget, a termelés helyéről a használat helyére juttatás költségét a használóknak meg kell fizetniök. E költség annál kisebb lesz, minél közelebb fekszik a termelés helye az illető jóságot szükségleteik kielégítésére fordítók lakóhelyéhez. Az a termelő lesz természetesen a legelőnyösebb helyzetben, a ki egyenlő természeti termelő feltételek mellett a legközelebb állította elő termékét a fogyasztókhoz, a kinek munkáját a szállítás még nem fokozta s a ki így munkája termékét veszteség nélkül is olcsóbban adhatja át használatra, mint a kedvezőtlenebb viszonyok között termelő, illetőleg az, kinek termelő áldozata éppen a szállítási költségek magasabb volta következtében nagyobb lesz.

A föld bizonyos részeinek tehát a jóságok előállítása szempontjából előnyük van egyéb földterületek fölött. Ez az előny egyfelől a szűkebb értelemben vett kedvező termelő feltételekben, másfelől a fogyasztókhoz való közelségben áll. Az első esetet a föld természeti sajátsága, az utóbbit a társadalmi tagozódás és halmozódás teszi lehetővé. Bennünket mind a kettő abból a szempontból érdekel, hogy a jóságok előállításával foglalatoskodó ember ezekért a természeti előnyökért, melyek alatt bizonyos földterületek kedvezőbb fekvése értendő, éppen úgy küzd, mint a gazdasági életben elérhető minden más előnyért.

E küzdelmét a magántulajdon vagyoni jogi rendszerén alapuló gazdasági rendben siker koronázhatja, miután e rendszernél, miként a testi világ valamennyi kézzelfogható tárgya, úgy a föld is a magántulajdon tárgya lehet. Az ember ha egyszer egy ily kiváltságolt földterület birtokába jutott, azt meg iparkodik magának tartani, s az abból eredhető összes előnyöket élvezni akarja.

Azokon a helyeken, hol a társadalom egyes góczpontokban összetömörül, a társadalom növekedésével az az előny is mind nyomatékosabbá lesz, a mely az ilyen kedvező helyzetben lévő földterület birtokához fűződik. Az ilyen meg nem érdemelt előnyök (unearned increment) megadóztatását czélozza az úgynevezett betterment-tax.

6. Bármennyire érdekes is gazdaságpolitikai szempontból a természetnek az a szerepe, melylyel a föld egyes részeinek, mint a termelés színhelyének a termelésre való előnyösebb volta az egész gazdasági élet alakulására kihat, legnevezetesebb tulajdonsága a természetnek mégis az, hogy a föld termő erejének következtében a gazdasági életben a termelés tényezője gyanánt szerepel.

Végig vezettük az olvasót mindazokon a jelenségeken, a melyeknek képében a természet a gazdasági élet terén hatását érezteti. S most újra a föld termő erején akad meg a szemünk. Ennek behatóbb vizsgálatával akarjuk azt a szerepet megvilágítani, a melyet a természet most már nem az egész gazdasági élet irányításánál, de a gazdasági termelés folyamatánál játszik.

A föld nyújtotta azokból az anyagokból, a melyeket a föld többé újra nem termel, ha az ember azokat egyszer már kiemelte a föld méhéből, vagy a melyeket a föld újra termel is, de az embernek a szűkebb értelemben vett termelésnél való közreműködése nélkül, csak úgy leszen jószág, hasznot csak úgy fognak hajtani, ha azokat az emberi munka rejtekhelyökről napvilágra hozza, a bányából kiaknázza, az őserdőből ledönti stb.

A természet ereje itt az általa létrehozott kész termékben anyagot ad az emberi termelésre. A föld termő ereje ezeknél az anyagoknál éppen nem működik arra közre, hogy a maga kész termékét az ember használatára juttassa. Ezek az anyagok az ember szemében éppen oly feltételei az életnek, mint a természet egyéb ajándékai, a nap melege, a levegő stb., azzal a nagy különbséggel azonban, hogy fáradsággal kell őket használatra alkalmassá tenni s hogy csak egyszeri használatot engednek meg.

A természet részéről mint positiv irányban működő gazdasági termelő tényező csak a föld termő ereje jön számba. Ez az, mely a termelés folyamatában tevékenyen hat közre az által, hogy terem, vagyis fizikai értelemben véve termel. Hogy azonban termelése gazdaságivá váljék, ahhoz az emberi munka közreműködé-

sére van szükség, mely az őstermelés egész menetét saját munkájával megindítja, irányítja, elősegíti s annak eredményét ugyancsak saját erejével a maga számára biztosítja. Az ember nem tud gabonát termelni a föld termő ereje nélkül. De a föld se nyújt gabonát az embernek megmunkálás, vetés és aratás nélkül. Az ember rá van szorulva a föld termő erejére, mert az az ember jószágok előállítására irányzott munkájának specifikus, eleven eszköze. Ezt az eszközt csak működésbe kell hozni, helyesebben abba a helyzetbe kell juttatni, hogy működhessék s akkor a föld teremni fog, úgy hogy segítsége folytán az emberi munka olyan jószágokat termelhet, a melyeket egyedül előállítani képtelen.

Az emberi munka termelő erejét fokozó, annak eredményességét elősegítő első termelő tényező a természet, a föld termő ereje.

Irodalmi jegyzetek.

A physiokraták gazdasági vizsgálódásaiknál a föld termő erejéből indultak ki; azt tanították, hogy ez az egyedüli gazdasági termelő erő, mivel csak ez tud új anyagokat előállítani. A többi úgynevezett termelőág a physiokraták szerint csak a természet létrehozta anyagokat osztja szét, illetőleg állítja össze. A physiokratizmus így csak egy termelő erőt ismert el, a munkát és a munkaeszközök szerepét legfeljebb mint a termelés hatályosító tényezőit vehette volna figyelembe. De nem tette.

A physiokraták tévedésének lényegét, okát már szóvá tettük, a mikor a jószágok előállításának folyamatát általánosságban vázoltuk. Most, hogy annak a termelő tényezőnek a szerepét kutatjuk, a melyet a physiokraták egyedüli gyanánt hangsúlyoztak, rá szeretnénk mutatni arra, hogy ezt a tévedést egy túlságba vitt következtető gondolatlánczolat is okozhatta.

Ha a jószágokat előállító erőt, a munkát, nem mint az ember testi és szellemi eredeti tulajdonságát fogjuk fel, hanem ezeket a képességeket is a természet productumai gyanánt tekintjük, a physiokraták felfogását, ha egyoldalulag túlzottnak is, de mindenesetre következetesnek fogjuk találni.

Mi mégis az oka annak, hogy ez a nagy „következetesség” csak félreértésekre vezetett az elméletben s nagy tévedésekre a gazdasági politikában? Az, hogy ez az általánosítás éppen az

emberek különböző egyéni tulajdonságai következtében, a melyeket a természet egyáltalán nem igyekszik egyenlővé tenni, keresztülvihetetlen.

De azonkívül ebből az általánosításból nem is háramolhatik haszon a tudományra, a melynek első sorban arra kell törekednie, hogy helyes világításban tüntesse fel az embert a gazdasági élet küzdelmei között. Az ember szerepét kell hűen elénk tárnia, mert mindig az ember a gazdálkodás középpontja. Az olyanféle általánosítás, mint a minőnek a physiokratákét mondhatjuk, már csak azért is káros hatású, mert a gazdasági élet középpontját rejti el szemünk elől.

Éppen így a termelő erők háromságáról szóló tan nézetünk szerint szintén csak oda vezet, hogy a valót homályosabb színbe burkolja. Ezen nem segítenek azok az írók sem, a kik daczára annak, hogy az úgynevezett hármass felosztás hivei, a munkának, mint az első termelő tényezőjének a fontosságát nem győzik eléggé hangsúlyozni. Ezeknek az íróknak a tanítása így bizonyos „socialistikus” színezetet is nyer.

A socialismus a munkaeszközök s a munka erejét hatványozó egyéb tényezők fölött el akarja a magántulajdont törölni. E törekvésében a föld termő erejét is az állam tulajdonába akarja juttatni (l. különösen Henry George.). S ezzel meg akarja szüntetni azt az egyenlőtlen hatást, a melyet a természet közreműködése a jóságok előállításánál felmutat.

Annak következtében, hogy a föld a termelés helye s hogy ennek egyes meghatározott részein folyik le a termelés folyamata, a különböző természeti tulajdonságokkal rendelkező földterületek közül azok, a melyek kedvezőbb feltételeket nyújtanak, a rajtuk folyó termelést is kiváltságolt, monopol helyzetbe juttatják. Ez ellen küzd az az áramlat, mely a földbirtokokat államosítani akarja, illetőleg a községek tulajdonába óhajtja juttatni. A nélkül, hogy ily radikális eszközhöz nyulna, a monopol-helyzetekért azok élvezőitől megfelelő, vagy legalább bizonyos foku ellenszolgáltatást kíván az az adópolitikai törekvés, a melyről a szövegben is megemlékeztünk.

Abban, hogy a föld termő ereje magában véve az emberi munka közreműködése nélkül nem tekinthető gazdaságilag termelő erőnek, a mai írók jórészt megegyeznek, habár nagyon kevés kivétellel (pl. Storch, Lehr) ezt nem tanítják, sőt kifejezetten annak éppen az ellenkezőjét hirdetik.

Csak abból következtethetünk igazabban a termelő tényezők szerepéről alkotott véleményükre, a mit a munka termelő szerepéről mondanak. Itt aztán sokszor ellenmondásba jutnak. (Igy Philippovich is, a ki a föld gazdasági termelő erejét tanítja, de azért mégis azt mondja, hogy die Arbeit . . . . . ist das schöpferische Element der Produktion. Grundriss der polit. Oekonomie. Erster Band, dritte Auflage, Freiburg i. B. 1899. 111. lap.) Némelyek (így Földes is) csak akkor tekintik a földet gazdasági termelő erőnek, ha korlátolt mennyiségben áll rendelkezésre, azaz ha magántulajdonba jut. Ez a felfogás csak azért nem egyezik meg a szövegben kifejezettel, mert a jelenségek nyilvánulásának külső formáját tartja szem előtt s nem azt a lényegét, a mely ez alatt a forma alatt rejtőzik. A föld nem azért termelő tényező, mert korlátolt mennyiségben áll rendelkezésre. Ez a korlátolt kiterjedés csak előfeltétele, de egyúttal következménye is nem a föld, hanem az emberi munka termelő szerepének. Ahhoz, hogy az emberi munka a föld erejével egyesülten működhessék, egy bizonyos adott területre van szükség. Ezen terület fölötti uralmat pedig csak a munka szerezheti meg és tarthatja fenn. Másfelől csak a munka közreműködésével jöhet az ily területen gazdasági eredmény létre.

β) A munkaeszközök.

1. A mikor az ember a rendelkezésére álló anyagokból akár a természet erejének segítségével hívása mellett, akár a nélkül, pusztán közvetlenül saját munkaerejével új jószágokat akar előállítani, mihamar arra a meggyőződésre jut, hogy két kezével sem a földet úgy megmunkálni nem tudja, hogy az abban rejlő természeti erő az ember céljainak tökéletesen szolgáljon, sem a rendelkezésére álló s közvetlenül a természet nyújtotta, vagy annak a közreműködése mellett végzett emberi erő kifejtés útján létrejött anyagokat keze erejével nem módosíthatja úgy, hogy azok céljainak, felmerült szükségleteinek megfeleljenek.

Ha esetleg a közvetlen kézzel való előállítás technikailag lehetséges és ugyanezen szempontból célhoz vezető is, ez az eljárás oly nagy fáradsággal jár, hogy a nagy erő kifejtés az elért eredmény biztosította haszonnak nem felel meg. Az az eset azonban, hogy az ember közvetlenül két kezével állíthasson valamit elő, úgy hogy a szükséglet kielégítésre alkalmas termék mégis előálljon, rendesen kivétel. A pusztán ujjaink segítségével előállított munkatermék rendesen technikailag is oly tökéletlen, hogy a szükséglet kielégítésére alig használható.

2. Már a legkezdetlegesebb ember, mikor a fatörzset apróbb darabokra akarja szétfejtetni, átlátja, hogy ujjai közvetlen erejével erre a munkára nem képes. Valami olyan jószágot keres, a melylyel a fát könnyebben fészítheti szét. Ha egy lapos követ talál, azt addig fogja más kőhöz való dörzsöléssel élesíteni, a míg mint éket a fa hasadéka közé illesztheti, hogy így könnyebben repeszthesse a törzset kétfelé. Az ember kézi erejének véges voltát az eszközök

alkalmazásával igyekszik ellensúlyozni. Munkájánál eszközöket használ, a melyek erőlködésének hatékonyságát fokozhatják.

A mikor az ember ilyen egyszerű tapasztalat útján belátja hogy kézi ereje és ügyessége milyen véges, mindenekelőtt alkalmas munkaeszközök készítésére gondol. A természettől nyert anyagból kézi erejével állítja elő a lekezdetlegesebb munkaeszközöket. Ezeknek segítségével igyekszik azután azokat a jóságokat előállítani, a melyek szükségleteinek kielégítésére közvetlenül alkalmasak. De ugyancsak a kezdetleges munkaeszközök teszik lehetővé, hogy mind tökéletesebb ilyen eszközöket készítsen. Ezt a lehetőséget az ember ki is aknázza, hasznára fordítja.

Mikor az ember már azzal is tisztában van, hogy keze munk erejének véges voltát igen jól pótolhatja munkaeszközök alkalmazásával, már nem törekszik a jóságok előállításánál első sorban arra, hogy közvetlenül a szükségletek kielégítésére alkalmas jóságokat termeljen, hanem csak közvetve igyekszik céljához jutni. Előbb elkészíti azokat az eszközöket, a melyek a termelés tökéletesebb voltát észszerűen biztosíthatják. Csak azután gondol magának a termelő folyamatnak végén jelentkező s az emberi szükséglet kielégítésére közvetlenül alkalmas jóság előállítására.

De a munkaeszközök előállítása sem közvetlenül termelő folyamat eredménye. A munkaeszközök előállításához is bizonyos eszközre van szükség. Minél tökéletesebb a termelés folyamata, annál hosszabb a munkaeszközök előállításának az a sorozata, mely végül annak a munkaeszköznek az előállításához vezet, a melylyel az ember már közvetlenül a szükséglet kielégítésére alkalmas jóságot hozza létre. A gazdasági élet fejlődését éppen a minél több és minél tökéletesebb munkaeszköz alkalmazása jellemzi.

3. A művelődéstörténet az ember kezdetleges kulturális fejlődésének különböző szakait említi. Megkülönböztetésénél azt veszi alapul, hogy az ember a természet nyújtotta anyagok közül melyiket használja fel munkaeszközök készítésére. A fánál tökéletesebb munkaeszközt nyújt a kő, ennél ismét az érc s ennek fokozatosan különböző fajtái a réz, a vas, az acél.

De nemcsak a munka eszközeiül felhasznált anyagok különböző, tökéletlenebb vagy tökéletesebb volta jellemző a gazdasági élet fejlettségére, hanem az eszköz minémüsége is. A fejlődésnek

erre az irányára már a munkaeszközöknél használt anyagok minéműségéből is következtethetünk. Az ember lassankint olyan anyagok használatára tér át, a melyekből az előbb használtaknál tökéletesebb eszközök készíthetők. Éppen úgy, mint a hogy a természet nyújtotta egyes erőket, a gőzt, a villamosságot is minél tökéletesebb alakban igyekszik céljainak elérésére felhasználni.

4. A munkaeszközök fogalmát nem szabad olyan szűken értelmeznünk, mintha ezeknek körébe csak azok a jóságok tartoznának, a melyeket a természettudomány egyszerűen gépeknek, vagy e gépek összetételeinek nevez.

A közgazdaságtan munkaeszközöknek tekinti mindazokat a berendezéseket, a melyeket az ember a termelés tökéletesítése céljából alkot, tehát nemcsak azokat a jóságokat, a melyekkel mint műszerekkel kézi ügyességének és erejének hiányait pótolja, hanem azokat a munkatermékeket is, a melyeket a munkálkodó egyén azért hoz létre, hogy azoknak használata segítségével termelését egyáltalán tökéletesebbé tegye. A gyárépület, a munkatelep egész berendezése éppen úgy munkaeszköznek tekintendő, mint a gép maga; a forgalmat tökéletesítő, a szállítás céljaira szolgáló berendezések éppen úgy munkaeszközök, mint a munkás szerszámai. A föld javítását, termő erejének öregbítését célzó készülékek és berendezések éppen úgy munkaeszközök, mint az ásó meg a kapa. Végül a munkaeszközök körébe esnek mindazok a berendezések is, a melyek abból a célból keletkeztek, hogy a jóságok előállítását egyáltalán lehetővé tegyék.

A mint a munkaeszközök legjellegzetesebb fajai azok a műszerek, melyeket az ember abból a célból készít, hogy velők kezének fogyatékos erejét és ügyességét fokozza, mert bennök jut leginkább napvilágra a munkaeszközöknek az a tulajdonsága, hogy a jóságok előállításának tényleges segédeszközei, úgy viszont e műszerek között azok az eszközök a legjellemzőbbek, a melyeket mai termelő technikánk gépeknek mond.

A fizikai értelemben vett gép egyszerű törvényei alapján készíti az ember azokat az eszközöket, a melyeket munkájánál segítségül használ. Ezeket az eszközöket a műszer névvel illetjük. A műszereket az ember mindinkább tökéletesíti, a különböző munkák elvégzésére alkalmas műszereket úgy állítja össze egy egészszé, hogy az működése közben egyfolytában, megszakítás

nélkül, egy hosszabb és összetett termelő folyamat eredményeként egyszerre állítja elő a jószágot. Az ilyen összetett munkaeszközt már a mai köznapi nyelvszokás szerint is gépnek nevezzük. E fogalom alfajaként ismét azt a gépet, a mely a jóság előállítására közvetetlenül szükséges munkát van hivatva pótolni, „munkagépnek” mondjuk.

A munkagép azonban nem működik magától. Részeit mozgásba kell hozni s mozgásban tartani, hogy a gép azt a munkát, a melyre szerkezete alkalmassá teszi, tényleg teljesítse. A legkezdetlegesebb géphajtó erőt az emberi kéz szolgáltatja. Az emberi kéz használja a műszereket. Ez mozgatja azokat az összetettebb eszközöket is, a melyek már köznapi nyelvszokásunk szerint is gépek. A természet azonban az embert csak egy bizonyos fokig alkotta a testi munka végzésére alkalmassá. Az ember fizikai munkaeje véges. Nem tud akkora erőt állandóan kifejteni, a mekkora a gép folytonos mozgatásához szükséges. Az ember tehát olyan munkaerő után kutat, a mely az övénél fizikailag nagyobb. Ilyet talál az állatok erejében s a természet egyes jelenségeiben nyilvánuló erőben (viz, szél). Lassankint tehát ezeket alkalmazza kezdetleges munkagépei mozgatására, a mit annál szivesebben tesz, mert így munkaeje felszabadul s másutt kereshet foglalkozást addig, a míg a gép működik.

Az erőgép technikai fejlődése oda vezet, hogy a természet erőit az ember mindinkább olyan alakban használja fel a munkagép mozgatására, a mely a gépek lehetőleg gazdaságos kihasználását engedi meg. A gőznek, a villamosságnak mint hajtóerőnek alkalmazása mutatja az ezen irányban haladó fejlődés fokozatait.

A természetnek gőzben, villamosságban nyilvánuló erejét az ember szintén gép segítségével nyeri. Éppen ezért például a gőzgép a jóságok előállításának történetében új korszakot jelent. A termelés munkája a technika ilyen fejlettsége mellett a jóságok előállításának nagy ágában úgyszólván kizárólag a gép részére jut. Gép adja a hajtóerőt (erőgép). Ez az erőgép hajtja aztán az erőátvitel fizikai törvényével a munkagépeket. Az emberi munkának a termelés folyamatában úgyszólván csak a gépre való felügyelet feladata jut.

5. Arra a szerepre, mely a jóságok előállításánál a munkaeszközök osztályrésze, élénk világot vet már az a kép is, a melyet

a munkaeszközök fejlődéséről éppen vázoltunk. Az ember célja, mikor munkaeszközöket készít az, hogy minél gazdaságosabban és minél tökéletesebben termelhesen. Ehhez a céljához éppen a munkaeszközök segítik az embert.

A munkaeszköz alkalmazása hatványozza a termelés eredményét. Ha az ember eszközöket használ a termelésre, annak eredménye tökéletesebb lesz, mint a minő eszközök alkalmazása nélkül lett volna. És pedig annál tökéletesebb, mennél tökéletesebb az eszköz, illetőleg azon eszközök sorozata, a melyeket az ember a munka végzése közben felhasznál.

Munkaeszköz alkalmazása mellett, hol a munkamegosztás érvényesülésének is legtágabb tere nyílik, az ember jóval többet tud termelni, mint a nélkül, mert a munkaeszköz időmegtakarítást jelent. Munkaeszkőzzel gyorsabban dolgozunk, mint a nélkül. A termelés eredménye mennyiségileg annál nagyobb, mennél több munkaeszköz sorakozik egymás után a jószág előállításának, fokozatos átalakításának láncolatánál.

Mindez a szorosan vett munkaeszközökről feltétlenül áll, de áll azokra a berendezésekre nézve is, a melyek a munka nagyban és tökéletesebben való végzésének föltétlen feltételei. Hiszen ezek is eszközei a gazdasági munkálkodásnak. Hasonlóképen kiterjed a fenti szabály mindazokra az intézményekre és berendezésekre is, a melyek nem ugyan a jószág előállítása közben segítik a munkát, de a melyek a munka többé-kevésbé kész termékeit fenntartják, megóvják, hogy használható és tökéletes állapotban kerüljenek az elé, ki őket használni akarja.

6. Szabályunk, hogy a munkaeszköz a munka eredményességét fokozza, nemcsak abban az értelemben áll, hogy mennél nagyobb az alkalmazott munkaeszköz nyomatéka, annál nagyobb a termelésnek azon eredménye, a melyet ez a nyomaték létre hoz. A nyomaték kifejtette eredmény nem áll egyszerű számtani arányban a nyomaték alkalmazott erejével. A munkaeszköz hatványozott mértékben növeli a termelés eredményét. Mennél nagyobb az alkalmazott munkaeszköz nyomatéka, annál nagyobb és pedig az alkalmazott munkaeszköz nyomatékának nagyságánál, nagyobb voltánál sokszorta nagyobb lesz a termelés eredménye. A jelenség, mely így a termelés eredményének hatványozása képében annak folytán előáll, hogy munkaeszközök alkalmaztatnak a termelésnél

egy fontos közgazdasági törvényt példáz. E törvényt a növekvő hozadékképesség törvényének (law of increasing returns, Marshall) nevezzük.

Ez a törvény persze nem oly feltétlen, hogy a hozadék növekedésének arányát minden munkaeszközre kiterjedő, általános érvénnyel meg tudnók határozni. Törvényünk a munkaeszközt mint elvont mennyiséget tekinti. A gyakorlati életben pedig a munkaeszköz olyan konkrét nagyság gyanánt jelentkezik, a melyről alig tudjuk megállapítani, hogy a mondott elvont mennyiség mint egység benne hányszor foglaltatik. Szóval a munkaeszközök már mivoltuk szerint is oly különbözők, e különbségeken belül pedig tökéletességük foka oly eltérő, hogy nyomatékukat alig mérhetjük össze.

Az a körülmény azonban, hogy e törvény fizikai értelemben ily relativ, nem zárja ki érvényesülését a gazdasági életben.

E gazdasági törvény uralmának természetes határai vannak. Minden foglalkozásnál, a munka minden módjánál van a termelő folyamatok tökéletesbülésének egy pontja, a melyen túl az alkalmazott munkaeszközök fokozott hozadékképessége megszűnik s a további befektetés, a még alkalmazott munkaeszközök, de az emberi fáradozás is az eredményességnak, mindig csak kisebb és kisebb növedékeit mutatja míg végre a növedék teljesen megszűnik s maga az eredmény egésze is csökken.

A növekvő hozadékképesség törvényének e végső határa a különböző foglalkozásoknál igen különböző időpontban áll be. A mezőgazdaságnál hamarabb köszönt be, mint az ipari foglalkozásnál. Annál a foglalkozásnál, a mely a föld természetes termő erejét veszi munkája közben segítő társul, korábban kezd hatni, mint azoknál a foglalkozásoknál, a melyek a természet nyújtotta anyagokat csak mint a termelés anyagi alzatát veszik számba, s a melyek ezeken az átalakításokat munkaeszközök segítségével végezik.

Ezt a jelenséget rendesen akként értelmezik, hogy a földnek mint termelő tényezőnek törvénye gyanánt a csökkenő, míg a munkaeszközök törvényeként a növekvő hozadékképességet, termelékenységet emlegetik. Ez a kifejezés közelebbi magyarázat nélkül helytelen. A termelés minden ágánál érvényesül mindkét törvény hatása. Csak a különböző foglalkozásoknál különböző e törvények hatásának időpontja. (V. ö. az előző ponttal: *A természet ereje.*)

7. A munkaeszközöket az a szerepük, hogy a termelés eredményét hatványozzák, a termelés pozitív irányu tényezőivé teszi. De a munkaeszközben nem lakozik közvetlen termelő erő. A munkaeszköz nem termel úgy, mint az emberi munka, még úgy sem termel, mint a természetnek a föld termésében nyilvánuló természetes termő ereje. A munkaeszköz csak fokozza a munka hatékonyságát. A munkaeszközöknek erre a szerepére nézve teljesen közömbös, hogy vajjon az ember a jószágok előállításának folyamatában maga mellé veszi-e társul a föld erejét, vagy hogy csak e nélkül működik-e.

A munkaeszköz magától éppen úgy nem állít elő semmit, mint a hogy a föld termő ereje sem állít elő az emberi munka hozzájárulása nélkül gazdasági eredményt. Mindezekhez emberi munkára van szükség.

A munkaeszközökkel szemben azonban az emberi munka, ez az eredeti termelő erő, sajátos helyzetbe jut annak következtében, hogy a munkaeszközök egyik, a gazdasági élet szempontjából is legfontosabb része, a gép, az emberi munkát egy bizonyos mértékig pótolni van hivatva. A munkagép ügyesebben és többet dolgozik, mint az ember, azaz helyesebben kifejezve: egy ember a megfelelő munkagéppel felszerelve elvégzi azt a munkát is, a melynek a teljesítésére a gép alkalmazása nélkül egyéb emberi munkaerőt is kellett volna fordítani. A munkagépnek ezt a munkapótló tulajdonságát az erőgépek alkalmazása még csak fokozza, mert ennek segítségével mindinkább több emberi munkaerő válik szabaddá, fölöslegessé. Nem a szellemi munkát helyettesíti a gép, hanem a testi erő kifejtést. A rendelkezésre álló emberi munka nagy tömege azonban ilyen testi erő kifejtésből áll; a szellemi munka a társadalom rendelkezésére álló, kínálatra kerülő munkamennyiségnek igen elenyésző csekély részét teszi.

8. A gép már most annak következtében, hogy a testi munka után való keresletet oly nagy mértékben csökkenti, forradalmat teremt a gazdasági életben.

A munkaeszközök alkalmazásának gazdasági eredménye a fokozódva tökéletesbülő termelés, a szükségletek minél tökéletesebb kielégítésének lehetősége. Ez a lehetőség azonban csak fizikai, hogy gazdaságilag is valóra válik-e vagy sem, az a magángazdaságok vagyoni erejétől függ. Már pedig a munkaeszközök, külö-

nösen a gépek alkalmazása csökkenti a csekély vagyoni erővel rendelkező tömeg vagyoni erejét, mert azt fő keresetforrásától, testi erejének érvényesítésétől fosztja meg.

Fizikailag tehát a munkaeszközök alkalmazása éppen a termelés tökéletesbülése folytán biztosítaná a szükségletek mind tökéletesebb kielégítését. A társadalom jogi rendjével kapcsolatos vagyoni viszonyokat azonban éppen a munkaeszközök alkalmazása úgy alakítja, hogy e lehetőség társadalomgazdaságilag, de magángazdaságilag sem válik valóra.

Az előállított jószágok s a magángazdaságok használó képessége között így ellentét keletkezik, s ez jórészt a munkaeszközök alkalmazásának társadalmi eredménye (l. V. fejezet: *A gazdasági küzdelem*).

Ezt a visszás eredményt ellensúlyozza az a körülmény, hogy a munkaeszközökkel, a gépekkel való termelés mellett az emberi munkának nem testi ereje, de az a faja nyer jelentőségben, a melyik már átmenetet képez a szellemi felé, az a tanult munka (skilled labour), a mely a munkaeszközök segedelmére alapított termelésnél ezen munkaeszközök működését szabályozni bírja.

9. A munkaeszköz, mikor a társadalom gazdálkodásában mint a termelés tényezője szerepel, oly fontos irányban működik, hogy közreműködésének jellemző sajátosságait a gazdasági élet menetének, különösen a jószágok előállítása folyamatának vizsgálata közben e folyamat lényegének felderítése céljából ismernünk kell. Éppen ezért nem hagyhatjuk megoldás nélkül azt a kérdést sem, hogy miként lép be a munkaeszköz a termelés folyamatába, más szóval hogy e gazdasági tényező keletkezése mire vezetendő vissza.

Az ember a természet nyújtotta anyagból állítja elő azokat az eszközöket, a melyeket termelése tökéletesebbé tételére felhasznál. Az emberi munka és a természet ereje, a termelésnek ez a két eleme lép eredményeikben elének a munkaeszközökben. A további termelő folyamatban így másodlagos elem gyanánt, a további termelésnél másodlagos tényezőként szerepel a munkaeszköz.

A munkaeszköz előállítása azonban éppen úgy időbe és fáradságba kerül, mint bármely más jószágé. Az, a ki munkaeszközt állít elő, nem állít elő közvetlenül olyan jószágot, a melylyel szükségletét kielégítheti, illetőleg nem olyant, a melyet

közvetetlenül becserélhetne olyan jószágért, a milyenre neki szüksége van. Az emberi munkaerőt azonban egyaránt fenn kell tartani a termelés alatt is, akár közvetlenül szükségletkielégítésre szolgáló jószág előállításáról, akár csak egy későbbben előállítandó jószág elkészítéséhez szükséges eszköz készítéséről van szó. A munkaerő fenntartása pedig áldozatokkal jár, melyek a személyes szükségletek kielégítésére alkalmas jószágok felhasználásában (elfogyasztásában) állanak. Annak a magángazdaságnak, a mely munkaeszközök előállításán akar munkálkodni, ilyen használati jószágok birtokában kell lennie. Szükséges, hogy e jószágok készlete akkora legyen, hogy a gazdálkodó egyént a munkaeszköz előállítása közben, úgyszintén addig, míg a termelés végső célját biztosító jószág elkészül, fenntartsa.

Ily készlet beszerzését és fenntartását, mely készlet rendelkezésre álló jószágok gyűjtése, vagy mint mondani szokás, a takarékoság által szaporodik, a vagyoni erő engedi meg. Mennél nagyobb ez a vagyoni erő, annál nagyobb számú és annál tökéletesebb munkaeszközök előállítását és a termelésnél való alkalmazását engedi meg.

A vagyoni erő a munkaeszköz keletkezésének és alkalmazásának alapja. Ennek következtében lesz a munkaeszköz nemcsak a jószágok előállítása folyamatának különvált elemévé, illetőleg a munkaerőtől és a természet erejétől különböző tényezőjévé, de ezen az alapon válik a magánvagyon birtokában lévő munkaeszköz az előállított termék értékesítése útján beállott jövedelem megosztásának is egyik kiinduló alapjává. A vagyoni erőé a munkaeszköz s ez a vagyoni erő a munkaeszköz megfelelő jutalmát kéri.

10. Az emberi munkával, mint jószágokat előállító (termelő) erővel s a föld termő erejével, mint a jószágok előállításának (a termelésnek) egyik fontos tényezőjével szemben áll, mint szintén a termelés tényezője a munkaeszközöknek az a tulajdonsága, a melylyel a termelő folyamat eredményét hatványozzák. A munkaeszközöknek ezt a termelő tényezői szerepét külön névvel nevezzük, a mikor a föld termő ereje mellett, mint második termelő tényezőről a tőkéről beszélünk.

A munkaeszközöket, illetőleg az ezekben rejlő termelő tényezői tulajdonságot, tőkének mondjuk. Tulajdonképen ezt az utóbbit, a munkaeszközöknek a termelésnél való hatékony közreműködését, azt a nyomatékot, a melylyel a munkaeszközök a jószágok elő-

állításának folyamatába, nem ugyan mint önálló saját maguktól való és saját maguktól működő erők, hanem mint a megindított termelő folyamat eredményét, pozitív irányban eredményesen befolyásoló tényezők kerülnek bele, mondjuk tulajdonképpen tőkének. Ugy is kifejezhetnők ezt, hogy a termelés eszközeiül szolgáló jószágokban rejlő termelő erő az, a mi tőkének neveztetik.

Ennél a meghatározásnál azonban csak arra kérjük az olvasót, hogy a munkaeszköz gyanánt szereplő jószág termelő ereje alatt ne értsen olyan nyomatékot, a mely az emberi munkaerővel egyenlő rendű. A munkaeszközökben rejlő erő az emberi munkának csak olyan segédeszköze, a mely a munka eredményét a maga nyomatékának erejével hatványozza, de a mely a munka nélkül sem fizikai, sem gazdasági értelemben termelni nem bír; azaz sem anyagokat, sem jószágokat nem tud anyagokból, illetőleg jószágokból előállítani. (Minderről l. fönnebb a *Termelésnél.*)

A nyelvszokás azonban, még a tudományos is, gyakorta metonymikus kifejezéssel él a tőke fogalmánál. Minthogy a munkaeszközök tőkének mondott termelő tulajdonsága mindig bizonyos jószágokban nyilvánul s azoktól elválaszthatatlan, röviden ezeket a jószágokat is tőkének nevezi.

Ezek mellett a közgazdaságtan a gazdasági élet jelenségvilágának még egyéb tünetényeit is a tőke fogalma alá vonja.

A munkaeszköz előállítása s így birtoka ugyanis vagyoni erőt tételez fel. A jószágok előállításához azonban nem egyedül munkaeszközre van szükség. Ehhez anyagi alzat is kell. Semmiből az ember munkaeszközök közreműködése mellett sem tud jószágokat előállítani. Anyagra van szüksége, a melynek megfelelő átalakítása foglalja magában a termelést, illetőleg a gazdasági értelemben vett előállítást. Ezeket az anyagokat a természet ereje szolgáltatja az embernek munkája ellenében. Ennyiből tehát ezek gazdasági értelemben vett jószágok. Ezek a jószágok teszik a termelés szükséges anyagi alzatát, mert csak jószágokból lehet jószágokkal új jószágokat előállítani. A gazdasági jószág birtoka pedig vagyoni erőt jelent.

Tehát miként a munkaeszközök keletkezésénél, úgy itt is, mikor a termelés szükséges anyagi alzatáról szólunk, egyaránt a vagyoni erőre kell rámutatnunk, a mely nélkül termelés nem lehetséges.

A munkaeszköz és a munka anyagi alzata között így bizonyos rokonság áll fenn, mely igaz, hogy csak külső, formai, de a tény-

leges gazdasági élet legszembetűnőbb oldalán a vagyonmegoszlás terén lép előtérbe.

A magántulajdon vagyoni rendszerén alapuló gazdasági rendben a munka eszköze, a munka anyaga, de a munka megszerzésére alkalmas jószágok készlete is az egyes magángazdaságok körében csoportosul s jogilag, intézményszerűleg azoknak a hatalmi köréhez lánczolódik, honnan azokat a jogrend megbolygatása nélkül elszakítani nem lehet. Ez a magántulajdonban való létel lesz a magántulajdon jogi rendjén berendezett társadalom gazdasági életében egyaránt jellemző úgy a munkaeszközökre, mint a munka anyagára, de egyáltalán a jószágokat előállító folyamat legszükségesebb feltételeire nézve. Mindazt, a mi a jószágok előállításánál szükségképen találkozó gazdasági jelenségesoportok közül az egyes magángazdaságok vagyoni jogi körébe beolvadhat, tehát jogi szempontból egyenlő elbírálás alá kerülhet, gazdaságilag is egyazon szempontból hajlandó nézni az emberi szem.

Munkaeszköz és anyag egyaránt szükségesek a termeléshez, sőt a munka anyaga annál inkább előfeltétele a jószágok előállításának, mert e nélkül gazdasági ténykedés, de főleg termelés egyáltalán nem képzelhető. Az ember látja, hogy a termelésnél mindakettő, munkaeszköz és anyag is szerepel, de látja különösen azt, hogy ezek egyenlő vagyoni jogi lánczok között lépnek a termelő folyamatba. Kézenfekvő, hogy az egyikre megalkotott fogalmat könnyen kiterjeszti a másikra. Az ember röviden tőkének mondja mindakettőt, jóllehet a kettő egymástól lényegesen különbözik.

Nem akarjuk ezzel azt mondani, hogy a tőke szó mindennek következtében csak a munkaeszközök fogalmára, illetőleg az ezekben testet öltött termelő energiára illik.

A tőke szó maga nem magyaráz semmit. Attól függ minden, hogy milyen jelentőséget tulajdonítunk e fogalomnak. Éppen ezért mi a fönnebbiekben e sokféle jelentőségű fogalmat nem használtuk, hanem mindig munkaeszközökről beszéltünk.

Ha a tudomány csakugyan egyes jószágoknak azt a tulajdonságát akarja tőke alatt érteni, a melynek következtében azok, mint a termelés pozitív irányu tényezői szerepelnek, akkor a tőke elnevezést kizárólag a munkaeszközök számára kell lefoglalnunk. Ebben az értelemben a munka anyagát nem mondhatjuk tőkének, de nem mondhatjuk azokat a jószágokat sem, a melyeknek az a rendeltetésük, hogy a társadalom egy részének munkáját egyes

magángazdaságok uralmi körébe vonják. Mindkettő a jószágok előállításának szükséges feltétele, de azzal a nyomatékkal, mely szerint a termelés eredményét hatványozná, s ez a tőke jellemző tulajdonsága, egyikük sem kerül bele a jószágok előállításának folyamatába.

A jószágok vagy mint munkaeszközök szerepelnek a termelésnél, vagy olyan anyagként, a melyből a termelés eredménye, az új jószág áll elő. A magángazdaság vagyoni erejének csakúgy alkotó része az a jószág, a mely átalakíttatik, mint az, a mely az átalakítás folytán új jószágként előáll. De ennyiből még egyik sem tőke.

A termelés anyagául szolgáló jószág csak egyszerűen áthelyezi a benne már felhalmozott gazdasági energiát a termelés folytán előállott új jószágba. Az új jószág annak a nyomatéknak, melylyel a gazdasági életben szerepel, csak akkora részét köszöni az előbbi józágnak, illetőleg az előbbieknak, a melyekből készült, a mekkora gazdasági nyomaték eredetileg már ebben a feldolgozott jószágban szerepelt. Az új jószágban lévő nagyobb használhatóságot egyedül az új jószág előállítására fordított munka, esetleg a termelésnél a földnek felhasznált termő ereje s az előállításra fordított munkaeszközök nyomatéka teremti meg.

A termelés folyamatoként előállott jószág, az úgynevezett félgyártmányok, raktáron levő készárúk stb. annál kevésbé illetetők a tőke elnevezéssel, ha ezt a szót a termelő tényező értelmében használjuk, mert hiszen a jószág csak azért, mert többé-kevésbé használható, kész dolog, magamagában még egyáltalán nem tőke. A jószágok még azon részének is, a mely tőketulajdonsággal bír, a gazdasági életben a megfelelő termelő viszonylatba kell jutnia, ha azt akarjuk, hogy mint tőke szerepeljen s hogy ezt a nevet viselhesse. A munkaeszköz is csak akkor lesz tőkév, illetőleg a termelés tényezőjévé, ha termelésre fordíttatik. Például szolgálhat a gép a gépgyáros raktárában és az üzemben levő gyárban.

11. A munkaeszköz termelés közben használat alá kerül. A munkaeszköz éppen úgy használat tárgyává lesz, mint az anyag. A használat módjára nézve azonban lényeges a különbség a munka anyaga és eszköze között. A munkaeszköz nem adja oda a maga állagát termelés közben, a termelésnél való közreműködése csak oda hat, hogy munkát pótol s így a termelés eredményét növelő

sajátságának érvényt szerez a jószágok előállításánál. Nem így a munka anyaga. Ez saját állagát egyszerűen átadja az új jószágnak. A régi jószág megszűnik létezni, hogy az újnak adjon helyet.

A munkaeszközt az ember a termelésnél csak használja; a munka anyagát elhasználja. Az utóbbinak állaga az új jószág előállítása közben egészben vagy részben megsemmisül az előbbié csak lassan őrlődik. Használat folytán a munkaeszköz lassan romlik, kopik; jószági mivoltát és így tőketulajdonságát lassankint elveszíti.

Irodalmi jegyzetek.

Nem ismerünk a tőke közgazdasági fogalmával foglalkozó írókat, a ki azt a fontos különbséget, a melyet egyfelől a munkaeszközök, másfelől a munka anyaga, mint a termelésnél szereplő jószágok között tettünk, észre ne vette volna. Ennek a különbségnek szinte egyhangulag azzal adnak kifejezést, hogy egyfelől álló, másfelől mozgó tőkére szólnak. Az álló tőke fogalma alá vonják a jószágok azon fajait, a melyeket mi munkaeszközöknek nevezünk, míg forgó tőkének az anyagkészletet, az árukészleteket, a munka fizetésére szükséges anyagokat stb. nevezik.

A megkülönböztetés alapja szerintök az, hogy az álló tőke a termelésnél csak használtatik, de el nem használódik; míg a forgó tőke egyszeri használat alkalmával is elveszti előbbeni állagát, a mint rendesen kifejezik, megsemmisül.

Ez a megkülönböztetés és pedig a mondott alapon ma általános érvényű az irodalomban, a hová Smith Ádám vezette be (II. könyv, I. fejezet), ki azt viszont az előtte élt francia és angol íróktól tanulta. A flüssiges és gebundenes Kapital (Lehr), a fix és bewegliches Kapital (Hermann), az Anlage- és Betriebs-Kapital szerint való osztályozás szintén ezen a megkülönböztetésen nyugszik. Jórészt ez az alapja Marx megkülönböztetésének is, a ki constantes és variables Kapitalról beszél. De ő persze az utóbbi fogalmánál főleg a munkás fizetésére fordítandó összegekről emlékezik meg.

Az álló- és a forgó tőke szerint való megkülönböztetésről, a következőket jegyezzük meg.

Ha a munkaeszközöket tőkének mondjuk, a jószágok előállításánál játszott szerepüknel fogva, akkor nem nevezhetjük következetesen tőkének a jószágok előállítására szükséges anyagkészletet, sem a munkások fizetésére szükséges jószágelemeket, mert ezeknek egyikénél sem látjuk azt a tulajdonságot érvényesülni, mintha a termelésnél a termelés eredményét pozitív irányban növelve működneek közre. Jelen vannak a termelésnél, szükség van ott rájuk, de szerepük az élettelen anyagé, melyet a termelésnél közreható termelő tényezők a termelés célja érdekében ide vagy oda dobna, a mely nyomatékát egyszerűen áttelepíti az új jószágba, de a mely holt súlyán kívül semmivel sem járul ahhoz hozzá, hogy az új jószág használhatósága az eredetinel, az átalakítottnál, vagy a munkások fizetésére egyébként felhasználnál nagyobb legyen.

Hogy a termelés eredményeként előálló jószágok, mint árukészlet, még ennyire sem szerepelnek pozitív irányban ható termelő tényező gyanánt, azt bizonyítani fölösleges.

Mi a fönnebbiekben azt mondtuk, hogy mint termelő erő a termelésnél csak a munka jön számba. Ennek erejét mint termelő tényezők, a föld termő ereje s a munkaeszközök hatása csak fokozza. De e két utóbbi tényező gazdaságilag termelni, jószágot előállítani, a munka közreműködése nélkül nem tud. (Lásd e fejezet első pontját: *A Termelés.*)

Azok az írók, a kik a munka mellett a föld termő erejének de a tőkének is gazdasági termelő erőt tulajdonítanak, a tőke közgazdasági szerepét is sokkal nagyobbnaak tüntetik fel, mintsem a hogy azt mi, nézetünk szerint a tényeknek megfelelően, tehattük. E fokozott gazdasági termelő erőt állítólag önállóan kifejtő tőkefogalom körébe sorozták be immár azokat a jószágokat, a melyek a termelésnél a termelés anyagi alzata gyanánt szerepelnek. Így önálló termelő erőt tulajdonítanak a jószág holt anyagának, valamint az árukészletnek is.

Mi abban, hogy ezek az írók a termelésnél nem elevenen közreműködő, csak mozgatott anyagnak, valamint a termelésnél egyáltalán nem szereplő, csak a jószágokat előállító folyamat eredményeként előálló anyagnak önálló termelő, tehát mozgató erőt tulajdonítanak, fokozott ellenmondást látunk, mely még nagyobb annál, mintha a tőkét csak a termelés segédkező tényezőjének tekintenők s ennek a fogalma alá soroznók az úgynevezett forgó tőkének megkülönböztetni szokott egyes eseteit.

A termelés tanában a tőke elnevezést egyáltalán kerülni akarjuk, mert e fogalom mai sokféle értelmével kiapadhatatlan zavaroknak lehet kútforrásává. Mi a termelő tényezők azon fáját, a melyet leginkább lehetne tőkének mondani, inkább munkaeszköznek akarnók nevezni, a mint ezt szövegünkben tettük is. Ezt az a sokféle értelem indokolja, a melyben a különböző írók a tőke közgazdasági fogalmát használják. Kleinwächter a Schönberg-féle kézikönyvben egész gyűjteményét közli azoknak a meghatározásoknak, a melyeket a különböző írók a tőkéről adnak. Az elvi eltérések ezek között szembeötlők. De megokolja eljárásunkat különösen az a körülmény, hogy e meghatározások hosszú során szinte egyértelműleg vonul végig egy olyan félreértés, minőt azzal a terminológiával, melyet mi használtunk, úgy hiszszük, el lehet kerülni.

A tudomány ugyanis kifejezetten azt a tulajdonságot mondja tőkének, a mely legjellemzőbben éppen a munkaeszközök saját-sága, t. i. hogy a termelés folyamatában pozitív hatással működnek közre. Ennek daczára azonban hallgatagon legtöbb esetben éppen úgy, mint a közbeszéd, a vagyoni erőt, illetőleg az ehhez kapcsolódó gazdasági hatásokat is érti tőke alatt. Ez a köznap fel-fogás felel meg tulajdonképen a tőke (Kapital) szó eredeti etymologiai értelmének is. A Kapital szó eredetileg a vagyon egy részét, a kölcsönadott pénzt jelenti (κεφάλαιον, capitalis pars debiti). Ez a jelentősége a szónak a merkantilistáknál is. Későbbi írók átlátják, hogy nemcsak pénzben nyilvánul a vagyoni erő, hanem a készletben (stock) is. Az individuális-liberális közgazdaságtant megalapító munkák beszélnek capital-ról s megállapítják e szónak azt az értelmét, a melyet az a társadalom gazdálkodásánál játszott szerepétől nyert. Azt, hogy azoknak a jószágoknak jórésében, a melyeket ők capital-nak mondtak, nem a tőkeerő, ez a szigoruan gazdasági fogalom, de a vagyoni erő, mint a jogrend következtében beállott jelenség érezteti hatásait, ők nem látták át. Nem látták át ezt sokáig utódaik sem.

Wagner Adolf-é és mesteréé Rodbertus-é az érdem, hogy ezt a különbséget nemcsak észrevették, de hangsúlyozták is. Wagner már a tőkéről kétféle értelemben beszél: Kapital in rein oekonomischem Sinne és Kapital als historisch-rechtliche Kategorie. Az első értelemben a jószágok egy részének társadalomgazdasági szerepét nézi, eltekintve a jogi rendtől, a másodikban tulajdon-

képen a jóságok vagyoni jogi szerepét látja, melyet csak a magántulajdon jogi rendszere tesz lehetővé. Ez a megkülönböztetés világot vet arra az igazságra is, hogy tőke a gazdasági életben mindig lesz. Ez a fogalom független az élet jogi rendjétől. A mi a jogi berendezéstől függ, az csak a magántulajdon a jóságoknak tőke gyanánt s egyébként szereplő része fölött.

A tanszék-socialisták e megkülönböztetését Böhm-Bawerk jellemzőnek és általánosnak mondja az egész mai irodalomra. Ezt mi nem mernők állítani. Igen sok nevezetes elméleti író tanítja még ma is az individuális-liberális iskola tőkeelméletét. Ezt annál inkább tehetik, mert hiszen Wagner sem vonta le fogalommeghatározásaiból tökéletesen a következményt. Ő még mindig Kapitalról beszél, a mikor a jóságok készletét in historisch-rechtlichem Sinne tekinti, a helyett, hogy egyszerűen Vermögenről, Vermögensrechtről szólna. Hogy közgazdasági értelemben vett tőkefogalmának magyarázata sem felel meg a mi álláspontunknak, arra itt nem kell kiterjeszkednünk.

A termelés tanának, s e tan keretein belül különösen a tőkefogalom értelmezésének helyesen abba az irányba kell haladnia, hogy szigoruan szétválasztassék a tőke fogalma a vagyoni s az ebben rejlő gazdasági erő fogalmától. Az a tanítás, mely a tőkéről mint termelő tényezőről volkswirtschaftliches Kapital (vagy mint Böhm-Bawerk nevezi: Socialkapital) gyanánt beszél, de megemlíti, hogy a tőke egy másik értelemben mint privatwirtschaftliches Kapital, mint a vagyoni jogi szerzés eszköze is szerepel, csak kerüli a kérdés megoldását, döntésre azonban nem viszi. (Idevág Philipovich megkülönböztetése is: Produktiv- und Erwerbskapital.)

A földtől s az emberi munkától különböző jóságok termelő tényezői szerepét, ha ma még homály fedi, úgy ennek leginkább az az oka, hogy az írók nem méltányolták kellőleg azt, hogy a mindenkor jogi rend alkotta tényleges vagyoni viszonyok éppen azon a ponton játszanak bele leginkább a gazdasági életbe, a melyről itt beszélünk.

Ha a gazdasági élet elemi jelenségeit akarjuk tárgyalni, azokat, a melyek minden vagyoni jogi szabályozás nélkül is egyaránt szerepelnek a gazdasági életben, akkor a ma közönségesen tőkének mondott jóságoknak csak nagyon kicsiny részével fogunk foglalkozhatni, csupán a munka eszközeivel. A gazdasági élet elemi jelenségeit akarván vizsgálni, így jártunk el mi is.

De ha például a gazdasági életet a maga konkrét valóságában akarjuk vizsgálni, akkor semmi esetre sem szabad figyelmen kívül hagyni a vagyoni jogi rendet, mely a jóságokat csoportonként, magángazdaságokként magántulajdonba helyezi. Itt, valamint bármely akármiként szabályozott konkrét gazdasági élet szemlélésénél elsősorban és alapvetőleg a vagyoni jogi viszonyokat kell vizsgálni. Ennél a vizsgálódásnál lesz a vagyon a gazdaságtan egyik legfontosabb fogalmává.

Azt hisszük, hogy a mai közgazdasági írók, mikor a társadalom vagyoni alapviszonyainak vizsgálatát jórészt elmulasztják, végtelen hibát követnek el, a mely korunk közgazdaságtani világnézetét még sokkal tökéletlenebbnek tünteti fel, mint a minő valójában.

Ha az olvasó figyelembe veszi, hogy pl. Philippovich minő eredményekre jut, a mikor a Werthkapital fogalmát elemzi (*Grundriss der politischen Oekonomie*, Freiburg, 1899. I. 144—151. lapok.), ebben a tekintetben igazat fog nekünk adni.

De helyeselni fogja azt is, hogy fejtegetéseinkben tőke helyett inkább munkaeszközökről beszéltünk, ha hallja, hogy pl. Wicksell (*Über Wert, Kapital und Rente*, Jena, 1893. 79. lap.) szerint a jövedelmet biztosító jóságok mind tőkék. Ez a mondás, a mely a tőkében nem gazdasági, hanem tisztán vagyoni jogi kategóriát talál, a tőke régi Smith-féle fogalmának csődjét jelenti, úgy hogy itt az ideje, hogy a termelő tényezők itt szóban forgó osztálya, mint egy tisztán gazdasági jelenség számára újabb s közvetlenebb elnevezést keressünk.

*

Meg kell emlékeznünk még arról a felfogásról, mely a földet is a munkaeszközök közé szeretné sorolni (Kleinwächter, *Schönberg-féle kézikönyv*, Tübingen, 1885. I. 210. lap és némileg Philippovich, id. m. 132. lap.).

A két termelő tényező e fogalmi egybeolvasztását az írók ugyan nem igen teszik meg, de rendesen rámutatnak arra, hogy következetes logikával így kellene eljárni s csak formai kifogásokat hoznak fel az egybeolvasztás ellen (Philippovich, id. m. 120. lap.).

A gazdasági jelenségek világos elemzése s így a helyes logika ezt az összefoglalást nemcsak hogy nem kívánja, de meg sem

engedi. Ez s nem azok a formai okok állják az egybefoglalásnak útját, a melyeket pl. Philippovich említ. A föld termő ereje mint gazdasági termelő tényező s a tőkejóságok termelő tényezői tulajdonsága lényegileg különböznek egymástól. Az egyik magában is, igaz, hogy csak fizikai értelemben termő erő, a másik nem. Erre vonatkozólag különben arra utalunk, a mit e fejezet egész során keresztül a különböző termelő tényezőknek a jóságok előállításánál játszott szerepéről s azok jellegéről elmondottunk.

2. A forgalombahozatal.

1. Az emberi élet szükséges társadalmi berendezése a gazdálkodás terén sem marad észrevétlenül. Sőt mi több, a létezésnek éppen gazdasági oldala az, hol a szervezet társadalmi volta leginkább érezhető.

Igaz, hogy elképzelhetjük az ember gazdálkodásának oly alakját, melynél a magángazdaságok legtisztábban elkülönülnek, a hol a magángazdaságok elzárkóznak a többi gazdálkodó körtől. Elvontan oly általános életet is elgondolhatunk, melyben ez az élet az egyén kizárólagos sajátja marad, melyben az egyént környező élettől való teljes visszahuzódás lehetetlenné teszi úgy azt, hogy az egyéni élet erkölcsi és szellemi termékei más egyedekkel megosztassanak, valamint azt is, hogy az utóbbiaktól az egyén ilyeneket nyerjen.

De a mint ez az abszolút egyéni élet a valóságban a létezés szükséges feltételeit nem tudja a maga alanya számára megszerezni s így tulajdonképen nem is felel meg hivatásának, úgy az elkülönzött, a többi gazdaságtól mintegy légmentesen elzárt magángazdaság sem tudja a maga gazdálkodó alanyának azon létfeltételeket tökéletesen nyújtani, a melyek az élet gazdasági szükségleteit teszik. Az egyedüllétnek az a foka, a mely a másokkal való érintkezést teljesen kizárja, tulajdonképen sem általános társadalmi, sem gazdasági téren nem felel meg az élet kívánalmainak.

Sőt többet mondhatunk, az ilyféle létezés, a mennyiben a szó tökéletes értelmében vett élet megalkotásáról van szó, a gyakorlatban egyáltalán megvalósíthatatlan. Ha példák után nézünk, meg fogunk erről könnyen győződni. Az abszolút egyedül létezés állapotának megvalósult alakjait csak ott látjuk, a hol a szó teljes értel-

mében fölfogott élet még nincs, vagy már nincs. Az első az őskori létezésnek az az ideje lehet, a mikor a történelem előtti ember kétségtelenül egyedül áll, lakóhelyéről még nem mer mozdulni, élelmül csak azt használja, a mit közvetlen közelében éppen talál. A létezésnek az a másik állapota, a mely szintén nem felel meg az élet követelményeinek, csakúgy érintkezés nélküli, mint az említett; rávonatkozó példánk azonban sokkal particularisabb jelenség. A szó teljes értelmében vett élet tetőpontjára jutott egyén bármi oknál fogva — ez itt minket nem érdekel — elfordul ettől s remetemódra létezik tovább. Az elkülönítés itt is tökéletes, úgy szellemi-erkölcsi, mint gazdasági téren.

Mi jellemzi ezeket az alakulásokat? Az élet hiánya. Tulajdonképeni emberi élet abban az értelemben véve, a mit e fogalom alatt a legkonkrétebben érteni szoktunk a vázolt esetekben nincsen éppen az egyes emberek elkülönülésénél, egymástól való szellemi-erkölcsi és gazdasági elzárkózottságánál fogva.

Az élet ugyanis a maga konkrét valóságában mindenekelőtt haladást jelent mindazokon az elgondolható tereken, a melyekhez az ember a maga egyéniségével hozzáfér. A propagatív ténykedés, a szellemi élet, a gazdasági működés csak egyes és korántsem teljesen részletezett jelenségei annak az emberi életnek, melynek legfőbb jelentőségű természete, a haladás, éppen e részletek gyanánt felsorolt tereken tűnik ki legjobban.

A mikor pedig azt látjuk, hogy a folytonos haladás, nevezük azt bár evolúciónak, tökéletesedésnek vagy bárminek és a szó legteljesebb értelmében vett élet szinte azonos fogalmak, csak az előbb elmondottakból vonjuk le a szükséges következtetést, a mikor az élet és az az alatt értett haladás biztosítása szempontjából okvetetlenül szükségesnek mondjuk, hogy a létező egyének egymás közt érintkezzenek. Ez a szükséges érintkezés ugyanaz, a mit az ember társas természetének szokás nevezni, a mit a görögök *κοινωνικὸν* alatt értettek az emberről adott értelmezésünkben s a mit mi úgy fejezünk ki, hogy az ember szükségképen társadalmi életet él.

Az emberi élet társadalmi volta, az emberi cselekvőség különböző tereihez képest különböző jelenségekben nyilvánul. Így a propagatív élet mezején a nemzés, a család mutatja az emberi élet szükségképeni társas voltát, a gazdasági élet terén a forgalom, a közlekedés, szellemi-erkölcsi téren pedig az előbbiekből leszűrt

értelmi és érzelmi eredmények mutatják mint legmagasabb rangúak az érintkezés, a társas lét előnyeit.

Igaz ugyan, hogy az érintkezés jelenségeinek, valamint ezek eredményeinek határozott széttagolása az emberi cselekvőségek körei szerint nem lehetséges, éppen úgy, mint a hogy e körök sem állhatnak fenn egymás nélkül. Ugyancsak ez okozza, hogy az eredmények sem vezethetők vissza tisztán egy cselekvési körben fekvő okaikra. A társadalmi jelenségek bonyolultsága itt is mutatkozik. A nemi, a szellemi, a gazdasági élet terein felmerülő okok kiszámíthatatlanul összebonyolódva, mint elemeikre alig visszafejthető okcsoportok hozzák létre a maguk okozatait. Az egyik cselekvőségi körben ható ok számai áthatnak a másik körbe is, a hol oly okozatot teremtenek, a mely már nemcsak egy harmadik, de az összes cselekvőségi körökben ismét mint ok lép fel. Az ok-okozati viszonyok e bonyolultsága teszi az élet tulajdonképeni menetét oly nehezen kifejezhetővé.

Azt már tudjuk, hogy ennek az emberi életnek, a társadalmi fejlődésnek fő mozgatója az érintkezés, de hogy ez az érintkezés legelőször a cselekvőségi körök melyikében nyilvánult, arra nézve inkább csak teoriáink vannak. Az emberi élet nemi és gazdasági oldalai vitatkoznak e téren az elsőségért. Valószínű, hogy együtt lépett föl a kettő, nem maradván el a kezdetleges nemi érintkezésektől a gazdasági életnek azon jelenségei sem, a melyekben már a forgalom csiráit láthatjuk.

2. A forgalomnak az a fogalma azonban, a melyhez így jutottunk el, tágabb körű még, mint az, a melylyel tulajdonképen itt foglalkoznunk kell. Eddig ugyanis forgalom alatt az emberek egymásközi érintkezését értettük gazdasági téren, holott a szó szűkebb, társadalomgazdasági értelmében vett fogalma ennek az érintkezésnek csak bizonyos minősített módját jelöli.

A gazdasági élet egyik fázisa a jószágok előállítás, termelése, a szükségletek kielégítése céljából. A szükségletek kielégítése a használat által történik. Termelés és használat, a gazdasági élet e két sarkalatos jelensége azonban nem mindig állanak oly szorosban egymás mellett, hogy a jószágok termelője egyúttal azoknak fogyasztója is volna. Kivétel nélkül, mint rendes jelenség, ez csak abban a legkezdetlegesebb korszakban van így, a mikor az emberek közti érintkezés egyáltalán szünetel, vagyis a mikor még nincsen forgalom a szó tágabb értelmében sem. A szinte csak elvontan képzelhető,

teljesen elszigetelt magángazdaságok korához is igen közel fekszik már a gazdasági fejlettségnek az a foka, a melyben termelő és fogyasztó nem egyugyanazon személy. A létezés ezen állapotában kezdődik tulajdonképen a gazdasági élet és így a fokozatos fejlődés a gazdasági élet terén. Ez az állapot egyértelmű a legelemibb foku munkamegosztás elvének valamelyes érvényesülésével.

A környező természeti viszonyok szolgáltatnak arra alkalmat, hogy a gazdálkodó egyén a maga termelt jószágainak, használata, vadászata, kezdetleges földművelése eredményeinek fölöslegét egy más, hozzá hasonló gazdasági alanynak engedje át esetleg olyan javak fejében, a melyeknek éppen ez a másik van bővében s a melyeket ő szükségletei kielégítése végett jobban vél alkalmazhatni, mint a sajátjait.

A mikor a gazdasági élet terén ez a jelenség felmerül, a gazdasági élet alakulatában fontos új mozzanat áll be. Az emberek egymásközi érintkezése gazdasági téren is megkezdődik. Az egyes különálló egyének mint eddigelé különállott magángazdasági körök is érintkezésbe jönnek egymással. Előáll az az állapot, melynek idejétől a gazdaságtan a forgalom bekövetkeztét számítja.

3. A forgalom, az egyes magángazdaságok között való az az érintkezés, melynek tárgyát a jószágok teszik, a gazdasági élet jelensége. Mint ilyen osztozik a gazdasági élet egyéb tünetényeinek a természetében. Reá is kihatnak a társadalmi élet törvényei. A forgalom alakulata is éppen úgy fejlődik, mint a gazdasági élet, mint a társadalmi egyáltalán.

Mikor az egyik magángazdaság saját termelése eredményét odaadja egy másik magángazdaságnak annak a terméke ellenében, közvetlen cseréről szólunk. A gazdasági közlekedésnek, a forgalomnak ez az állapota azonban nem örök. Azoknak a viszonyoknak, a melyek az éppen vázolt állapotokat, a közvetlen cserét lehetségessé teszik, csak igen kevésé kell módosulniok, hogy a forgalom is tökéletesedjék. Ezzel még nem akarjuk azt állítani, hogy ez az átalakulás rövid idő szülötte. Ellenkezőleg; a tiszta elsődleges csereforgalom valószínűleg soká volt a gazdasági érintkezés egyedül jellemző alakja. De a körülményeknek nem kellett lényegesen változniok, hogy már a csereforgalom terén fellejjen a közvetítés momentuma, a mely a termelőtől a jószágokat már nem juttatja egyenesen a fogyasztóhoz, hanem a jószágok előállí-

tásának és azok használatának két ellentett pontja közé még egy harmadik, esetleg több gazdasági alanyt is helyez, a kiknek a kezén keresztül jut csak a termelt jószág a fogyasztóhoz.

Ennek a körülménynek, melynél fogva a termelő és a használó magángazdaságok közé a magángazdaságoknak egy olyan hosszabb vagy rövidebb láncolata ékelődik be, mely a jószágokat nem használja, hanem csak tovább adja, lehet a véletlen az oka. A magángazdaság tudniillik esetleg olyan jószágok birtokába jut, a melyekre egyáltalán nincs, vagy már nincsen szüksége, vagy a melyek csak kisebb vagy kevésbé fontos szükségletét tudják kielégíteni, mint egy más jószág, a melyet ezeknek a fejében cserébe igyekszik megszerezni. De okozhatja a magángazdaságok közbetolódását a mondott folyamatba czéltudatos, előrelátó törekvés is.

Csak a társadalmi összélet bizonyos fejlődése, nagyobbfoku érintkezés kellett ugyanis hozzá, hogy a gazdálkodó egyének az ember szélesebb körét megismerve nagyobb és változatosabb szükségletekről alkossanak maguknak fogalmakat, viszont hogy más, eddig előttük ismeretlen szükségletkielégítő jószágokról szerezzenek tudomást.

A távolság, a mely így gazdasági szempontból is momentummá vált, hozta létre a gazdasági fejlettségnek azt az állapotát, a melyben a gazdálkodó alany már nemcsak a saját szükségleteinek kielégítése szempontjából állítja elő a jószágokat, sőt már nem is a közvetlen szomszédos szükségleteket veszi tekintetbe (mert hiszen ez az utóbbi is előfordul a tiszta, elsődleges, közvetítés nélküli csereforgalom hosszú életének későbbi szakában s éppen mintegy átmenetül szolgál a későbbi alakulások felé), de már a távolabba is tekint, nem vár a fogyasztóra, a piacra is mer dolgozni. Ekkor áll be a forgalomnak az az alakja, a melyre nézve jellemzővé válik, hogy a termelő és a fogyasztó magángazdaság közé egy harmadik gazdasági alany lép, a mely a jószágot az előbbitől az utóbbihoz juttatja. A forgalom tehát e kettőtől külön alany működésében testesül meg s így a gazdasági tevékenység szempontjából is könnyebben válik észlelhetővé. Itt szerepel a forgalom nemcsak elméletileg, de gyakorlatilag is mint külön gazdasági jelenség és tevékenység.

4. A mikor fejlett társadalomgazdasági viszonyok mellett a jószágok előállítására körül lejátszódó gazdasági tevékenység így

részekre válik, a forgalom fogalma kétféle jelentőséget nyer, a szerint, a mint azt a gazdasági életben tárgyilagosan, vagy a gazdasági működés szempontjából inkább alanyilag tekintjük. Az első értelemben a forgalom pálya, út, mely a termeléstől a fogyasztásig terjed s a melyet a jószágoknak be kell futniok, hogy oda jussanak, hol reájuk szükség van, a hol felhasználtatnak. Másfelől azonban a forgalom gazdasági tevékenység, melynek célja a jószágokat az említett uton végigvezetni, helyesebben a javak útját úgy irányozni, hogy azok oda kerüljenek, a hol azok a magángazdaságok, a melyek e jószágokkal szükségleteiket kielégíthetik, ezeket könnyen megtalálhatják.

Ez a működés csak más módon nyilvánul, mint a termelés, de lényegében tulajdonképen megegyezik azzal. Mihelyt ugyanis a termelést a maga szélesebb és úgy hiszszük, a gazdaságtan szempontjából is termékenyebb fogalma szerint értelmezzük, a mely szerint az egyáltalán a jószágok előállítását, használhatóságuknak növelését jelenti, nyilvánvalóvá válik, hogy a termelő folyamat csak közvetlenül a fogyasztás előtti időpontban nyer befejezést, hogy az egész forgalmi út a termelés tökéletesítését célozza. A forgalmat tehát annak az a tulajdonsága, hogy a jószágok használhatóságát növeli, oly gazdasági tevékenységgé teszi, mely mintegy csak kiegészítője a tulajdonképeni eredeti termelési folyamatnak. A forgalomnak ez a tulajdonsága teszi azt társadalomgazdasági tekintetben oly nagy fontosságúvá.

5. Nemcsak az a nagy figyelem és beható vizsgálódás, a melylyel az írók a forgalom részletes jelenségeit kutatják, annak törvényeit megállapítják, mutatja ezt, de mutatja különösen a modern gazdasági élet egész fejlődési menete, mely a mikor a megkötöttség sivár korából a gazdasági szabadság óriási lendületű korába iparkodott áttérni, nemcsak a szűk értelemben vett termelés, de a forgalom szabadságát is követelte; szabaddá akarta tenni a jószágok előállításának egész folyamatát. Az egyéni tulajdonnak, mely különösen gazdasági téren a tulajdonul birt anyaggal és eszközökkel való szabad termelést kívánta, csak kiegészítőjeül szolgált a forgalom szabadsága. Az individuális-liberális közigazdasági rendszer a termelés szabadságát óhajtotta; társadalomgazdasági elveinek jellemzője pedig legvilágosabban a gazdasági életnek azon a terén mutatkozott, mely ennek a gazdálkodás-

nak társadalmi voltát legtisztábban mutatja. S ez a termelt jószágoknak a mutatkozó szükségletek kielégítésére, az úgynevezett fogyasztásra való felajánlása, a forgalomba hozatal folyamata. Ezen a téren az említett rendszer a szabad verseny elvét kívánta érvényesíteni. A szabadságot hirdető gazdasági rendszer a gazdasági élet súlypontját éppen a jószágoknak arra a szabad versenyére alapítja, a mely a forgalom szabadságát jelenti. A forgalom terén érvényesül tulajdonképen a gazdasági szabadság a leghathatósabban.

Ez az oka annak is, hogy a szabadjára engedett forgalom fejleszti legerősebben azokat a káros következményeket, a melyek az individuális-liberális gazdasági rendszer szükséges folyományai. (L. alább: *A gazdasági küzdelem.*)

A jószágok forgalma terén fellépő szabad verseny lesz leghathatósabb fejlesztőjévé a tőkének, a mely aránytalanul növekedvén, a kisebb vagyoni erőt elnyomja. A forgalom magára hagyott szabad volta biztosítja a nagy vagyoni erőnek azt, hogy éppen e forgalomnak irányzását magához vonja, abban elsőrendű szerepet vigyen, a mi végeredményben mind oda vezet, hogy a gazdasági nagyobb erő sokkal hamarabb s könnyebben tudja termelt jószágaival azt az utat megfutni, a mely a termeléstől a fogyasztásig vezet. Jobban látja és könnyebben éri el a szükségleteket. Az a viszás helyzet is tehát, a melyet a gazdasági szabadság rendszere a nagy és a kis termelő erő között teremt, szintén a forgalom terén lesz legvilágosabban látható, mert a nagy termelő erő sokkal hamarabb jut a fogyasztóhoz, mint a kicsi, s mivel ez a körülmény a nagy tőkének a forgalomban monopol-helyzetet biztosít. A forgalomnak azt a tulajdonságát, a melyet ezekben neki tulajdonítottunk, bizonyítják azok a szabályozások is, a melyek a nagy tőke elleni védekezés szempontjából a forgalmat érik.

6. A forgalomban mutatkozik gazdasági téren legjobban az emberi élet társadalmi berendezése, a gazdasági élet társadalmi szervezete. A forgalom, habár az elvont elmélet szempontjából a termelésnek lényegében azzal megegyező folytatása, mégis kiragadja a termelvényt a termelő egyéni gazdasága köréből. A jószágot áruvá teszi. Éppen ezért mondjuk, hogy a gazdasági élet társadalmi szervezete jut a forgalomban kifejezésre, mivel benne az egyéni termelés momentumához a kínálat mozzanata járul, mely

idegen gazdaságnak a termelt jószágra való hatását várja, viszonylat nyilvánulását követeli. E viszonylat az, a melyben a termelőn kívüli gazdaságok a kínált, a piacra hozott jószághoz, tehát már az áruhoz állanak, s a mely viszonylat a kereslet mikénti alakulását jelenti. A keresletnek a kínálathoz való viszonya pedig a jószágra, illetőleg most már az árura vonatkozólag az árt fogja eredményezni.

A termelőgazdaság a kínálat terén egyedül állhat s vele szemben ugyancsak egyedül állhat a fogyasztógazdaság. Ez a cseregazdaság kezdetleges kora. Ilyen viszonyok mellett azonban az egyes magángazdaságok között való érintkezés olyan szűk körű, hogy a gazdasági élet társadalmi szervezete alig jut benne kifejezésre. A gazdasági élet fejlettebb korszakában a magángazdaságok elszigeteltsége megszűnik. A forgalom rendes alakulatává is az lesz, hogy több termelő gazdaság áll szemben, a kínálatot képviselve, több fogyasztó gazdasággal, a mely utóbbiak a keresletet teszik ki. Ily viszonyok közt lesz különösen nyilvánvalóvá a forgalom terén a gazdasági élet társadalmi berendezése és pedig hatványozott mértékben. A termelő és most már a forgalom szempontjából kínáló gazdaságok oly viszonylatba kerülnek egymással, a melyet a forgalom terén versenynek nevezünk. A versenyben tehát a kínáló gazdaság már nem áll egyedül, hanem a társadalom nyomása alá kerül. Ugyanez a jelenség ismétlődhetik a fogyasztó gazdaságok terén, a melyeket itt összefoglalva keresletnek nevezünk. Ezek a gazdaságok is érzik egymás létét, vagyis azt, hogy gazdasági életük társadalmi természetű.

Az a nagy harc, melyet a két szemben álló tábor, a termelő-kínáló gazdaságok összesége a fogyasztó-kereső gazdaságok összeségével folytat, a legvilágosabban napfényre hozza a gazdasági élet társadalmilag berendezett állapotát, mivel itt a kínálat óhajításai szemben találják magukat a kereslet követelményeivel és viszont. Ezért mondtuk azt, hogy a gazdasági élet társadalmi szervezete kiváltképpen ennek abban a folyamatában nyilvánul, a melyet forgalomnak nevezünk. Ezért mondjuk a termelt jószágra vonatkozólag, hogy mihelyt a forgalomba kerül, felölti társadalmi alakját, azaz áruvá válik. Ezért nevezzük azon értékfelfogások alapján, a melyeket egyfelől a kínálat, másfelől a kereslet magának az árurol alkot, az érték társadalmi alakjának az árt.

Előfordulhat ugyan fejlett társadalmi és gazdasági viszonyok

mellett is, hogy a forgalomnak ez a társadalmi jellege elhomályosul. Ez az eset akkor áll elő, a mikor valamely gazdasági körzeten belül vagy a kínálat, vagy a kereslet terén egy, a többi magángazdaság hatalmát messze fölülmuló hatalom mutatkozik. Ilyenkor ezen gazdaság egyéni értékecslése dönt, ő szabja meg az árt, monopol-helyzetbe kerül. A nagy vagyoni erő, esetleges természeti viszonyok hatalma, de közvetetlen gazdasági tényezők közrehatása nélkül az állam jogi rendjének parancsoló szava is teremthet ilyen helyzeteket. Ezekről a monopol-helyzetekről alább szólunk. (L. V. fejezet.)

7. A forgalomban a jószág bizonyos utat tesz meg mint áru. Áru marad mindaddig, míg a fogyasztó gazdasághoz nem kerül. A mozgásnak ez állapota soká tarthat; igen sok idő telhetik el az alatt míg az áru egyik gazdaság köréből a másikba átvándorol, mely azt ismét tovább adja a fogyasztó felé.

8. De előfordulhat az is, hogy valamely gazdaság a jószágot forgalmi útja közben, mint árut, soká kénytelen magánál tartani, rendesen azért, mert fogyasztó gazdaság azt még nem keresi. Ez alatt az a gazdaság, mely a jószágot magánál tartja, mely magángazdaság lehet mindjárt a termelő vagy ettől külön álló más, nem szándékszik azt árujellegétől megfosztani, nem fogyasztja azt el, nem használja fel saját szükségletei közvetetlen kielégítésére, hanem a forgalomban hagyja. Az áruvá vált jószágnak tehát bizonyos tulajdonságokkal kell birnia, a melyek őt a gyakran hosszú forgalmi út megtételére képesítik. A jószágnak ezen idő alatt természetesen nem szabad használhatóságából veszítenie, nem szabad elromlania, röviden tartósnak kell lennie. Az áruknak a forgalomképesség szempontjából előnytelen tulajdonságait mindinkább legyőzi a technika (gyors szállítás) és a chemia (conserválás) haladása.

Az áruk forgalomképessége azonban a tartósság mellett még más tényezőktől is függ. A jószágoknak ugyanis, ha a forgalomban szerepelnek, tudjuk, bizonyos utat kell megtenniök. Ez a kifejezés nem csak képleges. A termelvénynak, ha az az áru szerepét játszsza, tényleg utat kell befutnia, mialatt egyik gazdaságtól a másikhoz jut. Az a tulajdonság pedig, a melynek szempontjából a termelvények a gazdasági életben tekintetbe jönnek, a használhatóság.

A termelés használható dolgokat, jószágokat igyekszik előállítani, a forgalombahozatal a használhatóságot fokozza, ha a termelvény benső természete nem követeli az azonnal való fogyasztást. Ha már most a forgalom a jószág használhatóságát, vagy pontosabban kifejezve, mert hiszen a forgalomba került jószág minden pillanatban értébecslések tárgyává lesz, annak az értékét növeli, mialatt értékes dolgot, jószágot szállít, nyilvánvaló, hogy feladata annál könnyebb lesz, minél több hasznosságot tud a termelés a szállítandó anyagnak minél kisebb térfogatában és sulyában sűríteni. Az áruknak ebből a szempontból tekintett forgalomképessége tehát fordított arányban áll azok sulyához és térfogatához. Mennél nagyobb valamely jószág sulya vagy térfogata, annál nehezebben tölti be áruszerepét, annál nehezebben mozog a forgalomban, mert nagy erő kívántatik az aránylag kis érték szállítására. Bizonyos aránylat adja meg tehát ebből a szempontból az áru forgalomképességét, a melyet Földes a vegytan példájára faji értéknek nevez.

9. Legnagyobb forgalomképességgel azok a jószágok bírnak, a melyek lehetőleg kis suly és térfogat mellett a lehető legnagyobb értékűek, a melyek kis részükkel is a rájuk irányuló szükségletnek lehetőleg nagy részét elégíthetik ki. Ilyenek a nemes érczek. Ez a tulajdonságuk okozza különösen azok pénzzé való felhasználását egyéb e czélból előnyös tulajdonaik mellett.

A forgalom legkezdetlegesebb faja az, a melynél valamely termelő gazdaság odaadja a maga termelvényét más olyan termelvény ellenében, melyre neki éppen szüksége van. Itt jószág kerül jószág ellenében cserébe. Ezért hívjuk a gazdasági életnek ezt a szakát (a forgalom mikénti állapota, a gazdasági életre egyáltalán jellemző) cseregazdaságnak. Ez az állapot tart még akkor is, a mikor már a javak egyenes átszármaztatása a termelő gazdaságtól a fogyasztó gazdasághoz megszűnt, a mikor a jószágok átszármaztatása már közvetítő gazdaság segítségével történik. A forgalomnak ez a módja azonban nehézkes, mert ebben az esetben árut áru ellenében cserélnek, a melyeknek egyenlő értékűeknek kell lenni éppen a csere lehetősége kedvéért. Oly eszközre van tehát szükség, a mely ezt a cserét könnyebbé teszi, a melylyel szemben a gazdálkodó alanyok egyéni értébecslése lehetőleg állandó, általános s a mely hasznossága arányában apróbb részekre arányosan osztható.

A szükségkielégítés szempontjából legfontosabb jóságok lesznek ilyen legkezdetlegesebb csereeszközökké, mert ezek birnak már némileg a fenti tulajdonságokkal. A kezdetleges gazdaság legfontosabb jóságai, a házi állatok szolgálnak ilyenek gyanánt (pecus, pecunia). A gazdasági élet s így a forgalom növekedtével azonban mind nyilvánvalóbbá lesz, hogy a csereeszköznek nagymérvű forgalomképességgel kell birnia, vagyis azokkal a tulajdonságokkal, a melyeket fentebb fejtegettünk. Az északamerikai indiánoknál ma is találunk olyan csereeszközöket, a melyek a forgalomképesség nagyobb fokával rendelkeznek, mint pl. a mindennapi szükségletkielégítés elsörendü tárgyai, az élelmi szerek, a nélkül, hogy pl. nemes ércz volnának. Az a felfogás azonban, mely ezeknek a tárgyaknak értéket tulajdonít, egy szűk társadalom köréhez kötött. Ilyenek a fényes kagylók (wampum-peag), a melyek ugyan már inkább birnak a csereeszköz megkivántató tulajdonságaival, de még távolról sem oly mértékben, mint a már említett nemes érczek, a melyeket általánosan elismert értékes voltak nagy forgalomképességükkel párosulva egy nagyon tág körű gazdaság legalkalmasabb pénzjóságává teszen.

10. A mikor a forgalmat csereeszközök bonyolítják le az egyszerű cserével szemben, a forgalom szempontjából a pénzgazdaság koráról szólunk. Ebben élünk ma is. A kik a mai viszonyokat a forgalom szempontjából a hitelgazdaság korának nevével jelölik s ezt a kort a pénzgazdaság korával állítják szembe, éppen úgy, mint a pénzgazdaságot a cseregazdaság idejével, feledik, hogy a mai hitelgazdaság csak a pénzgazdaság alapján áll fenn; legfeljebb tehát annak tökéletesbült alakja.

Irodalmi jegyzetek:

Czéltudatosan nem szóltunk a jóságok forgalmáról azok használatával és előállításával párhuzamos helyen. Mert a forgalom fogalmának kétféle jelentősége van. Egyfelől a gazdasági jelenségek egy bizonyos alaki csoportját jelölhetjük meg vele, másfelől, anyagi értelemben, e fogalom a gazdasági működés egy bizonyos fázisát jelenti. Az első értelemben a forgalom az az út, a melyen a jóság

végighalad, míg a termelőtől a használóhoz ér. A másik értelemben a forgalom az a gazdasági ténykedés, a melynek célja a jószágokat oda juttatni, a hol reájuk éppen szükség van.

A forgalom elméleténél e megkülönböztetésnek azért tulajdonítottunk kiváló fontosságot, mivel csak az első értelemben lehet a forgalmat úgy a termelés és fogyasztás közé helyezni, a mint azt a közgazdaságtani rendszerekben tenni szokás. Ha azonban a második irányban értelmezzük a forgalom fogalmát, a hármas osztályozást nem tarthatjuk helyesnek.

A hármas osztályozásban nyilvánuló logika nem felel meg a forgalom lényének, a mely bizonyos gazdasági tevékenység s a mely, ha más módon jelentkezik is, mint a termelés egyéb fázisai, de azért a jószágok előállításának folyamatába egészen beleesik. A jószágok előállítása csak közvetlenül a használat előtt nyer befejezést, illetőleg abban a pillanatban, a melyben a jószág a használó magángazdaság vagyoni jogi körébe jut. Az egész forgalmi út csak az előállítás tökéletesítését czélozza. A forgalom jelensége tehát minden járulékaival együtt mint a helyi s némileg mint az időbeli hasznosságok előállítója, belésozódik a jószágok előállításának nagy folyamatába. A mint Clark is mondja: Each step in the process (t. i. of production) has involved a transfer of products, and the end is marked by an exchange of a different kind . . . In this last exchange the act by which society disposes of a product completed and ready for final utilization, may be regarded as the terminal act of social production. (The Philosophy of Wealth, Boston 1894.)

Jól tudjuk, hogy a rendszerbeli viták nem teszik boldoggá a világot. Talán a tudománynak is mindegy, ha az élet valamely jelensége külön bekezdés alatt tárgyalatik, vagy sem. De úgy hiszszük, éppen az elmélet tartózkodjék már csak a nagyobb igazság kedvéért is a következtetlenségtől, ha ugyanazzal a fáradsággal következetes maradhat.

IV. FEJEZET.

A JÓSZÁGOK HASZNÁLATÁNAK
ÉS ELŐÁLLÍTÁSÁNAK VISZONYA.

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY

ASTOR LENOX AND TILDEN FOUNDATIONS

A túltermelés.

1. A jószágokat az ember azért állítja elő, hogy velök szükségleteit kielégíthesse. Jószágok előállítása és azok használata kapcsolatos jelenségek. Az előbbi az eszköz, az utóbbi a cél. Nem ugyan az ember célja, de célja a termelés bármely folyamatának.

Az egyedül álló magángazdaság körében ahhoz, hogy e két jelenség kapcsolódását megállapítsuk, semmiféle értelmi elvonásra nincs szükség. Itt az ember gazdálkodása saját elszigetelt körében folyik le. Az ember tevékenysége a többi gazdálkodó egyén ügyét-baját nem érinti, nem veszi figyelembe. Az ember szükségleteinek kielégítése céljából saját erejére van utalva. Az ember tudja, hogy mire van szüksége, s azt igyekszik előállítani. Itt az előállítás folyamatát közvetlenül és követelőleg vezérli az a cél, a mely az ember előtt saját szükségleteinek kielégítése képében lebeg.

Már nagyon kevésbé fejlődött társadalmi viszonyok mellett sem gazdálkodik azonban az ember egymástól elszigetelt magángazdaságok körében. Az egyik ember gazdálkodása kihat a másikra, az egyiké módosítja a másiknak munkamódját, az egyiknek célja módosul a másiknak céljai szerint.

A különböző magángazdaságok különböző természeti feltételek mellett termelnek. Az ember észreveszi, hogy más gazdaság bizonyos jószágokat kevesebb áldozattal és jobban tud előállítani, mint ő, de látja azt is, hogy ő viszont más jószágok termelése tekintetében van kedvezőbb helyzetben.

Mikor e jószágokat az emberek egymással kicserélik, az elszigetelt magángazdaságok helyett a társadalmi gazdálkodás gépezete kezd működni. Ugyancsak a csere képében pedig akkor a jószágok előállítói s azok használói közé a gazdasági élet egy

ujabb tényezője lép, a mely a jószágok előállításának, használatra adásának a folyamatát fűzi tovább, illetőleg fejezi be. Kifejlődik a jószágok forgalma, a mely megbontja a termelés és fogyasztás között fennállott szoros kapcsolatot. A jószág előállítója most már nem látja közvetlenül azt a szükségletet, a melynek kielégítéséért dolgozik.

2. A társadalom fejlődésével sem köszönt azonban be ez az átalakulás mindenütt, a gazdasági élet egész mezején. A piacra való dolgozás, ha előtérbe lép is, nem lesz általános jelenséggé. Fejlett társadalmi és gazdasági viszonyok mellett is találunk olyan termelőket, a kik a jószágokat csak megrendelésre állítják elő. Ezeknek a gazdasági tevékenysége csak annyiban különbözik az elszigetelt egyes magángazdaságok életétől, hogy az előállították jószágokat nem maguk fogyasztják el, de egyébként ők is kirekesztik a termelés és használat folyamatai közül azt a hosszabb-rövidebb közvetítő láncszemet, a melyet forgalomnak mondunk. Ezek nem abból a célból termelnek, hogy munkálkodásuk eredményével a piacot lássák el, hogy így bizonyos, előttük közvetlenül sem mennyiség, sem minőség dolgában nem ismert szükséglet fedezzenek. Hanem csak azért termelnek, mert termelvényeik kelete egy bizonyos meghatározott mennyiségű és minőségű szükséglet nyilvánulása folytán már biztosítva van s mivel így az is biztosra vehető, hogy termékük használóra találván, attól a megfelelő ellenszolgáltatást s annak képében a magángazdasági szempontból szükséges jövedelmüket szintén meg fogják kapni.

Itt, hol azzal a viszonyokkal foglalkozunk, a mely a jószágok előállítása és használata között fennáll, s a mely kóros elváltozásokat hozhat a gazdasági életben éppen annál fogva létre, hogy a kifejlett forgalmi élet a jószágok használatának folyamatát elrejtí az előállítók szeme elől, sem az elszigetelt magángazdaságok termelő viszonyaival, sem a pusztán megrendelésre dolgozó kis termelő helyzetével nem kell bővebben foglalkoznunk. Figyelmünket azokra a jelenségekre irányítjuk, a melyek a jószágokat előállító és jószágokat használó folyamatok között a társadalom által termelt s az általa használható jószágok mennyisége és minősége szempontjából az olyan gazdasági életben kerülnek szemünk elé, a melynél az ember abban a reményben termel, hogy az általa előállítandó jószágoknak piacot fog találni, mert nézete szerint

azok a valószínű szükségletnek úgy mennyiségileg, mint minőség dolgában megfelelnek.

3. Tudjuk, hogy az ember szükségleteinek kielégítése magángazdálkodása körében történik. A jószágok használatánál a magángazdálkodás háztartási oldala lép előtérbe. A háztartás budgetje szabja meg azt, hogy az ember mit fordíthat szükségleteinek kielégítésére a termelő folyamatok útján létrejött jószágok közül.

A termelés és fogyasztás itt vázolandó viszonyánál tehát a társadalomgazdasági termeléssel szemben a fogyasztást első sorban nem társadalom-, hanem magángazdasági oldaláról kell tekintennünk. Azt kell vizsgálnunk, hogy a társadalom termelésével mily erővel áll szemben az egyes emberek magángazdaságának jövedelmezősége, mert ez a szükségletek kielégíthetésének mértéke.

4. Az a tény, hogy e két körülmény nem fejlődik egyenlő arányban, hanem, hogy különösen a termelés nagyobb arányokat ölthet, mint az egyes magángazdaságok jövedelmezősége, illetőleg ehhez mért fogyasztókéessége, ahhoz a jelenséghez vezet, a melyet a közgazdaságtanban túltermelés szóval szoktunk jelölni.

Azt, hogy túltermelés egyáltalán fennforoghasson, először is tehát az a tény teszi lehetővé, a melyet éppen említettünk, t. i. hogy az egyes magángazdaságok jövedelmezősége, azaz fogyasztókéessége szükségképen nem emelkedik egyenlő arányban a társadalom termelőkéességével.

Ez a körülmény azonban a túltermelés tényét csak egyik, magángazdasági, az egyes magángazdaságok vagyoni oldaláról magyarázza, s ennyiben a ténynek csupán másodlagos okát adja. Azt az okot azonban, a mely lehetővé teszi, hogy a társadalom termelése általában túllépje a társadalom fogyasztásának lehető mértékét, csak a gazdasági élet elemi jelenségeinek a vizsgálata derítheti fel, a mikor is figyelmen kívül hagyjuk az egyes magángazdaságok különböző mérvű jövedelmezőségét fogyasztókéességét.

Ez az elemi gazdasági jelenség, melyre itt figyelmünket fordítanunk kell, annak a helyes viszonynak megbontása, melynek a társadalmi termelés és a társadalom által használható jószágok között éppen annál fogva kell fennállania, mivel a jószágok előállítására nem magamagáért, hanem a szükségletek kielégítéséért történik.

A termelés és fogyasztás közt szükségképpen fennálló helyes viszony megbontását az teszi lehetővé, hogy a termelő folyamatok elvesztik szemök elől a szükségleteket. (Hogy ez a forgalom kifejlődése következtében állhat elő, arról e fejezet bevezető részében szoltunk.)

5. Ekként a társadalom szükségleteinek fel nem ismerése okozza mindenekelőtt a túltermelésnek azt az alakját, a melyet minőségi-nevezhetünk.

Azok, kik a jószágokat előállítják, azt hiszik, hogy a fogyasztó közönségnek, a társadalom ama részének, melynek számára ők termelnek, olyan jószágokra van szüksége, a minőket ők éppen előállítanak. Holott a legkülönbébbb körülmények, a melyek közül itt csak egyet, pl. a divat, az izlés változását említjük, már is oda hathattak, hogy az emberek szükségleteiket immár másféle jószágokkal elégíthetik csak ki. Az emberek szükségletei megváltoztak, azoknak kielégítésére másféle jószágok kellenek. Ezt azonban a termelők nem vették észre. Használatlanul áll tehát az előállított jószágok tömege csak azért, mert minőségük a változott szükségleteknek nem felel meg.

Az ilyféle túltermelést az írók jórészt nem is nevezik túltermelésnek, csak azért, mert ezt az elnevezést pusztán annak a jelenségnek a jelölésére akarják használni, melynél azt, hogy a hamis üzleti számítás alapján előállított áruk használat nélkül maradnak, egyedül a fogyasztó magángazdaságok fizetéseképtelensége okozza. Mi már csak azért sem akarjuk az említett jelenségtől a túltermelés elnevezést megtagadni, mert a túltermelés egyáltalán csak részszerű jelensége a gazdasági élet bizonyos tünetjeinek, a mennyiben leggyakoribb oka a válságoknak. Hogy pedig az úgynevezett minőségi túltermelés nem egy iparág válságát okozta már, azt senki sem fogja tagadni.

6. Mennyiségi túltermelésről a minőséggel szemben akkor szolunk, a mikor az előállított jószágok azért maradnak használat nélkül, mert az egyes magángazdaságok, a melyek a jószágokat használják, nem hajlandók azokat maguknak megszerezni és pedig vagy azért, mert annak a józágnak oly nagy mennyiségére nincsenek utalva, vagy azért, mert nem tudják azokat maguknak megszerezni vagyoni erejük gyengeségénél fogva, habár fizikailag

szükségük volna rájuk. Az első esetben objectiv, a másodikban relativ túltermelésről beszélünk.

Az objectiv túltermelésnél a fogyasztók magángazdasági szerzőképessége egyáltalán nem, csak szükségleteik fizikai mértéke jön tekintetbe. Megtörténhetik, hogy a termelők véletlen, pl. természeti körülmények közbenjötté folytán nagyobb mennyiségben állítanak elő olyan jószágokat, a melyek romlásnak nagyon ki vannak téve s a melyek ennek következtében hosszabb időn keresztül sem el nem tehetők, sem a termelés helyétől messzire el nem szállíthatók. Az előállított mennyiség azonban adott esetben véletlenül nagyobb, mint a mekkorára annak a fogyasztó körnek szüksége van, a melynek egyedi érdekében állította a termelés e jószágokat elő, éppen a továbbállítás nehéz volta miatt. Mások, mint a mondott kis kör lakói, a jószágokat nem használhatják. De pillanatnyilag ezek sincsenek rájuk utalva, mert az a szükségletük, a melynek kielégítésére a szóban forgó jószág alkalmas, már fedezve van.

E jószágcsoportha nézve tehát mennyiségileg túltermelés állott elő. A túltermelés fennforgását itt a nélkül is megállapíthatjuk, hogy bármely tekintetben figyelembe vennők a jószágokat használók magángazdasági, vagyoni viszonyait.

Ebből a szempontból, minthogy itt a magángazdaságok vagyoni állapota szinte figyelmen kívül marad, a most említett eset megegyezik azzal, a melyet fönnebb minőségi túltermelésnek mondtunk. Sőt egy bizonyos tekintetben ez is minőségi túltermelés, mert egy bizonyos jószágfajban való túltermelést jelent. Éppen úgy, mint a hogy más szempontból ismét a minőségi túltermelés is mondható mennyiséginek, mert hiszen a minőségi túltermelés is egy bizonyos jószágfajnak a szükségesnél nagyobb mennyiségben való termelését jelenti. A kettő között csak az a különbség, hogy az úgynevezett minőségi túltermelés fennforgásához a jószágokat használók részéről a szükségletek lényegbeli változása, a mennyiségi túltermelés itt említett fajához pedig a szükségletek változása nélkül az kívántatik meg, hogy a szükségletek egy bizonyos időre ki legyenek elégítve.

A mennyiségi túltermelés ezen esete csak a gyors romlása, nem szállítható jószágoknál fordul elő s ezeknél is a túltermelés állapota csak természetesen egy kisebb gazdasági körre fog kihatni. Éppen ezért a mennyiségi túltermelés a gazdasági életben csak rövid ideig tartó s igen kis körben érezhető változásokat okozhat.

Az úgynevezett minőségi túltermelést és a mennyiségi túltermelés itt tárgyalt esetét az teszi jellegére nézve hasonlóvá, hogy mindkettő a szükségletérzet változására vezethető vissza. Mert új szükségletek támadása, valamint a szükségletek időszerinti kielégítettsége egyáltalán a szükségletérzet megváltozását jelenti. Csak hogy az első esetben a szükséglet lényegileg, az utóbbiban csak fokozatilag változik meg.

7. A mennyiségi túltermelés másik esete gyanánt azt említettük, a melynél az előállított jószágok, illetőleg azoknak egy része csak azért nem talál használót, mivel azoknak, kik e jószágokra szükségleteik kielégítése szempontjából rá volnának utalva, vagyoni erejük nem engedi meg, hogy azokat maguknak megszerezzék. Röviden ezt az esetet úgy is szokás jellemezni, hogy ennél a jószágok kínálatával szemben nem áll fenn a jószágok hatályos kereslete. Ez az eset a túltermelés mindkét előbb említett alakjánál jóval fontosabb. Ez az, a mely a nagy és kiterjedt gazdasági válságok egyik legközvetlenebb oka s egyúttal symptomája. Éppen ezért a mi figyelmünket is sokkal inkább igénybe veszi.

A magántulajdon vagyoni rendszeren alapuló társadalomban az egyes magángazdaságok vagyoni ereje nem egyenlő. Ez oly tény, a mely a társadalmi jövedelem különböző arányu megoszlásában nyilvánul legjellemzőbben. (Hogy mi az oka, azt itt nem firtatjuk, csak kiindulásul vesszük, mint oly igazságot, a mely általánosan ismeretes.)

A különböző vagyoni erők arányához mérten különbözők az emberek szükségletei is. A létfenntartás mindennapi szükségleteinek nyomását a szegény is érzi; ezeket a szükségleteket neki is ki kell okvetetlenül elégítenie, nemcsak a jobb módunak. A vagyonosabb ember a magasabb rendű szükségletek kielégítésének is áldozhat. Nem akarjuk ezzel a megkülönböztetéssel azt mondani, hogy a szegényebb embernek nem támadhatnak magasabb rendű szükségletei. Csak arra akarunk rámutatni, hogy vagyoni viszonyai arra kényszerítik, hogy e szükségletek óhajtó, sőt sokszor követelő szavát, ha feltámadnak is benne, elnémitsa.

Igy azon szükségletek között, a melyeket a társadalom kielégíthet, a társadalmi osztályok szerint bizonyos tagozódás áll be. Az első, a fontosabb, az alacsonyabb rendű, különösen a testi szükségletek, okvetetlenül kielégítést kívánnak. Ezek szükségletei

a nagy tömegnek is. A jólétben élő embereknek támadhatnak és támadnak is ezek mellett oly szükségletei, a melyeket a nagy tömeg kielégíteni nem képes. Az előbbieket a tömegszükségletek, az utóbbiakat a jóléti szükségletek nevével illethetjük.

Mind e szükségletek kielégítésére a társadalmi termelés van hivatva. De munkájába egy másik tényező is beleszól, a magángazdaságok vagyoni ereje. A társadalom csak előállítja a jószágokat, azokat tényleg a szükséglet kielégítésre a magángazdaságok megszerző, magánvagyoni ereje juttatja.

8. A gazdasági fejlődés, fellendülés idején folytonosan nő azoknak száma, kiknek magasabb rendű szükségleteik vannak s a kik emelkedő vagyoni erejüknél fogva ezeket a szükségleteket ki is elégíthetik. A gazdasági élet fellendülésével együtt a vállalkozó kedv is mind magasabb fokra hág, ezzel egyetemben pedig a nyereszkesedési vágy is növekedik. Az emberek hirtelen akarnak nagyobb vagyoni szert tenni. S a gazdasági élet kedvező irányu és gyors fejlődését látva, önkéntelenül is azt hiszik, hogy magángazdasági életükre is egy szebb hajnal virul. Már előre is a szebb jövő reményében rendezik be háztartásuk költségvetését. Nagyobb arányokban költenek, mintsem azt meglévő vagyoni erejük megengedi. Az emberek mihamar a kényesebb, fényűzőbb szükségletek kielégítésére törekszenek, a nélkül, hogy e célból reális alapokon gondoskodnának jövedelmeik öregbítéséről.

A termelést, mely a gazdasági élet fellendülésének kedvező konjunkturáját úgyis lehetőleg kihasználni törekszik s a mely — mint említők — az ember konkrét szükségleteit a forgalom fejlett szakában nemcsak hogy nem mérlegelheti, de jórészt nem is látja, hanem reájuk csak a forgalom szülte egyes jelenségekből következtet, még jobban elvakítja a jószágoknak ez a kiterjedtebb használata, a melyet előtte a vállalkozói nyereség emelkedése bizonyít. A kedvező értékesítés reményében, hogy kihasználja a biztató konjunkturát, a termelés mindig többet s többet állít elő. Többet termel még annál is, mint a mit a társadalomnak, illetőleg az egyes magángazdaságoknak úgyis már a végsőig kifizetett relativ, mert fizetőképességükhöz mért, fogyasztóképessége elhasználni tud.

A túlságos mértékben termelt jószágok egy részének már nem kerül piac. Azt, hogy a társadalmi gazdálkodásnak az addig termelő és fogyasztó érdekében egyaránt összeműködött gépezetében

valami fennakadás állott be, a termelés tüstént látja a vállalkozói nyereség csökkenéséből. (Nem beszélünk egyszerűen a termelő nyereségéről, mert a gazdasági életnek abban a szakában, a melyben a túltermelés symptomái szoktak felmerülni, már a vállalkozás játzsza a termelés terén a főszerepet.)

Mikor a vállalkozó nyereségének csökkenését tapasztalja, tüstént érzi, hogy arra a jószágra vonatkozólag, melyet éppen termel, az előállítás s a használat mennyisége között addig fennállott összhang megbomlott, akár azért, mert bármi okból a jószág használata csökkent, akár azért, mert a termelés erre a jószágra vonatkozólag a fogyasztók fizetőképességéhez mérten túl magasra emelkedett. Belátja, hogy restringálni kell a termelést. De saját jövedelméről nem akar lemondani. Inkább arra törekszik, hogy olcsóbb termelő költségekkel állíthassa elő a jószágot, hogy így termelő társait, kik ugyanazon jószágok előállításával foglalkoznak, háttérbe szorítsa s aztán a piacon egyedül uralkodván, annál nagyobb nyereségre tegyen szert. A monopol-helyzet reményében nem-hogy visszaszorítaná saját termelését, de azt még jobban kiterjeszti.

Hogy ez rendesen így szokott történni, arra találó például szolgál az 1892-ik év az északamerikai Egyesült-Államok gyapot-termelésének történetében. A megelőző években gyapotban határozott túltermelés mutatkozott. Az állam, hogy a gyapotárak nagymérvű esését ellensúlyozza, felszólította a termelőket, hogy kisebb területen folytassák a termelést. A felhívásnak éppen ellenkező eredménye lett. Mindegyik termelő arra számított, hogy majd a többi fog kevesebb gyapotot ültetni, a minek következtében az árak emelkedni fognak s ő maga mennél többet termel, annál jobban kiveheti az új termésből a maga nyereségét. (Herkner, *Krisen*, Conrad, Handwbuch d. Staatswissenschaften, 2-ik kiadás, IV. kötet, 415. lap.)

9. A vállalkozói nyereség nagymérvű esése következtében könnyen válságossá váló gazdasági helyzet egyedüli orvossága csak a túltermelés megszüntetése s a termelésnek a helyes korlátok közé való visszazorítása lehet.

De hogy lássa meg a vállalkozó, a ki csak a piac számára s mindig csak a valószínű értékesítés reményében termel, azt, hogy melyek a termelés helyes határai, a melyek a használat relativ fogyasztóképességének éppen megfelelnek? De ha ezt a

vállalkozó felismerhetné is, hogy tehetné ezt együtt és egyszerre a sok ezer egymás mellett álló nagy termelő?

Sőt figyelembe veendő az is, hogy olyan gazdasági viszonyok között, mikor a termelés terén az ipari nagy-vállalkozás játszsza a döntő szerepet, a termelést hatályosan visszaszorítani alig lehet. A nagy gyárakkal dolgozó termelőnek a munkaeszközök, a gépek rendelkezésére állanak, azokat ki akarja használni annál is inkább, mert a géppel való termelésnél az üzem csökkentése reá nézve számbavehető megtakarítással nem jár. Kiadásait, termelése költségeit akarja csak csökkenteni, hogy ez által megcsappant jövedelmét úgy a hogy mégis biztosítsa. Ennek pedig egyedüli módja az emberi munkaerőben való takarékoskodás. A vállalkozó elbocsájtja munkásainak egy részét s csak annyit tart meg, a mennyi a gépüzem fenntartásához okvetetlenül szükséges. De elbocsájtja őket azért is, mert nincsenek megrendelése, nem tud nekik munkát adni.

Az elbocsájtott munkás másutt nem kap munkát, mert a válságos helyzet rendesen nemcsak egy termelőágot ér, hanem rendszerint a gazdálkodás összes, vagy legalább is rokon ágait, a melyeknél a munkás foglalkozást találhatna, éppen úgy, mint a hogy a túltermelést előidézett túlmerész vállalkozás (overtrading) is a gazdasági élet egész terén éreztette hatásait. A munkakereslet csökken s ezzel éppen a kis vagyoni erők, a nagy tömeg vásárlóképessége, relativ fogyasztóképessége kevesbedik, lesz folyton rosszabbá. Az úgynevezett tömegszükségletek sem elégíthetők ki már olyan mértékben, mint azelőtt. Az elsőrendű szükségletek kielégítésére alkalmas jószágok fogyasztása is csökken. Ezeknek a termelői sem értékesíthetik termékeiket úgy, mint azelőtt.

Igy a társadalomnak már több rétegében, a gazdálkodás több osztályában állhat elő a magángazdaságok jövedelmeinek nagyobb-mérvű csökkenése.

Ha ehhez még az is hozzájárul, hogy a nagyobb vagyoni erővel s az ennek alapján munkaeszközökkel, tehát tőkével rendelkezők vállalkozó kedvének a kedvezőtlen gazdasági viszonyok még jobban szárnyát szegik, a nagy munkakinálat egyáltalán nem fog megfelelően keresletre találni. A gazdasági élet még jobban pangani. A munkás nem fog munkát kapni, a tőkés nem fog vállalkozni merni. A nehéz helyzet a gazdasági élet egész vonalán súlyosan érezhetővé lesz. A válság egy nagy kiterjedésű körzeten belül általánossá válhatik; a gazdasági élet minden ágára kihathat,

az abban szereplő minden rendű és rangu magángazdaságot sujthat; de az ipari túltermelésnél legkivált azokat, a melyek az ipari termelésnél vannak közelről érdekelve.

10. Mikor általános válságról beszélünk, nem beszélünk általános túltermelésről. Túltermelés és válság, e két fogalom egyáltalán nem fedi egymást, a kettő között csak okozati kapcsolat áll fenn. Az első az utóbbinak egyik oka.

Általános túltermelésről, olyanról, mely az előállító folyamatok célját tevő minden jószágnál felülmulná a fogyasztást, különben sem volna helyén szólni, mert minden termelés bizonyos jószágok elhasználásával, fogyasztásával jár. Azon jószágok termelése, a melyek a relatív szükségleteknél nagyobb mennyiségben állíttatnak elő, egyúttal túlfogyasztást is jelent azokban a jószágokban, a melyeknek használata a mondott jószágok előállításához megkivántatik. Annál a túltermelésnél, a mely válságokhoz, általános válságokhoz is vezethet, éppen abban rejlik a jószágok előállítása terén elkövetett hiba, hogy bizonyos jószágokban nagy a fogyasztás, más jószágokban ellenben aránytalanul kicsiny. S ez a jószág rendesen az emberi munka. A munkában való fogyasztáshiány okozza azt, hogy a munka jövedelmére utalt magángazdaság ismét a maga szükségletei terén esik fogyasztáshiányba. Mert fogyasztáshiányról is éppen úgy, mint túltermelésről, csak relatív értelemben szólhatunk. Általános fogyasztáshiány éppen úgy és éppen azért nincs, a mint és a miért nincs általános túltermelés sem.

Fogyasztáshiány csak a személyes szükségletek kielégítése terén szokott mutatkozni s itt is rendesen a tömegszükségleteknél, a melyeknek kielégíthetése rendszerint a munka rendes mérvű fogyasztását kívánja meg. Hogy a túltermeléssel szükségképen karöltve járó túlfogyasztás daczára a munka vásárló- és így fogyasztó-képessége nem emelkedik megfelelő arányban, annak az az oka, hogy a túltermelés rendesen a jószágok előállításának oly irányu túlfeszítésével jár, a mely a vállalkozó munkája mellett majdnem kizárólag a munkaeszközök termékenységre támaszkodik, ebben az irányban terjeszti ki a termelést a termelőképeség legszélső határáig. A vállalkozóén kívül azonban egyéb emberi munkát a termelő folyamatból lehetőleg ki akar szorítani. Ez a túltermelésnek az a sajátja, a mely a válságok bekövetkeztét annyira siettetí s a mely egyúttal megmagyarázza azt is, hogy minő értelemben beszélhet a közgazdaságtan fogyasztáshiányról.

Irodalmi jegyzetek.

Mihelyt a közgazdaságtan a gazdasági élet elemi jelenségeinek körén csak kevéssé is felülemelkedik, a mikor a társadalmi jövedelem megoszlásának a kérdéseit, avagy azokkal csak távolról is összefüggő jelenségeket (minő a túltermelés is) tárgyal, egyáltalán nem hagyhatja figyelmen kívül a tényleges vagyoni jogi viszonyokat s az azokat szabályozó jogi rendet. Azok a tévedések, a melyeket a klasszikus angolok (közjük számítva éppen a túltermelésre vonatkozó tanával Mill-t is, ki munkája III. könyvének XIV. fejezetében a túltermelésnek csak azokat az eseteit látja meg, a melyeket mi minőségi túltermelésnek és a mennyiségi túltermelés első esetének neveztünk) a jövedelem megoszlásáról szóló tanaikban elkövettek, jórészt abban lelik magyarázatukat, hogy deductióik alapját nem változtatták meg, mikor a gazdasági élet elemi jelenségeinek vizsgálatától a másodlagos tünemények magyarázatára tértek át.

Mikor túltermelésről szólunk, a fogyasztóképeességet nem értelmesszük a maga természeti valóságában, mert bár ennek is van határa, az mégsem fekszik oly közel, hogy a társadalom termelése azt egykönnyen elérhetné. Tehát csak relativ túltermelésről beszélünk. Ekkor az egyes magángazdaságok gazdasági (és nem természeti) fogyasztóképeessége marad a termelés határain alul. Erre az utóbbi körülményre való vonatkozással nevezik sokan a túltermelést a fogyasztáshiány (underconsumption) állapotának. Ezt az elnevezést mások ismét nem tartják szerencsésnek, mivel szerintök csak akkor lehetne fogyasztáshiányról beszélni, ha a túltermelés általános, egyetemes volna, a mi pedig ugyanezek szerint lehetlenség.

A kik az egyetemes túltermelés lehetőségét tagadják, azok úgy okoskodnak a fogyasztáshiány ellen, hogy arra a körülményre mutatnak rá, mely szerint minden termelés bizonyos fogyasztással jár. A termelés egy bizonyos téren mindenesetre munkafogyasztással jár; a munka vásárlóképeessége tehát emelkedik, a mi gátat vet a túltermelésnek nemcsak általános, egyetemes, de egy bizonyos részleges téren is.

Az ellenkező véleményűek ezzel szemben a szükséges tőkekamat fokára mutatnak rá, a melynek megfelelő áron alul a termelő nem adhatja a maga jószágát, részint mivel kamatokat kell

fizetnie, részint mivel meg akarja kapni a tőkéjének megfelelő nyereséget. Ezt az iparkodást az a jelenség követheti, hogy a termelő nem tud jószágán túladni, nincs nyeresége, összebb húzza magát, munkásokat bocsát el s a nála maradtak bérét is leszállítja. Mindennek az a következménye az írók szerint, hogy nemcsak részleges, de általános válság áll be.

Ha mindettől eltekintünk is, tény, hogy a modern gyári technika is érezteti e téren hatását. A munkás elbocsájtása nem csökkenti arányosan a fogyasztással a termelést s így mialatt a gazdasági fogyasztóképesség csökken, a termelvények mennyisége mégis emelkedik, míg előállanak a válságok (Absatzkrisis).

A modern gazdasági rendszer e kikerülhetetlen rázkódásait a socialismus sem hagyja figyelmen kívül; már Sismondi beszél róluk. Rodbertus a most említett okoskodást nyújtja. Marx többletértéktana is ide vonatkoztatható. Sőt Lexis is frappáns gazdasági ellenmondásnak nevezi azt a jelenséget, a midőn az el nem adható árukkal telt raktárakkal az éppen azon jószágokra szoruló tömeg nélkülözése áll szemben. A baj orvoslásának módját azonban nem érinti.

V. FEJEZET.

A GAZDASÁGI KÜZDELEM.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

1. A verseny.

1. A gazdasági élet közvetetlen célja mindig a magángazdaság. Az ember a saját jóvoltát igyekszik előmozdítani, a mikor gazdálkodik.

Ha a magángazdaság egyéb magángazdaságoktól el van szigetelve, pusztán saját gazdaságának erejére van utalva, hogy célját elérje; nem támaszkodhatik azokra az előnyökre, a melyek abból származnak, ha egy nagyobb körzet gazdasági élete szorosan összefügg. De viszont nem is érzi azokat a hátrányokat, a melyeket a mellette, körülötte levő magángazdaságok közelsége okoz.

Az ember a gazdasági fejlődésnek aránylag nagyon korai fokán lerontja azokat a korlátokat, a melyek gazdálkodását a többi magángazdaságtól elválasztják, mert átlátja a társadalmilag közös gazdálkodás, a társadalmi munkamegosztás hasznát. Mérlegeli azokat az előnyöket, a melyek rá ebből háramlanak, s arra a meggyőződésre jut, hogy a társadalmibb élet, a társadalmibb gazdálkodási forma nagyobb előnyöket nyújt, mint a mekkorák azok a hátrányok, a melyek abból keletkeznek, hogy más magángazdaságok az ő gazdasági viszonyainak alakulására befolyást szereznek.

Azt, hogy a belátás ebben az irányban működik, a természeti viszonyok kényszerítő követelményei is elősegítik.

A belátás hívó, a természeti körülmények parancsoló szótának az ember annál szivesebben engedelmeskedik, mert reméli, hogy saját gazdasági erejére támaszkodva a más magángazdaságokkal való érintkezésben is meg tudja óvni érdekeit. Az ember uralomra vágyik. Ez a törekvése odahat, hogy mind azt, a mit megismer, hatalma körébe vonja. Erőit érvényesíteni akarja s ez csak úgy lehetséges, ha azokat másokéval összeméri. Gazdasági

erőinek hatalmát is csak úgy érzi, ha azokat másokkal éreztetni tudja.

2. Hogy az embernek ez a törekvése kifejlődjék s hogy ennek kapcsán beköszöntsön a gazdasági élet tökéletesebb társadalmi alakja, ahhoz két feltétel szükséges.

Ezeknek egyike az a követelmény, hogy az emberek egymás közti érintkezése nyílt és szabad legyen, semminemű korlátokba ne ütközzék. Gazdasági érintkezésről beszélünk, olyanról, mely a vagyoni erők összemérésén alapul, s a mely bizonyos vagyoni jelentőségű viszonylatokat hoz létre. Szükséges tehát, hogy a magánvagyon alkatrészeit tevő tárgyak sorsa teljesen a magángazdaság középpontjában álló egyén akaratától függjön. Kell, hogy a különböző magángazdaságok körébe tartozó tárgyak szabadon cserélhessenek helyet, hogy a jószágokat mind adni, venni, cserélni lehessen. Megkívántatik a gazdasági életben tényleg szereplő magángazdaság számára, hogy szerzőképessége legyen, s hogy ennek határát mennyiségileg lehetőleg semmi jogi rendezés se szabja meg. Az ember csak akkor fog erőinek érvényesülésében bízni, ha azoknak szabad teret talál; ha legalább maga előtt nem lát semmi olyas akadályt, a melyet gazdasági személyes erejével le nem győzhetne. De mindegyik ember csak a maga számára akarja a szabadságot, mások számára legfeljebb annyiban, a mennyiben ezt az a hatás megkívánja, a melyet ő azokkal szemben elérni kíván.

Az egyén, a magángazdaság szabad érvényesülése mellett a társadalmi gazdálkodás kifejlődésének második, de nem kevésbé fontos követelménye az, hogy az egyén a gazdasági szabad érvényesülés segédelmével szerzett vagyoni erőt a maga számára megtarthassa s hogy őt annak védelmében a jogrend támogassa. A jószágok fölötti magántulajdon a második feltétele a magángazdaság szabad érvényesülésének a gazdasági életben.

3. Ott, hol egyfelől a gazdálkodó egyének szabadon érintkezhetnek egymással, s a hol ezzel a szabad érintkezéssel a szerzés szabadsága párosul, másfelől pedig a magántulajdon vagyoni jogi rendszere fennáll, ott, ha e két feltétel mellett társadalmi gazdálkodás folyik, előáll a gazdasági küzdelem, a verseny, a melyben mindegyik vagyoni erő uralkodni akar a többi felett.

Ez a törekvés a nagyobb vagyoni erők részéről határozott uralomra törésben, a kisebbek részéről már csak az elnyomás ellen való védekezés képében nyilvánul. Mindenütt, hol az emberek gazdasági érintkezése, tehát a forgalom szabad, s a hol ezt kiegészítve a magántulajdon vagyoni jogi rendszere áll fenn, a gazdasági versenytől nyeri a társadalom vagyoni jogi alakulásának s ennek megfelelően szociális tagozódásának, osztályai alakulásának is a képét.

A lefolyt idők bizonyítják, hogy fejlődött társadalmi élet eddigelé mindig ezen a vagyoni jogi rendszeren s ennek szükséges követelményén a forgalmi szabadságon épült fel. Jórészt a mai társadalom is ettől a rendszertől nyeri gazdasági színezetét.

4. A gazdasági küzdelem okozza, hogy a gazdálkodó egyén gazdálkodása közben első sorban nem a társadalmat, annál kevésbé embertársai gazdasági érdekét, hanem csak a saját magángazdaságát s ennek előnyét tartja szem előtt. A társadalmat csak annyiban veszi figyelembe, a mennyiben ezt a társadalom felállította jogi korlátozás, a mely az ember vagyoni ereje nyilvánulásának gátat szab, megkivánja. Egyéb magángazdaságok érdekeire az ember csak a gazdálkodása közben őt is vezérlő, altruistikus ösztönök hatása alatt ügyel. Egyébként a gazdasági küzdelemben az egoistikus irányu ösztönök az irányadók. Ezek azok az ösztönök, a melyek par excellence szítják a gazdasági küzdelmet.

Az ember a gazdasági életben egyfelől mint termelő, másfelől mint fogyasztó jön számba. A termelő folyamatok csak úgy, mint a használat folyamatai az emberek s a jószágok közt teremtenek bizonyos kapcsolatot. Ezen folyamatok keretében játszódik le a gazdasági küzdelem akként, hogy az ember úgy a jószágok előállításánál mint azok használatánál a gazdaságosság elvét akarja lehetőleg érvényre juttatni. Csakhogy a mint a jószágok előállítása és használata a magángazdaságok körében történik, vagyis első sorban az ember termel és fogyaszt s nem a társadalom, úgy a jószágokat előállító és használó ember is a gazdaságosságot nem a társadalom, hanem a saját magángazdasága szempontjából mérlegeli. Arra törekszik, hogy termelése, fogyasztása, de különösen az első lehetőleg nyereséges legyen, hogy a termelés folytán előálló, vagy a fogyasztás útján megtakarított jövedelem vagyoni erejét lehetőleg növelje. Mert a vagyoni erő az, a melynek segítségével a szabad

forgalom és a magántulajdon rendszerén alapuló társadalmi gazdálkodásban — s ennek a viszonyait tartjuk itt mindig szem előtt — a gazdálkodó egyén a legnagyobb eredményeket érheti el. A nagyobb vagyoni erő biztosítja a nagyobb nyereséget.

Az ember, hogy erre a nyereségre szert tehessen, lehetőleg olcsón akar olyan jószágokat előállítani, a melyekért a többi reájuk szoruló magángazdaságtól lehető magas árt érhet el. Ugyanabból az okból lehetőleg olcsón igyekszik megszerezni azokat a jószágokat, a melyekre neki van szüksége, de e közben egyúttal arra is figyel, hogy ezek a jószágok kiadások legyenek, szükségletét lehetőleg tökéletesen elégítsék ki.

5. Magától értetődik, hogy a termelés folyamata nyújt főleg kilátást a nyereségre. Szükségeinek körét az ember nem szűkítheti annyira, hogy ennek segítségével jelentős gazdasági előnyöket biztosíthatna magának embertársaival szemben. Ez azonban csak a személyes szükségletek kielégítésének a folyamatáról áll. A jószágoknak olyan használata, mely közvetlenül jószágok előállítása s nem emberi munkaerő fenntartása céljából történik, már mint a termelő folyamat kiegészítő része szerepel a gazdasági életben, s így a nyereszkesedés szempontjából is lényegesen más elbírálás alá kerül.

Azon áldozatok között, a melyek egyugyanazon jószág előállítására fordíthatók, a természeti viszonyok, a technika fejlettsége, az emberi ügyesség szerint igen nagy lehet a különbség. Hasonlóképen annak az ügyességnek sincs határa, a melylyel a termelő az általa előállított jószág előállítására fordított áldozatokat nagyobb színben, s az előállított jószágot a szükséglet kielégítésére alkalmasnak, használhatónak mutathatja be. Már ez is mutatja, hogy különösen a jószágok előállításának folyamata nyújt tág teret a nyereszkesedésre. A nyereszkesedés lehetősége ösztönzi arra a termelőket, hogy egymással versenyre keljenek. E verseny folytán mindenki az általa előállított jószágnak akar piacot biztosítani.

Mihelyt valamely jószág után kereslet mutatkozik, tüstént megindul az emberek közt a verseny az iránt, hogy a jószág a lehető legnagyobb haszonnal állíttassék elő, illetőleg a lehető legnagyobb haszon mellett jusson annak a birtokába, a kinek reájuk szüksége van. Mivel pedig a fogyasztó arra törekszik, hogy a lehető legkisebb anyagi veszteséggel szerezze meg a jószágot, annak a

termelőnek az ajánlatát fogja elfogadni, a ki a jószágot a legkevesebb áldozat ellenében kínálja. A termelőnek tehát lehetőleg alacsony árra, ennek folytán pedig lehetőleg alacsony előállítási költségekre kell törekednie.

A termelők versengése itt már abban is nyilvánul, hogy minél kizárólagosabban biztosítsák maguknak a jószágok előállításának előnyös feltételeit. A termelő azon legnagyobb természeti előnyök birtokába akar jutni, melyek a jószágok előállítását lehetőleg könnyűvé teszik. Ugyanebből az okból küzd embertársaival azon eszközök birtokáért is, melyek a termelés hatályosságát növelik.

6. A küzdelemben tehát a termelő ezzel az igyekezetével arra törekszik, hogy a jószágok előállítása minél tökéletesebb legyen. Így a verseny a termelés tökéletesbüléséhez vezet.

Mindenekelőtt lehetőleg sokat fognak az emberek termelni. A termelés ki fog terjedni minden térre, a hol csak szükséglet mutatkozik, s a hol nyereségre van kilátás. Minden munkaerő s a rendelkezésre álló munkaeszközök mind mozgásba fognak jönni, hogy kihasználják a termelés előnyös feltételeit. A technika fejlődni fog, mert tökéletesebb munkamód s ennek alapján a gazdaságosabb termelés lehetővé teszi, hogy a termelő versenytársainál jobban és olcsóbban állíthassa a jószágokat elő. A technika haladása a termelés hatékonyságát, productivitását is emelni fogja, mert nagyobb arányu termelés a munkaeszközök szaporítását kívánja, ez pedig leghatályosabban öregbítheti a termelékenységet. Mindez továbbá oda vezet, hogy szaporodó, fejlődő és új szükségletek is kielégítésre találhatnak, ha a szükségletek számának gyarapodásával arányban nő a jószágokra szorulóknak szerzőképessége. Végül mutatkozni fog a versenynek magángazdasági szempontból legfontosabb hatása is. Azok az áldozatok, a melyekkel a fogyasztók a szükségleteik kielégítésére alkalmas jószágokat megszerezhetnek, lehetőleg csökkeni fognak. Ezt a nagyobb arányu, a nagy tömegekben való termelés vonja maga után, mert a kiterjesztett és nagyobb mérvű termelés által folyton nagyobb lesz az a kínálat, mely a szükségletek kielégítését célzó kereslettel szemben áll.

A termelő már magától is arra törekszik, hogy lehetőleg alacsony áldozatokkal állítsa elő a jószágokat, hogy így lehetőleg alacsony áron adhassa azokat a fogyasztóknak, mert ez a leg-

hatályosabb módja annak, hogy versenytársait a piacról elszorítsa. Rivalry in giving is — mint Clark mondja (*The Philosophy of Wealth*, 1894.), the essence of legitimate competition. Ehhez hozzájárul még a termelésben részt venni óhajtóknak az a törekvése, hogy más termelők nyereségében nekik is részüik legyen. Oda, hol valaki nyereséggel állít elő jószágokat, özönleni fog a többi termelő, kiknek versenye a kínálatot csak növelni fogja, a mi ismét a piac nagyobb terjedelmű ellátására s ezzel kapcsolatban az árak csökkenésére fog vezetni. A versenynek ez az árszabályozó hatása legtökéletesebben akkor nyilatkoznék, ha a gazdálkodás lehetőleg társadalmi volna, ha a társadalom egész gazdálkodása egy nagy piacon bonyolítottatnék le.

A termelők versenye így a gazdasági élet egész menetére kihat. Érezteti hatásait a termelés, de árszabályozó természeténél fogva a fogyasztás terén is.

7. Fejtegetéseinkben mindig a magángazdasági rendszer alapján állunk. Ebben az értelemben csak azoknak a jószágoknak a használatát értjük fogyasztás alatt, a melyek az emberi személyes szükségletek kielégítésére szolgálnak. Ha ebből a szempontból tekintjük a fogyasztást, s így állítjuk a jószágokat használók gazdasági küzdelmét azoknak a versenyével szembe, a kik a társadalomban a jószágokat előállítják, akkor azt tapasztaljuk, hogy a fogyasztók küzdelme sokkal gyengébb, hatásait is sokkal kevésbé érezteti a gazdasági életben, mint a termelőké.

A fogyasztók mindenekelőtt a termelők ellen küzdenek, azoktól akarnak lehetőleg kedvező árfeltételeket kicsikarni. Lehetőleg kevés áldozattal akarnak a szükséges használati jószágok birtokába jutni. Ez az igyekezetük annak az általános törekvésnek felel meg, hogy mindenki a gazdaságosság elvét akarja magángazdaságában lehetőleg érvényesíteni. Ez a törekvés természetszerűleg gátat szab a fogyasztók egymás közötti küzdelmének is. A kínálat nem emelkedhetik egy bizonyos magasságon túl éppen a gazdaságosság elvének feltétlen uralma folytán.

Tudjuk, hogy a magántulajdon rendszerén alapuló társadalom gazdasági rendjében a szerzés módja nem a nyers erő, hanem a gazdasági értékű ellenszolgáltatás. A fogyasztók egymás közti versenyét a magántulajdon rendszere mellett a jogi rend nem küszöbölte ugyan ki, de elenyészőleg kicsiny térre szorította, a mikor

a kisebb gazdasági erőktől megvonta a nagyobbakkal való eredményes küzdelem lehetőségét. A törekvés a küzdelemre megvan, de a küzdelemre szolgáló fegyvereket kivette a jogi rend a küzdők egy részének kezéből. Az által, hogy a fogyasztás alapja a vagyoni erő, ezt pedig egyebek mellett a jövedelem nagysága szabályozza, a mely megint a termelésnél elért eredménytől függ, áttette a magántulajdon rendszerén alapuló gazdasági rend a fogyasztók versenyét már a termelés terére. Csak ott, hol a szükséglet kielégítésére alkalmas jöszágok mennyiségileg úgy vannak adva, hogy azok termelés által nem szaporíthatók (pl. ostromolt városban), csak ott nyilvánul a verseny közvetlenül a jöszágoknak fogyasztás céljából való megszerzésénél.

8. A termelés körül érvényesülő verseny az említetteken kívül más következményekre is vezet a gazdasági életben.

Az ember csak akkor hajlandó a jöszágok előállítására, ha a termelés jövedelemmel jár. Minden erejét arra fordítja, hogy a termelés oly módozatait találja ki, a melyek magángazdaságilag nyereséget biztosítanak neki. Azzal azonban egyáltalán nem törődik, hogy termelése a közgazdaság szempontjából üdvös, a társadalomra nézve hasznos-e. Olyan jöszágokat igyekszik előállítani, a melyek a nagyobb vagyoni erők szükségleteit vannak hivatva kielégíteni. S az ilyen irányu termelés kedvéért elfordul olyan jöszágok előállításától, a melyek tömegszükségleteknek volnának hivatva megfelelni, de a melyeknek előállítása a reájuk szoruló gyengébb vagyoni erejénél fogva kisebb nyereséggel biztat.

Az a gazdasági rendszer, a mely a termelők versenyének teljes szabadságot biztosít, egyáltalán nem szabja meg a termelés kellő határait. A nyereség reménye olyan jöszágok előállítására ingerli a termelőket, a melyek után nagy a kereslet. A termelés közben azonban nem néznek arra a termelők, hogy a fogyasztók relativ fogyasztó-, tehát fizetőképességének hol van a határa. Mindegyik arra törekszik, hogy a piacot saját termékeinek szerezze meg. Mindegyik úgy iparkodik termelni, hogy lehetőleg alacsony termelő költségeivel versenytársait a piacról leszorítsa. (Arról a veszélyről, a mely az ilyen meghatározott mérték nélkül, vaktában való termelésben rejlik, az előző fejezetben szoltunk bővebben.)

A gazdálkodás minden formájánál, már az elszigetelt magángazdaságnál is előfordul, hogy a termelés eredményét az embertől nem függő külső körülmények befolyásolják. Míg azonban az elszigetelt magángazdaságnál csak bizonyos természeti jelenségek (pl. váratlanul bő termés) teszik ki ezeket a körülményeket, addig a gazdálkodás társadalmi alakjánál, hol egyik magángazdaság a másikra kihat, s hol mindegyiknek viszonyai a közöttük fennálló kapcsolat mindenkori alakulásai szerint folyton módosulnak, ezek a körülmények a társadalmi viszonyok, a jogrend változásaiban, a forgalom módosulásában is jelentkeznek.

Az előre nem látható körülmények esetleges közrehatása mindig nagy szerepet játszik a termelésnél. A szerint, hogy kedvező vagy kedvezőtlen irányban hat, emelni vagy csökkenteni fogja a termelés termékenységét.

A gazdálkodó egyéntől nem függő mozzanatok, az úgynevezett konjunkturák sehol sem játszanak olyan nagy szerepet, mint a magántulajdon rendszerén alapuló társadalom gazdasági versenyében. A termelő magángazdaság minden áron nyereségre akar szert tenni. E törekvésében az a remény is tüzei, hogy a konjunkturák kedvezők lesznek, az üzleti körülmények úgy fognak alakulni, hogy ő fáradságának gyümölcsét busásan meg fogja kapni. Ez a remény biztatja arra, hogy jószágok előállítására olyan feltételek mellett is vállalkozzék, a melyek mellett valószínű számítás szerint a nyereség csak csekély vagy egyáltalán el is marad, ha a várt kedvező fordulat nem következik be. A spekuláció, az üzérkedés, a kedvező körülmények találkozására való számítás ott érezteti leginkább hatásait, a hol a verseny arra készteti a termelőket, hogy lehetőleg minden kedvező vagy legalább kedvezőnek vélt termelő alkalmat megragadjanak.

A termelők versengése okozza azt is, hogy a nyereség után való törekvés nem egyet közülök tisztességtelen eljárásra ragad. A termelő felhasználja azoknak a tudatlanságát, jóhiszeműségét, a kik a jószágokat szükségleteik kielégítésére fordítják s rosszabb minőséget jobb czégér alatt ad el a fogyasztónak.

Főnnebb láttuk, hogy a szabad verseny áldásos hatásait nemcsak a termelés, de közvetve a fogyasztás terén is érezteti. Most, a mikor a szabad verseny káros hatásairól szoltunk, szintén szemünkbe ötlük, hogy azok a bajok, melyeket a szabad verseny a termelés terén idéz elő, a jószágok fogyasztása terén sem szűnnek

meg kártékonyan hatni. Ez természetes is, ha figyelembe vesszük azt a szoros viszonyt, a mely termelés és fogyasztás között nemcsak a társadalom, de az egyes magángazdaságok gazdálkodásában is fennáll.

9. Az említett hatások közvetlenül a gazdasági téren éreztetik eredményeiket. Csakhogy ezek az eredmények kihatnak a társadalmi élet egész menetére. Mert a társadalmi erők berendezkedése éppen a gazdasági nyomatók minősége szerint alakul. A társadalmi osztályok a gazdasági rend alapján tagozódnak. Ennek következtében a gazdasági verseny közvetve sociálpolitikai tényezővé válik. A gazdasági verseny kihat a társadalmi állapotok alakulására is.

Ha ebből a szempontból vizsgáljuk a jószágok előállítására körül lejátszódó versenyt, ismét azt a pontot kell kiindulásul vennünk, a melyből kiindulva a versenynek gazdasági hatásait is vizsgáltuk. A magántulajdon rendszere lesz ebből a szempontból is irányadó a verseny eredményére nézve.

A termeléshez ugyanis emberi munkaerő s bizonyos külső segítő körülmények, munkaeszközök stb. kellenek. Tudjuk azt is, hogy a munkaeszközök alkalmazása fokozhatja különösen a munka hatékonyságát és így a termelés termékenységet. Minthogy pedig a nagyobb vagyoni erő több munkaeszköz fölött való uralmat jelent, nyilvánvaló, hogy a nagyobb vagyoni hatalom a termelés terén is hatalmasabb eredményeket tud felmutatni.

A nagy vagyoni erőnek jut így a termelés terén az elsőrendű szerep, ez irányítja s ez vezeti a termelést a saját céljai szerint. A nagy vagyoni erő léphet fel vállalkozó gyanánt s vállalkozói minőségében két irányban érezteti társadalmi hatásait a szabad verseny mellett. Egyfelől annál a viszonynál, a mely a vállalkozó és munkásai között fennáll, másfelől azoknál az érdekellentéteknél, melyek a nagy vállalkozó s a vele versenyző egyéb kisebb vagyoni erők között mutatkoznak.

A kinek vagyoni ereje egyáltalán nincsen, a ki csak egyéni munkájának eredményére van utalva s ennek a munkának hatékonyságát éppen azért nem tudja magától növelni, mert vagyoni ereje hiányzik, a mely pedig szükséges azon munkaeszközök beszerzésére, melyeket a technika mindenkori fejlettségéhez képest a termelés önálló folytatása megkíván, munkáját a nagyobb vagyoni

erőnek bérbeadni kényszerül azért, hogy ez őt munkaeszközzel lássa el.

A vállalkozó és a munkások csoportja így együttesen termel. A munkás jutalmazására pedig az előállított jószág ama részének egyenértéke fog a magántulajdon rendszerén alapuló jogi rend igazságossága szerint is jutni, a mely rész a munkás termelésre fordított erejének aránylag megfelel.

Az aránylag kevés, nagy vagyoni erővel bíró vállalkozóval szemben azonban a vagyoni erő híján lévő munkások nagy száma áll. Ezeknek versenye szolgáltatásuk árát lenyomhatja annyira, hogy bérük az említett igazságos színvonalon is alul kerülhet.

A nagy vagyoni erő uralkodik a vagyontalan osztály fölött s annak a szolgálatát csak annyiban veszi igénybe, a mennyiben reá szorul. A verseny a nagy vállalkozót a lehetőleg olcsó termelésre kényszeríti, s a vállalkozó a nagyobb áldozatokat kívánó költségesebb s kevésbé termelékeny munkaerőt a termelékenyebb munkaeszközökkel igyekszik helyettesíteni.

A vállalkozók szabad versenye így a munkanélküli proletariatus számát növeli. Növeli különösen az által, hogy a munkástól a szerzés lehetőségét kénye-kedve szerint vonhatja meg. A verseny, mely a gazdasági erő növelését követeli, arra kényszeríti a vállalkozót, hogy az olyan termeléssel, a melynek nyereséges volta immár kétségesse válik, felhagyjon. A vállalkozó ekkor a munkásokat nem fogja foglalkoztatni. Ellenkezőleg nem cselekedhetik, mert a magángazdasági szempontból nem gazdaságos termelés saját vagyoni erejét tenné tönkre. Annak következtében, hogy a verseny folytán előáll a lehetőleg gazdaságos termelés szüksége, a vállalkozó kényszerítve van a munkás termelő erejét lehetőleg kihasználni. Azt, a ki a jószágok előállításához csak munkáját adja, a vállalkozó első sorban nem tekintheti természetes szükségletekkel bíró embernek, hanem a személyes munkát szolgáltató eszköznek.

10. A nagy vagyoni erő, ha jószágok előállítására vállalkozik, egyforma vállalkozói ügyesség mellett is jóval nagyobb eredményt ér el, mint a kisebb vagyoni erő. A jószágok vállalat-szerű, nagyban üzemeltetése előállításához a vállalkozói szellem megkívántatik. E nélkül nagy termelő üzem egyáltalán nem képzelhető. De a vállalkozói szellem egyedül nem üdvözít. Csak akkor

vezet eredményre, ha megfelelő vagyoni erővel egyesül. Még pedig annál jobban érvényesül termelő ereje, minél nagyobb az a vagyoni erő, a melyhez társul szegődik. Egyenlő vagyoni erő és természeti stb. körülmények állván a vállalkozók rendelkezésére, a versenyben az lesz a győztes, kinek vállalkozói ügyessége nagyobb. A termékenységük szempontjából különböző vagyoni erőket azonban az éppen fordítva különböző vállalkozói tehetségek nem egyenlítik aránylagosan ki. Nagy vagyoni erő aránylag kisebb vállalkozói képesség mellett jóval nagyobb eredményeket hozhat létre, mint az olyan termelő folyamat, hol sokkal nagyobb a vállalkozói szakértelem, de jóval kisebb a rendelkezésre álló vagyoni erő.

E jelenségnek az az oka, hogy a nagy vagyoni erő a magántulajdon rendszerén alapuló társadalom gazdasági rendjében a termelés legkedvezőbb természeti feltételei, úgyszintén a munkaeszközök felett való feltétlen uralmat jelent. A munkaeszközök s az alkalmas termelő feltételek (természeti körülmények stb.) pedig a termelő munka eredményességét legalább egy bizonyos fokig nyomatékaiknak nemcsak egyszerű, hanem fölöttébb hatványozott arányában növelik. Az a vállalkozó, kinek pl. tizszer akkora vagyoni erő áll rendelkezésére, mint egy másik vállalkozónak, nemcsak tizszer annyit tud termelni, hanem annál sokszorta többet, mert az első sorban munkaeszközök segítségére alapított termelés igen messze határig a növekvő termelőképesség törvényének (law of increasing returns) uralma alatt áll.

A nagy vagyoni erő tehát nemcsak nagyobb vagyoni erejének arányában nagyobb, hanem aránytalanul nagyobb erővel lép a versenybe, mint a kisebb vagyoni erő. A nagyobb vagyoni erő könnyebben át tudja hidalni azt a távolságot, mely őt esetleg a vállalkozói tehetségtől elválasztja. Nagyobb hatalmával nagyobb jutalmat tud adni annak, a ki vállalkozói szellemi munkáját neki felajánlja, s így a legjobb vállalkozó erőket biztosítja a maga számára, hogy azok a kisebb vagyoni erőknek ne jussanak.

Az ügyes vállalkozói szellem azután a termelés feltételeivel bőven, tehát nagy vagyoni erővel rendelkezve, útját-módját fogja ejteni annak, hogy a termelés egyéb előnyös feltételeit is megszerezze a maga számára. A kisebb vagyoni erejű vállalkozóknak mind nehezebbé fogja tenni a versengést. A jószágok előállítására szükséges áldozatokat, a nélkül, hogy a termelés mennyiségét csökkentené,

sokkal jobban apaszthatja, mint a kis termelő, a válságos időket annál sokkal könnyebben kiállja, mert van rendelkezésére álló alapja, a melyből a véletlen veszteségeket az előbb-utóbb kétségtelenül beköszöntő jobb idők beálltaig fedezheti. De nagy vagyoni erejénél fogva az árukat úgy vesztegetheti, hogy a piacról a kedvezőtlenebb körülmények között termelőt végkép kiszoríthatja. Ha ezt elérte, ha a piacon egyedül áll, akkor jön el rá nézve az aratás ideje.

11. Ezek a szabad versenynek azok a gazdasági hatásai, a melyek eredményeikben kihatnak a társadalmi rétegek alakulására is.

A nagy vagyoni erő uralkodik a kicsi fölött, azt felszívja magába. A vagyoni erővel rendelkező vállalkozó szabja meg a vagyontalan osztály sorsát, de nem saját akarata szerint, hanem úgy, a mint azt neki a szabad verseny saját érvényesülése miatt parancsolja.

De a különböző nyomatékokkal bíró vagyoni erők között folyó ez a küzdelem sem olyan, hogy az ellentett nyomatékok egyensúlyoznák egymást. A szabad versengés nem teremt olyan hullámozást, mely, miként a tengernél a habok fölszállása s aláesése, a küzdelem színvonalát egy állandó síkban tartaná. A verseny okozta küzdelem uralmat, feltétlen uralmat akar annak biztosítani, a ki erősebb, s nyugalom csak akkor állana elő, ha a küzdelemben egy erő végleg diadalmaskodnék.

A magántulajdon rendszere mellett fennálló szabad verseny gazdasági téren egyeduradalomra vezethet. A versengés azért folyik, hogy a verseny megszűnjék. A versenyt éppen az jellemzi, hogy saját magának a megszüntetésére törekszik. Így válik valóra Louis Blanc szava, hogy a verseny egyes nagy vagyoni erők uralkodását vonja maga után: la concurrence conduit au monopole.

2. A monopol-helyzet.

1. A monopol-helyzet fogalmát már a szó nyelvtani értelme is megmagyarázza. Monopolium és egyedáruság e tekintetben egyet jelent. Az előbbinek *μόνος* és *πωλείν* szavakból alkotott összetétele arra utal, hogy ezzel a fogalommal valakinek oly helyzetét jelöljük, a ki egyedül árusít valamely dolgot. Ez a megfejtés felel meg a magyar kifejezés (egyedáruság) értelmének is.

A fogalomnak ez az értelme azonban gazdaságtani szempontból nagyon szűk. A monopolium kifejezést, mikor a közgazdaságtanban monopol-helyzetről szólunk, sokkal szélesebb értelemben használjuk. A monopolium, egyedáruság szó az államgazdaságtan kifejezésmódja s ennyiben teljesen meg is felel a rendesen hozzája fűződő jelentőségnek. Az államgazdaságtan, a pénzügyi tudomány ugyanis azt akarja kifejezni a monopolium szóval, hogy valamely jószágfaj elárusítására uralmának határain belül csakis az állam van jogosítva.

Miután tehát e fogalomra tulajdonképen az állami pénzügyek tudományában volt szükség, annak nevét is ottani, az állami pénzügyek körében játszott szerepéhez képest állapították meg. Mikor azután a fogalomra a közgazdaságtannak is szüksége lett még pedig egy sokkal szélesebb körben, átvitték a fogalomnak a pénzügytanban már megjegyezsedett nevét a közgazdaságtan terére is. De itt a fogalomnak tágabb jelentőséget tulajdonítunk. Nemcsak egyes jószágok kizárólagos elárusítására, tehát forgalombahozatalára, hanem legtágabb értelemben vett termelésére is gondolunk, a mikor monopol-helyzetről beszélünk.

A közgazdaságtanban tehát monopolium, magyarul egyedáruság alatt valakinek azt a helyzetét értjük, melynek következtében bizonyos területen kizárólag termelhet vagy hozhat forga-

lomba valamely jószágot. Hol is úgy a termelésnek, mint a forgalomnak legtágabb fogalmát kell alkalmaznunk. Termelés alatt értjük tehát a nyersanyag előállítását, annak tovább való feldolgozását éppen úgy, mint magát a kész termék előállítását. Forgalmahozatal alatt pedig a jószágnak minden módon való árusítását. A monopol-helyzet tulajdonképen viszonylat egy valamely egyén s a többi ember és a jószágok egy bizonyos része között. A monopolium nem valamely a dologhoz fűződő sajátosság, sem az emberhez kapcsolódó, tőle elválaszthatatlan hatalom, melylyel bizonyos dolgok felett rendelkezik. A monopol-helyzet csak kedvezményes, az emberek és a dolgok valamely csoportja között egyébként, a rendes körülmények között fennálló viszonylat módosítására egy bizonyos időre kiható hatalom, mely a dolgok feletti uralomhoz éppen úgy viszonylik, mint — hogy egy jogászai hasonlattal éljünk — a birtok a tulajdonhoz. Az utóbbi a nagy, a hatásaiban abszolút, mely azonban létének bizonyosságában mindig relativ marad, mert nem lehetetlen, hogy a különben sokkal gyengébb birtok tényleges hatalmánál fogva eredményesen szegül ellene. A monopol-helyzeteknél sincs kizárva, hogy valaki részéről fennálljon a dolgok egy csoportjára nézve a hatalmi lehetőség, más valakinek monopol-helyzete azonban ennek gátat vethet.

2. A gazdasági küzdelemben, a verseny közben, a társadalmi erőnyomatékok egyensúlyának megbomlása arra vezet, hogy egyes magángazdaságok javára monopol-helyzetek keletkeznek.

A hatalmi nyomatékok eltolódása azonban a gazdasági küzdelemben is igen sokféleképen történhetik. Több különböző oka lehet annak, hogy valamely magángazdaság a gazdasági küzdelemben a többi fölé kerül. Így az emberek és a jószágok között fennálló az a viszonylat is, a mely a monopol-helyzetet létre hozza, több különböző gazdasági szempontból figyelembe veendő körülményen alapulhat.

Alapulhat egyfelől a monopol-helyzet bizonyos a természet alkotta körülményeken, minők a földrajzi fekvés, az éghajlat, a természet alkotta vagy ember teremtetten közlekedési viszonyok. Hasonlóképen ilyen természeti körülmény a bizonyos jószágoknál szereplő ritkasági tényező, a természeti körülmények miatt bizonyos olyan dolgok felett való kizárólagos tulajdonjog, melyekre más embereknek is szükségük van. Mindezeket az eseteket a termé-

szeti monopolium nevével szoktuk jelölni, melynek körében a viszonyoknak ismét két fajtát különböztetjük meg.

Mikor tisztán természeti monopoliumokról szólunk, azokat a helyzeteket értjük, melyeket tisztán természeti körülményeknek köszönhetni. Ilyen értelemben beszélünk pl. a forró égővi országok és gyarmatok monopol-helyzetéről, melyek annak következtében, hogy csak azon égöv alatt terem meg valamely productum, ezzel bennünket, kizárólagosan látnak el. Nem ily tisztán természeti a monopolium, ha a természet adta kedvezményes helyzetet tulajdonképpen valamely jogi és pedig rendesen tulajdonjogi alakulat tesz csak olyanná, hogy a kizárólagossági viszonylatból előnyt is lehet meríteni. Ilyen pl. valamely a maga nemében egyedül álló gyógyító hatású ásványos forrásnak a tulajdona. Itt a kizárólagosságot tulajdonképpen csakis a magánjogi uralmi viszony teremti meg.

A természeti monopoliumok e két faja között nincs lényegi különbség. A megkülönböztetést csak az teszi kívánatossá, hogy az utóbbinál a tulajdonjogi viszony, miután alanya egy ember, jobban szembeötlik mint az előbbinél, hol a tulajdonjogi viszonylat nem válik kézzelfoghatóvá, miután itt a jogosított alany az emberek nagy összesége.

3. Természeti monopoliumot teremt mindenekelőtt a rendes, a hétköznapi értelemben vett természeti tényezők megfelelő közrehatása. Bizonyos vidék például oly különös éghajlati viszonyokkal lehet megáldva, hogy valamely általános kereslet tárgyát tevő jószágot kizárólagosan tud termelni. Ez a kizárólagosság lehet absolut vagy csak relativ, a mi azonban a kedvezőbb helyzet jellegén lényegileg nem, csak fokozatilag változtat. Ilyen értelemben mondjuk a forró égővi vidékek u. n. gyarmatáru-termelését monopolistikusnak. E vidékek között ismét annak a helyzete a legelőnyösebb, annak a monopoliuma a legtökéletesebb, mely a legkisebb költséggel a legjobb fajt és minőséget tudja előállítani. A monopol jelleg kívánalmai megvannak: a cikkek egybeüttl vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon kis mértékben és silány minőségben termelhetők, a mi nem teszi indokolttá, hogy a monopoliummal szemben más termelők versenyre keljenek. A kereslet pedig az említett cikkek iránt fennáll. Az itt említett esetek elsejében tisztán az éghajlat, utóbbiban a fokozottabban előnyös termelő helyzet biztosítja a termelés monopolistikus voltát.

A földrajzi fekvés szintén azon tisztán természeti körülmények közé számítandó, melyek a monopol-helyzet természeti alapjai lehetnek. Ha valamely vidék legyőzhetetlen, vagy csak aránytalanul nagy fáradsággal legyőzhető földrajzi akadályok miatt nem szerezheti be egy bizonyos cikkre irányuló szükségleteit oly helyről, honnan azokat az ottani kedvezőbb termelési viszonyok miatt jóval olcsóbban kapná, akkor egy könnyebben megközelíthető vidék termelésére van kizárólagosan utalva. Ennek az utóbbi vidéknek a termelői, az előbbi vidék fogyasztásával szemben arra a bizonyos cikkre nézve monopolistikus helyzetben vannak. A jószágok előállítása szempontjából előnyös helyzetnek azonban határt szab valami. Magasabb árt nem követelhetnek, mint a mekkora a messzebb fekvő, illetőleg nehezen megközelíthető vidék áruinak beszerzési költsége, hozzászámítva ehhez még az onnan a fogyasztás helyéig történő szállítás költségeit.

Tágabb értelemben a természeti tényezők közrehatása okozza akkor is bizonyos monopol jellegű helyzet keletkezését, mikor akár az egyénhez, ennek a munkaszolgáltatásához, akár a foglalkozás minémiségéhez fűződő sajátság teremti meg a kizárólagosságot. Bizonyos sajátságos munkaképesség, mely a kereslettel szemben egyedül áll, monopol-helyzetet élvez. Ezt akarja már Mill Stuart János is kifejezni, a mikor a tanult munkának (skilled labour) osztályrészt jutó természetes monopoliumról beszél. A foglalkozás minémisége is alapja lehet a monopol-helyzetnek. Így azok a foglalkozások, melyek társadalmilag megvetettek, de a melyeknek szolgálatait a társadalom mégis igénybe veszi, szintén élvezik a kizárólagosság előnyeit.

4. A természeti körülményeken alapuló monopol-helyzetek ez utóbbika átvezet bennünket a monopol-helyzetek azon fajához, a melyeket tulajdonképen gazdasági névvel illetünk.

Ezzel a kifejezéssel nem akarjuk azt mondani, mintha a monopol-helyzetek általában nem bírnának gazdasági jelentőséggel, hiszen a monopol-helyzeteket létesítő természeti körülményeket is csak annál fogva vehetjük számba, hogy a gazdasági életre kihatnak, annak alakulataiban hozzák eredményeiket létre. Így minden körülmény, a mely monopol-helyzetet teremt, tulajdonképpen gazdasági jelenség. Szoros értelemben vett gazdasági monopoliumokról csak azért beszélünk, hogy azokat a helyzeteket különösen is jellemez-

hessük, a melyekben mindenekelőtt a gazdasági törvények hozzák létre a kedvezményezettséget. Ilyen gazdasági törvény a nagy vagyoni erő előnyös helyzete a gazdasági életben, a mely szabad gazdasági küzdelem mellett, a korlátlan verseny folytán hatalomra jut a kisebb vagyoni erejű, vagy ilyen erővel egyáltalán nem rendelkező magángazdaságok fölött. A nagy vagyoni erő az a hatalom, mely szabad gazdasági küzdelem mellett a természetes (nem az állam kényszerhatalmi szaván alapuló) monopol-helyzeteket a legnagyobb erővel teremtheti meg. Mennél nagyobb a vagyoni erő, annál jobban biztosíthatja magának szabad forgalom mellett azokat a szoros értelemben vett s főntebb részletezett természeti előnyöket is, a melyek monopol-helyzet megalakulásához vezetnek. A nagy vagyoni erő tehát a maga gazdasági monopol-helyzetét természeti monopolok felhasználásával még jobban növelheti.

Szabad gazdasági küzdelem mellett a nagy vagyoni erő a gazdasági élet egész vonalán jobban érvényesül. Mindenütt monopol-helyzetben részesül. Ilyen a nagyipar, a nagykereskedelem előnyösebb helyzete a kisiparral, a kiskereskedelemmel szemben. Egyáltalában a nagy tőke s ennek tipikus alakzatainak, a részvénytársaságoknak, nagy vállalatoknak kedvezményezettebb volta, mely a gazdasági élet megmásíthatatlan törvényeiből folyik. Ide sorozható bizonyos kiterjesztéssel a legkülönbözőbb módokon (combination, trust, kartell stb.) egybekapcsolt gazdasági érdekek nagyobb gazdasági ereje is az egyedül álló, egyéni gazdasági érdek kisebb hatalmával szemben.

5. Azokat a monopol-helyzeteket, a melyeket a társadalom gazdasági életének törvényei teremtenek meg, szorosan a természetes monopoliumok fogalma mellé állítottuk. Tettük ezt azért, hogy élesen domborítsuk ki azt a különbséget, mely az eddig említett monopol-fajok s az állam, a jogi rend alkotta monopol-helyzetek között fennáll.

Alapulhat ugyanis másfelől a monopol-helyzet a természetes monopoliummal szemben bizonyos, a jogrend alkotta kizárólagosságon. Ebben az esetben tisztán jogi, helyesebben hatalmi tény alkotja meg a monopoliumot, távol minden természeti vonatkozástól. A természeti tényező itt semmiképen sem szerepel a monopol-jelleg megteremtésénél. Ez a monopol-helyzet csak egyik

kiágazása, gyakorlativá válása a társadalomban különben is és általában uralkodó hatalmi posztóba való helyezetségnek.

A jogi monopolium tulajdonképen csak bizonyos szemüvegen keresztül nézve szerepel különös jelenségként. Valójában nem más, mint egy bizonyos és pedig a legfőbb hatalomnak a rendes megnyilatkozása. Ezt a legfőbb hatalmat pedig nem szabad abszolút mértékkel mérnünk, hanem csak azt a hatalmat érthetjük alatta, mely egy bizonyos társadalmi közületi kör keretében a legmagasabb. A társadalmi körök között persze tüstént azt nézzük, hogy vajjon melyiknek a keretén belül emelkedik ez a hatalom a maximumra. Önkéntelenül is erre fogjuk vetni szemünket. Ma nem ismerünk társadalmunk körében az államnak nevezett közületi alaknál magasabb rendűt. (A birodalom is csak állam, éppen az állami jellemzők szempontjából.) A monopolium jogi létesíthetése is tehát az állam, illetőleg a kényszerhatalommal bíró közület hatalmi körébe tartozik. Az állam az, a mely a természet és a gazdasági viszonyok mellett harmadsorban monopol-helyzeteket létesíthet.

Az állam legfőbb kényszerhatalmánál fogva egyszerűen kimondja, hogy saját területén ezentúl csak neki lesz szabad pl. dohányt termesztetni, vagy feldolgozni, vagy árusítani. Ez az egyszerű hatalmi nyilatkozat megteremti tüstént az állam számára a monopol-helyzetet a dohány előállításának, illetőleg értékesítésének említett műveleteire vonatkozólag. De mint a maga számára, éppen úgy, ugyanazon hatalmánál fogva, mások javára is teremthet az állam monopol-helyzeteket a gazdasági küzdelemben, de persze mindig csak saját hatalmi körén belül. Kimondhatja, hogy egy bizonyos meghatározott területen csak X-nek vagy Y-nak legyen vásártartási joga, vagy hogy egy bizonyos területen csak X vagy Y állíthassanak elő és hozhassanak forgalomba bizonyos árut.

A jogi rend alkotta monopol-helyzet fogalmát, ellentétben a természetes monopol fogalmával, szűken értelmezzük. Csak azokat a monopol-helyzeteket foglaljuk a jogi elnevezés alá, a melyeknél tisztán a jogparancs teremti meg a kizárólagosságot. Éppen ezért azokat az eseteket, melyekben nem valamely különös, a speciális esetre vagy viszonyra vonatkozó rendelkezés alkotja meg, hanem a jogrend csak az által teszi teljessé a monopoliumot, hogy mintegy hozzájárul bizonyos természeti jelenséghez, mely a monopol-viszony kútfeje, nem vonjuk e nevezet alá. Felhoztuk már példa

gyanánt bizonyos, a maga nemében páratlan, ásványos forrás tulajdonát. Erre itt újból rámutatunk. Ebben az esetben a monopolium szülő oka bizonyos természeti adomány; a jogrend, a tulajdonjogi intézmény ezt a kedvezményes helyzetet csak teljessé teszi az által, hogy a jogosítványt bizonyos egyedhez köti.

Határozott értelemben jogi monopoliumról csak akkor beszélhetünk, mikor a kényszerhatalommal felruházott közület jogparancsa közvetlenül más egyéb összeható körülmény nélkül létesíti a kiváltságos állapotot. Ilyen hatalmi rendelkezés szülte monopolistikus helyzetek a szoros értelemben vett egyedáruságok, a privilégiumok és a szabadalmak. Mindezek bizonyos gazdasági helyzet kizárólagos élvezetét biztosítják a jogosítottnak.

Az a kényszerhatalommal bíró közösség alkothat a társadalom lehetőleg nagy körére kiterjedő hatálylyal monopol-helyzeteket, a mely a közületi alakzatok közt a legerősebb, a legmagasabb rendű. Ilyen az állam, mely különben már fogalmánál fogva magában hordja a legfelsőbb kényszerhatalommal való rendelkezés jogát. Az állam alkothat jogi monopoliumokat, eltekintve attól, hogy ez az állam minő közjogi alapokon szervezkedik. A gazdasági küzdelem szempontjából tökéletesen közömbös, hogy a monopolistikus helyzet a kormányzó fejedelem önkényes akaratán vagy pedig a nemzet összeségének alkotmányos uton nyilvánított óhajtasán alapul-e. Legfeljebb abból a szempontból érdemelhet ez a különbség némi figyelmet, hogy a jogi monopol-helyzetek egy bizonyos faja, t. i. a privilégium, különösen az abszolút uralmak terén érvényesül. Az ilyképen kormányzott államok egész közjogi rendszere a jogi monopol-helyzeteken épül fel. Ezek a jogi monopoliumok ilyenkor privilégiumok alakjában nyilatkoznak.

Az említett jogi monopolfajok elseje, az egyedáruság, az összes jogi monopol-alakulatok közt kétségtelenül a legnagyobb fontosságu. Innen indult ki különben a monopolium elnevezés is. Miután a monopolium fogalma itt megalakult, terjeszthettük ki annak körét a többi, jogilag és a természettől kizárólagosan kedvezményezett gazdasági helyzetekre is. Az állam bizonyos czikkek előállítását, feldolgozását, forgalomba hozatalát egy valaki kizárólagos jogává teheti. Az ilyen egyedáruság lehet teljes vagy részleges, a szerint, a mint az előállítást is, vagy csak a forgalomba hozatalt foglalja magában. E megkülönböztetés ugyan csak relativ értékű, mivel a forgalomba hozatal uralkodik az előállítás felett s így a nem tel-

jes egyedáruság is a teljesnek a jellegét ölti magára. Ily egyedáruságokat az állam saját maga számára tarthat fenn pénzügyi szempontból, de sociálpolitikai céljainak megvalósítására is felhasználhatja őket, mint egyáltalán adóztató hatalmát is.

Ha az állam bizonyos jóságok kizárólagos előállításának, feldolgozásának és forgalomba hozatalának jogát egyeseknek adja, szabadalomról szólunk. Ez az intézmény a termelés technikai tökéletesbítését célozza és az úgynevezett ipari tulajdon védelmére alakult. Az állam a bizonyos ideig való kizárólagos értékesíthetés kedvezményével akarja a termelőt arra buzdítani, hogy tehetségéhez mértén a termelés tökéletesítésén munkálkodjék. Nem pénzügyi jelentőségű, mint az állami egyedáruság, hanem közgazdasági célokat szolgál. De hatásában sem oly általános, mint az utóbbi, mert rendesen csak egy bizonyos időhöz kötve adják, mások jogainak sérelme nélkül. Egyik kiágazása a szerzői jog védelme.

A privilégium sokkal inkább mondható szigorú értelemben is jogi monopol-helyzetnek, mint a szabadalom vagy szerzői jog. Mert míg ez utóbbiaknál a kiváltságos helyzet alapját az egyesek termelő ténye állítja elő, melyet az állam a kizárólagos használat helyzetének biztosításával mintegy csak védelemben részesít, addig a privilégiumban rejlő monopol-helyzetet az egyén részéről való minden közreműködés nélkül közvetlenül a felsőbb hatalom teremti meg. Ezért mondjuk a privilégiumot határozott jogi monopoliumnak.

6. A természeti viszonyok és a társadalmi élet gazdasági törvényei mellett az állam kényszerhatalma az a fontos tényező, mely a gazdasági küzdelemben monopol-helyzeteket alkothat. Az állam kényszerhatalma a monopol-helyzetekkel szemben is ur. Erejét egyfelől a monopol-helyzetek megalkotására használhatja fel. Így történt ez a privilégiumok útján különösen a középkor hűbéri viszonyai mellett, de így történik ez ma is az államok pénzügyi politikája érdekében. Az állam másfelől meg is akadályozhatja a monopol-helyzetek alakulását, részint az által, hogy a monopol-helyzet képződése alól a jogi alapokat kivonja, részint pedig az által, hogy a képződő monopol-állapottal ellenkező irányú monopol-helyzetet állít szembe. Az államnak erről a sociálpolitikai szerepéről alább lesz szó. (L. Állami beavatkozás.)

7. A monopol-helyzet hatása az a nagyobb gazdasági hatalom, a melyre a monopol-helyzetbe került magángazdaság a többi magángazdasággal szemben szert tesz. A monopol-állapotot élvező magángazdaság irányítja azoknak a gazdaságoknak az életét, a melyekkel a gazdasági küzdelemben érintkeznek. A monopol-helyzetben lévő gazdaság nagyobb hatalma abban nyilvánul, hogy az általa előállított jószágoknak — legyenek azok akár testiek, akár szellemiek — magasabb árt tud a forgalomban biztosítani, mint a minő azoknak osztályrészüln a szabad verseny érvényesülése mellett jutna.

Bizonyos sajátos képesség, mely a kereslettel szemben egyedül áll, monopol-helyzetet élvez. Ez a monopol-helyzet két irányban tűnik ki, egyfelől a kereslettel szemben érvényesül s itt érezteti hatását, másfelől az egyéb kínálattal szemben érezhető.

Mit kell az alatt értenünk, hogy a kereslettel szemben egyedül álló sajátos munkaképesség monopol-helyzetet élvez? Ugy kell-e ezt felfognunk, hogy az egész piacon csak egy egyén rendelkezhetik egy bizonyos sajátos munkaképességgel, ha azt akarjuk, hogy monopol-helyzetről beszélhessünk? Távolról sem. Igaz ugyan, hogy a legtökéletesebb, hatásaiban legélesebb monopolium akkor áll elő, ha a kedvezményezett csak egy személy, mert a jogosítvány előnyeit nem lévén köteles senkivel sem megosztani, azokat sokkal nagyobb mértékben élvezi, mintha többen vannak ugyanazon kiváltságolt helyzetben. De az egyik esetben a viszonyt éppen úgy monopol-helyzetűnek mondhatjuk, mint a másik esetben. Ez mutatja, hogy a mint egyáltalában a társadalmi s főleg a társadalomgazdasági alakulatok, úgy a monopol-jellegűek sem határozott tulajdonságokkal rendelkező bevégett helyzetek, hanem különböző árnyalatokkal vannak felruházva, s így a fokozatok nagy sorozatát nyújtják.

Az tehát, hogy valami monopoljellegűnek tekintessék, csak fokozati kérdés, mely a szerint bírálendő el, hogy mily szempontból tekintjük a viszonylatot. Az emberek egy bizonyos határozatlan s ingadozó nagyságu csoportjának monopolhelyzetéről akkor beszélhetünk, ha ezek a versenyben olyanokkal kerülnek szembe, kik az ő kedvezményes helyzetüknek az előnyeivel nem rendelkeznek. Ily értelemben beszél például Senior a földbirtokosok monopol-helyzetéről. Termelésüknek ugyanis egy oly segédeszköze van, a föld, a természet ereje, melylyel kívülök más nem bír.

Az ily kiváltságos helyzetben lévőkkel szemben pedig ismét monopolt élveznek azok, kik az említettek általánosabb előnyeinel is nagyobb kedvezményeknek vannak a birtokában.

A monopolhelyzetek e fokozatosságából következik, hogy ez alapon általában a közgazdasági helyzeteket és viszonylatokat egymással szemben mind a monopol jelleg szempontjából is lehet tekinteni. Bármely egyszerű gazdasági viszonylat egy vele szemben álló más viszonylat tekintetéből monopolistikus jellegűnek lesz a legtöbb esetben mondható. Ehhez csak az szükséges, hogy a két oldalon nyilatkozó társadalmi, illetőleg gazdasági nyomatók különbözők legyenek.

8. Hogy mennyire fokozatok dolga a monopol-állapot kérdése, arról legjobban meggyőződhetünk, ha a gazdasági élet azon terére tekintünk, melyen a monopolismus legérezhetőbb hatását kelti, ahol tulajdonképen a monopolismus hatás szempontjából érvényesül. Az árképződés terét értjük ez alatt. A monopol jelleg vizsgálata az áralakulások tanának válik forrásává.

Az erősebb természeti, a hatalmasabb jogi monopolium a jószágok használatra kínálásánál magasabb árképződést tud teremteni, mint a gyengébb. Ha valaki a gazdasági küzdelemben egy egész társadalmi körön belül egyes egyedül bir bizonyos fontos és sajátos munkaképességgel, munkájának mindenestre magasabb árt szabhat, mintha ugyanazon a társadalmi körön belül vele e sajátos munkaképesség birtokában más is osztozik. Egyéni monopoliuma annál lejjebb száll érték tekintetében, mennél több emberrel kell azt megosztania. Egyéni monopoliuma tulajdonképen meg is szűnik, s helyébe lép azé a kedvezményezett csoporté, a mely által közösen elért előnyökben ő a saját előnyös helyzetének nyomatóka arányában a többiekkel osztozkodik.

Mihelyt többen vannak, kik ugyanazon keresletnek egyaránt megfelelnek, a kínálat nagyobbodása következtében az árak tüstént esökkenek. Így az árak a különböző viszonyoknak megfelelőleg változó, fokozatos skálát fognak mutatni, miközben, a monopolhelyzetek nyomatókának leghűbb kifejezője az áralakulás lesz. A rendes, mindennapi életben is tapasztalhatjuk a nélkül, hogy az első pillanatra bizonyos monopolium ötlenék szemünkbe, az árviszonyok legkülönfélébb és változó alakulásait. A különböző árviszonyok mögött végső okok gyanánt mindig akár tisztán

természetileg, akár tisztán jogilag, akár a természet és jog által együtt az egymástól eltérőleg kedvezményezett gazdasági és társadalmi viszonyok és helyzetek szerepelnek. Az áralakulás egész tana nem egyéb mint különböző fokú monopolhelyzetek vizsgálata, hol azonban e helyzeteknek csak eredményeit vesszük szemügyre. A kereslet és kínálat viszonyaiban s e viszonyok eredményeiben a szerint áll elő változás, a mint az egyik, vagy a másik oldalon nagyobb a kedvezményezettség vagy megfordítva. Az előnyösebb helyzet, a monopolistikus jelleg megfelel annak, a mit az árképződés tanában a versenyben egyedül vagy kevesebbed magával álló keresletnek vagy kínálatnak mondunk.

A változás, a kereslet és kínálat viszonyaiban s így e viszonyok eredményeiben is a szerint áll elő, a mint az egyik vagy a másik oldalon, t. i. vagy a kereslet vagy a kínálat oldalán nagyobb a kedvezményezettség. Értjük pedig kedvezményezettség alatt azt a körülményt, a melynél fogva minél kevesebb emberrel kell a gazdasági viszony egyik végső pontjába helyezett embernek a viszony másik végpontját tevő jószág tekintetében megküzdnie.

Ha a monopolistikus jelleg a kínálat oldalán van, vagyis ha az eladó áll többi eladótársával és a kereslettel szemben kedvezményezett helyzetben, úgy ez az árak emelkedésére fog kihatni. Megfordítva, ha a venni szándékozó áll egy nagyobb kínálattal szemben versenytárs nélkül, vagyis ha az ő helyzete monopolistikus jellegű (ez ellenmondásnak tűnik fel, de csak első pillanatra, mert nem *contradictio in adiecto*, legfeljebb a kifejezés alkalmatlan e konkrét esetre, de a helyzet lényege ugyanaz), akkor viszont az árak csökkenő irányzatot fognak venni.

Arra, hogy a monopolistikus jellegű helyzeteknél az árak minő határ alá nem kerülhetnek s viszont minő határ fölé nem emelkedhetnek, itt ki nem terjeszkedem. Erre itt szükségünk nincs is, mivel ez tulajdonképen a monopoljelleggel nem függ össze, hanem általános és alapvető kérdése az egész értéktannak és árelméletnek, a melyre adandó feleletben tulajdonképen az egész érték és árelmélet bennfoglaltatik. Itt csak mint tudvalevő dolgot említjük meg, hogy mint minden árhullámozásnak, úgy a monopolistikus jellegű helyzetből fakadó árnak is, van felső és alsó határa, melyet át nem hághat. Az előbbit rendes gazdasági viszonyok mellett az áruba bocsájtott cikkből eredő élvezet mértékével, az utóbbit az előállítás költségével szokjuk azonosítani.

Monopolium állhat fenn akár természeti, akár jogi kedvezményezettség folytán, úgy a kínálat, mint a kereslet oldalán. Az előbbi eset természetszerűleg gyakrabban fordul elő, mert egyfelől az ár alsó határa sokkal szilárdabb és sokkal kevésbé csavarható odább, mint ugyanannak felső határa, mivel az első az előállítás költségein alapszik, de aztán másfelől, mivel azok az alapok, melyeken a monopolok alapulhatnak, ezeket a monopol-helyzeteket főként a kínálat javára állapítják meg.

Monopolium mellett tehát, vagyis midőn egy kizárólagosan jogosított, vagy egyébként kizárólagos helyzetben lévő egyedül álló eladóval kerül a kereslet a gazdasági küzdelemben szembe, az árt a fenti természetes határra való tekintettel a privilegizált kínáló állapítja meg. A mint Smith Ádám mondja: „valamely monopol-cikk ára minden esetben a lehető legmagasabb, a melyet még kapni lehet az illető áruért.” Ricardo is rámutat arra, hogy a monopol ár magassága attól függ, hogy milyen az a legmagasabb érték, melyet annak a vevők tulajdonítanak. Ez a tétel elméletileg minden kétséget kizárólag áll.

A gyakorlatban azonban a dolgok csak akkor alakulnak így, ha minden vevővel külön köt alkut az eladó. Ilyen esetben mind-egyiktől azt a legnagyobb árt fogja kérni és kapni, a melyet a vevőtől annak a gazdasági viszonyaira való tekintettel elérhet.

Nagyon gyakran előfordul azonban, hogy bizonyos monopol-cikkek ára a piacon előre meghatározott tételben állapítandó meg, a mit egyebek mellett a nagyobb és állandó forgalom biztosítása is megkívánhat. Ekkor, ha a monopol tulajdonosának a jószág előállítása bizonyos állandó kezelési költségeken kívül semmibe sem kerül (emlékezzünk vissza ismét a már többször említett ásványvizre) az ár megállapítása sokkal könnyebb és egyszerűbb lesz, mintsem hogy ha a monopol-helyzet tulajdonosának az esetleg nagy mérvben változó előállítási költségeket is számításba kell vennie. Mindegyik esetben azonban szintén csak arra fog a monopolista törekedni, hogy az elérhető legmagasabb árt kapja meg, de ezt úgy fogja megszabni, hogy a kereslet is lehető legmagasabb fokát érje el s hogy így e két tényező szorzata, vagyis az általa szerzendő bevétel is a maximumot adja.

Ujra másként alakulnak a viszonyok, ha egy bizonyos gazdasági és jogi körön belül több monopoltulajdonos áll egymás mellett. Ez esetben is eltérők a helyzetek a szerint, a mint a

monopolium tárgya ugyanaz — ekkor már nincs tiszta monopolium, hanem még csak bizonyos monopoliumjellegű állapot mutatkozik, vagy a mint a monopoliumok tárgyai különböző dolgok — tehát határozott monopolium áll fenn, — de a tárgyak a szükségletek kielégítése szempontjából bizonyos mértékben egymással összefüggenek. Az elérhető árak természetes határaitól fentebb mondottak ezekre az esetekre is ráillenek. A kevésbé fontos szükséglet kielégítését biztosító jószág a monopoltermészet szempontjából is engedni kénytelen annak, mely a fontosabb szükségletek kielégítésére szolgál.

Irodalmi jegyzetek.

Abból, hogy az állam hatalmi helyzete oly tökéletesen napvilágra jut az általa alkotott monopol-viszonyoknál, sokan azt a következtetést vonják le, hogy a hatalmi viszonyok bizonyos szempontból általában monopolistikus jellegűeknek is mondhatók. Az olvasó ezzel a felfogással az irodalomban nem egyszer találkozhatik.

Tény, hogy az összes hatalmi, jogosítványi, sőt az összes jogi helyzetek mind monopolistikus természetűek, éppen annál fogva, hogy abból a bizonyos jogból vagy jogosítványból illetőleg hatalmi sphaerából más mindenkit kizárnak. A tulajdonjog például kizárólagos rendelkezési szabadságot biztosít nekem valamely dolog felett. Ez a kizárólagosság éppen az, a mi a monopol-jellegnek is elválaszthatatlan sajátága.

Ugyancsak a hatalmi, s más egyéneket egynek javára a dolgok feletti uralomból kizáró jogi viszonyoknak a monopol-helyzetekkel való belső, a viszony jellegét illető rokonsága lesz okává annak az irodalomban is gyakran szemünkbe ötlő felfogásnak, mely a kizárólagos jogokat az egyesek számára biztosító állami és társadalmi intézményeket monopolistikus természetűeknek mondja. Marlo, a ki ennek a felfogásnak tulajdonképeni megalapítója (Untersuchungen über die Organisation der Arbeit oder System der Weltökonomie) monopolistikusnak mondja azt a társadalmi és állami szervezetet, a melyben egyes emberek a többiek rovására bizonyos kiváltságokban részesülnek, a melyben rendi, egyszerűbben társadalmi vagy vagyoni különbségek állanak fenn, melyek gazdasági

hatásaikban az embereket még jobban elkülönítik egymástól s a kiváltságokkal nem bírókat azoknak uralma alá helyezik, a kik ilyenekre szert tettek.

Tudjuk, hogy Nyugat-Európában egy időben az egész állami és társadalmi élet berendezése a kiváltságolásokon alapult. A kiváltságok rendszerén alapult az egész hűbéri középkor. A mi történetünkben a kiváltságolások ily nagy szerepet nem játszanak. Ez azzal függ össze, hogy a hűbérrendszer hozzánk csak végső nyulványait juttatta el. De azért nálunk is széltében-hosszában uralkodtak a privilégiumok, hisz magát a politikai nemzetet az ország lakosainak csak kis, külön jogositott része alkotta. Ha csak a társadalmi különbségeket tekintjük, mondhatjuk, hogy a rendi különbségeknek bizonyos maradványai még ma is megvannak. Gazdasági szempontból pedig még ma is határozott monopolistikus kort élünk, panpolistákká (ez a Marlo kifejezése) csak úgy lennénk, ha a socialismus politikai és gazdasági kívánalmait megvalósítanók.

3. Az egyesülés.

1. Az abszolút szabad verseny elve még a magántulajdon rendszerén alapuló társadalom gazdasági rendjében sem érvényesül teljesen. Társadalmunk gazdasági életének úgy jelene, mint múltja a mellett bizonyít, hogy a szabad verseny tökéletes érvényesülése mindig bizonyos korlátokba ütközik. Ezek a korlátok sokszor erősebbek azoknál is, mint a melyeket a társadalom életének jogi berendezése szab a magántulajdon elvének föltétlen uralma elé. A verseny elvével párhuzamosan fejlődik egy másik elv, a mely a verseny valósulása ellen küzd s a melynek keletkezése éppen olyan rugókra vezethető vissza, mint a versengés támadása.

Társadalmunk gazdasági életében verseny mindig létezett. A verseny hatását még akkor és ott is éreztette, a mikor és hol a jogi rendezés a verseny érvényesülését a közjó érdekében meg akarta akadályozni. Clark említi (*The Philosophy of Wealth*, Boston, 1894. 158. lap.), hogy a középkorban nem egyszer helyi szabályokkal állapították meg az áruk helyes árát, a melyen alul azokat használatra kínálni nem volt szabad. Ezt abból a célból tették, hogy a termelőknek lehetőleg egyforma megélhetést biztosítsanak, hogy a nagyobb vagyoni és így termelő erővel bíró egyénnel szemben a versenyben a kisebb termelő is megállhasson.

A helyes ár megállapítása azonban akkor sem történhetett elvont okoskodás, értékelés útján, hanem a kereslet és kínálat olyan ármegállapító törekvéseinek a hatása alatt, a melyekben mindenesetre a verseny érvényesült.

Ez a törekvés, mely a jószágok piaczi árát jogi és erkölcsi kényszerítő eszközök segítségével, azok helyes, úgynevezett természetes árával akarta egyenlővé tenni, gyakorlati eredményekre társadalomszerte nem vezethetett. A jószágok előállítói a piacon

kívül talán még hallgattak az ilyen, inkább morális, mint jogi parancsokra, de mihelyt a termelő piacra vitte áruját s ott a kínálat a jószág iránt fennálló keresletet tisztán látta maga előtt, a versenyzésre ösztönző erő is jobban érvényesült.

Mikor a termelők versenye már jórészt piacon játszódik le, a piacon kívül álló termelők is érdeklődnek a jószágok előállítói között folyó verseny iránt. Annak előnyeit a maguk számára is ki akarják aknázni. Ekkor a piacon kívül történt jószágátruházásoknál is a piacon elért árak lesznek az irányadók.

A versenynek azonban legkifejlettebb korszaka az, mely piacot mint árszabályozót nem akar ismerni, hanem mindenki minden egyes üzletnél a lehető legnagyobb nyereséget akarja a maga számára biztosítani.

Ez külső képe annak a folyamatnak, a mely szerint társadalmunkban a verseny folyton módosult. (V. ö. Clark, ugyanott.) Ott, hol sem szabad érintkezés a gazdálkodó alanyok között, sem magántulajdon, sem társadalmi gazdálkodás nincsen, ott természet-szerűleg verseny sem lehet, de mihelyt a magántulajdon rendszere mellett beáll a forgalom s a gazdasági élet túllépett az elszigetelt magángazdaságok körén, a verseny is éreztette hatásait. Akár korlátozta ezt a társadalom jogi vagy erkölcsi rendje, akár nem.

2. A társadalom gazdasági életében azonban a verseny mellett egy másik, azzal éppen ellenkező törekvés is érvényesül, a melyet maga a verseny hoz létre.

Szóltunk olyan intézkedésekről, a melyekkel a felsőbbség bizonyos jószágok árának a megállapítása segítségével iparkodott a verseny gazdasági hátrányait megszüntetni. Már ez a körülmény annak a vizsgálatára fordítja figyelmünket, hogy vajjon nem működik-e a társadalomban egy olyan erő, mely a szabad versengés okozta gazdasági bajokat akarja kiküszöbölni. Azt fogjuk találni, hogy van ilyen törekvés az emberekben, mely éppen úgy eredetinek és ösztönszerűnek látszik, mint a versenyre szólító erő, de a mely éppen úgy visszavezethető elemi tényezőire, mint amaz.

Az ember tapasztalás útján megismeri azokat az előnyöket, a melyeket a gazdasági életben a szabad verseny okoz. De a saját kárán okulva átlátja azt is, hogy a szabad verseny hátrányokat is rejt magában. Azon előnyök és hátrányok ezek, melyeket a másod-előző pontban mi is ismertettünk. A nélkül, hogy ezeket az előnyöket

és hátrányokat behatóbban mérlegelnie kellene, arra a meggyőződésre jut az ember, hogy a gazdasági életben, mihelyt az társadalmi alakot ölt, egyedül meg nem állhat, hanem másoknak segítségére szorul.

A gazdálkodás történeti kifejlődése meggyőz bennünket róla, hogy mint kell az embernek egyéniségét éppen saját létének biztosítása érdekében a társadalomnak alárendelnie. Ez a fejlődés teszi a gazdálkodó embert lassan társadalmivá. Mikor már a gazdálkodó ember társadalmi érzülete kifejlődött, csak egy igen rövidke lépés kell hozzá, hogy a társulás előnyeit az olyan abszolút szabad verseny ellenében is kipróbálja, a mely a gazdasági társadalmat igazán, minden egyes magángazdaságig különálló, küzdő felekre bontja szét. Az állam, a társulásnak ez a szervezettebb alakja, mely ugyan a társadalomból eredő, de attól nyilvánulásában különálló, sőt annak jó részével sokszor egyenest szemben álló jogi rendet alkot, a gazdasági élet ilyen alakulását csak elősegíti.

3. Mert két módja van annak, hogy a társadalom a szabad versengést jól felfogott érdekéhez képest a kellő korlátok közé szorítsa. Mindkét módozat a társadalom akaratára vezethető vissza, csak hogy az egyiknél a gazdasági társadalmat alkotó magángazdaságok tapasztaláson alapuló ösztöne közvetlenül nyilatkozik, a másiknál csak közvetve a magángazdaságok által maguk fölé emelt kényszerítő hatalom jogi rendje útján. Egyfelől a magángazdaságok egyesülése, szövetkezése zárja útját a szabad verseny érvényesülésének, másfelől az állam parancsoló szava.

A következőkben azt fogjuk vizsgálni, hogy a szabad versenynyel szemben e kettő minő hatásokat teremt a gazdasági életben.

A mint a társadalom fejlődésénél nem lehet azt a határvonalat szigorúan megállapítani, a melyen túl a társadalom már az állami jellemzőket veszi magára, mert hiszen a kényszerhatalom, az állami életnek ez a jellemzője már a törzsi, de a családi közösségnél is mutatkozik, úgy fejlődésük szempontjából azt a sorrendet sem állapíthatjuk meg általános érvénnyel, a melyben állam és társadalom a versenynyel szemben hatásaikat éreztetik. Az állami kényszerhatalom már a fejlődés igen alacsony fokán nemcsak a kifelé való védelmet sorozza feladatai közé, de az állam tagjai között fennálló s a szükségletek szempontjából mindenkor legjobban megfelelő rendet is biztosítani akarja. A mozgékonyabb tár-

sadalom könnyebben rendezkedhetik be, legalább egyes kisebb körökben, a verseny ellen való küzdelemre, mint az államnak nehezebben, mert csak közvetett uton observáló és lassabban, de akkor uralma egész körére kiterjedőleg cselekvő gépezete.

4. Mihelyt a szabad verseny káros hatásait érezteti, vagy mihelyt a gazdasági helyzet olyan, hogy az ember e hatások valószínű bekövetkezésére számíthat, a társadalom egyes kisebb körében már megindul az egyesülés felé vivő szervezkedés, jöllehet a társadalom összesége a nagyobb körzetekben való egyesülést még egyáltalán figyelmen kívül hagyja.

A jószágok előállítója számol az adott viszonyokkal. Mikor a termelés feltételeit mérlegeli, azt a versenyt is számba veszi, a mely azon gazdasági körzeten belül érvényesül, a melynek szükségletei kielégítésére ő is termelni akar. Ezzel a versenynyel, mint a termelés jövedelmezőségét befolyásoló körülménnyel meg kell alkudnia. S a megalkuvásnál a barátságos megegyezésnek előnyt ad a gazdasági küzdelemmel szemben, mert tudja és érzi a verseny romboló hatásait. Azok között, a kik bizonyos jószágokat ugyanazon gazdasági körzeten belül állítanak elő, a kik egy piac számára dolgoznak, megegyezés jön létre, melynek nem is kell kifejezettnek lennie. Ennek folytán az ugyanazon jószágokat előállítók nem arra törekszenek, hogy egymást a piacot olcsóbban ellátó ajánlataikkal gazdasági körzetükből kiszorítsák, hanem egyesült erővel arra törekszenek, hogy a piacot olykép lássák el, hogy a szóban forgó gazdasági körzet szükségleteit lehetőleg fedezzék s hogy így maguknak biztosítsák azt a nyereséget is, mely a piac elégtelen ellátása következtében a gazdasági körzeten kívül lévő termelőnek jutna.

A gazdasági körzeten belül lévő termelők látják és ismerik egymást. Saját érdeküket inkább kölcsönösen támogatják, mintsem hogy maguk közé idegent is bocsássanak. Ez az eljárás jellemző a termelők egyesülésére mindig. Különböző alakot az egyesülés csak a szerint mutat, a mint a gazdasági körzet, melyen belül a termelés és fogyasztás történik, a mint a piac, melynek ellátására a termelők törekszik, kisebb, vagy nagyobb. A termelő nem rendeli közvetlenül alá a maga érdekét a mellette termelőnek, de az egymás mellett álló termelők egyéni jóvoltukat egy bizonyos fokig közös érdekeiknek vetik alá.

Tekintsük például azt az egyszerű esetet, hogy egy alföldi magyar községben, a mely meglehetősen el van határolva egyéb gazdasági körzetektől, két fűszerkereskedő létezik. Mindkettőre nézve a legelőnyösebb helyzet az volna, ha az egész község fűszer-szükségleteit egyedül ő fedezné. De egyik sem törekszik arra, hogy magának ilyen monopol-helyzetet biztosítson a másikénál olcsóbb kínálat folytán. Ha az egyiknek vagyoni ereje nagyobb is, mint a másiké, mégsem fog arra törekedni, hogy a másikat a versenyben legyőzze. Nem fog vele versenyre kelni, mert tudja, hogy a másik rendelkezik bizonyos olyan természeti előnyökkel, a minőkkel ő nem bír. Mindegyik fűszeres megszokott, régi szállítója azoknak a gazdaságoknak, a melyek közvetetlen közelében vannak s az olcsó árakon kívül a kényelmi szempontok is arra bírják a fűszerüzlet körül lakókat, hogy ne egy távolabb eső boltban szerezzék be szükségleteiket. Példa gyanánt említett esetünkben a község lakossága, mint a fűszerárakat használó fogyasztóközönség, ilyen természeti és személyes mozzanatok hatása alatt két részre fog szakadni. Az egyik az első, a másik a második fűszerárusnál fogja szükségleteit beszerezni.

E két kereskedő között látszólag verseny áll fenn, holott valójában hallgatag vagy kifejezett megegyezés jött köztük létre. A látszólagos verseny megnyugtatta a fogyasztóközönséget, hogy nem kell monopol-árakat fizetnie; és egyúttal elriaszt esetleges újabb versenyzőket, kik egy véletlen monopol-helyzet megtöréséből hasznot vélnek maguknak biztosíthatni. Ez a két kereskedő egymással szemben való helyzetének külső képe. Holott a közöttük esetleg létezett verseny helyét elfoglalt megegyezés éppen azt czélozza, hogy a jószágok előállítói maguknak a fogyasztókkal szemben a lehető legnagyobb előnyöket biztosítsák, sokkal nagyobbakat, mint tényleges verseny mellett, s hogy egy esetleg felbukkanó újabb versenytársat, a kivel a piac felosztása iránt ujlag meg kellene alkudniok, jóeleve elijesztszenek.

(Jenks érdekesen festi az ilyen kisebb gazdasági körzetek kebelében fennálló kifejezett vagy hallgatag megállapodás útján létrejött megegyezéseket, a melyek a nagyipari egyesülések minden jellemzőjével bírnak, jóllehet kisebbek azoknál. Rámutat arra, hogy már itt kezdődik a „combination“ a „competition“-nel szemben. Példát hoz fel arra az esetre is, a mikor egy községbeli kereskedő látszólagos versenytársat keres, hogy ez által helyzetének

monopol-jellegét elrejtse. Lásd: The Trust-Problem, New-York, 1900. 11—13. lapok.)

5. Fejlett gazdasági viszonyok mellett, a mikor a termelés olyan arányokat ölt, hogy hatásaival nem marad egy kisebb gazdasági körzet keretén belül, hanem mikor a gazdasági körzetek beláthatatlanokká nagyobbodnak s ezek a nagy körzetek szoros gazdasági érintkezésbe lépnek egymással, a termelők közti egyesülés is egy nagyobb gépezet megindításával jár.

A termelés nagyarányu fejlődésével, a forgalom nagymérvű tökéletesbedésével a termelő nem menekül másként a versenytől, csak úgy, ha a mellette álló nagyszámú termelővel kifejezett egységre lép. Mihelyt a piac világszerte általánossá válik, a termelők csak úgy zárhatják ki a versenyt, ha közülök mindazok egyesülnek, a kik egyugyanazon piacra dobhatják termékeiket.

A társadalom gazdasági életének fejlődésével tehát csak jóval nagyobb számú termelő egyesülése biztosít a verseny ellen, mint mikor a gazdasági élet csak elzárt kis körzetekben tengődik.

A termelők egyesülése terén azonban a gazdasági élet fejlődésével egy újabb s nem kevésbé fontos jelenség is tűnik fel. Tudjuk, hogy mikor a termelés már mind nagyobb arányokban folyik, a nagy vállalkozók vezetik a jószágok előállításának folyamatát. A nagy vállalkozók közt lefolyó verseny jellemzi ekkor első sorban a gazdasági küzdelmet. A társadalom gazdálkodásának oly fejlett korszakában tehát, minő pl. a mai is, nem a szétszórt termelők, hanem csupán a számos nagy vállalkozó egyesülése zárhatja ki eredményesen a versenyt. A nagy vállalkozók versenye mellett fontosságra nézve is eltörpül a kis termelők versenye. A vállalkozók egyesülései lesznek irányadók a jószágok előállításának menetére.

A mint a nagy vállalkozók termelő folyamata sokkal tökéletesebb és sokkal szövevényesebb, mint azoké, a kik csak kisebb mennyiségben állítják elő a jószágokat, úgy e nagy vállalkozók az egyesülésnek is sokkal fejlettebb, szövevényesebb és többszínű gépezetét teremthetik meg.

A nagy termelő erők egyesülvén, a szükségletek sokkal nagyobb kielégítendő tömegével állanak szemben, mint a kis termelők. Ezeknek fedezésére a nagy vállalkozók az előállítandó jószágokat mennyiségileg sokkal pontosabban osztják fel maguk között, mint a hogy

ez a kis termelők szinte ösztönszerű hallgatag megállapodásainál történhetik. Szabatosan állapítják meg a kínálat mértékét is, a mikor szigorú megállapodásra jönnek azon ár iránt, a melyért az egyesülés köteleibe lépett termelők a jószágokat a fogyasztóknak kínálhatják.

Sőt azon gazdasági érdekek nagyságánál fogva, melyek a termelők ilyen nagyarányú egyesüléseinél fennforognak, jőeleve biztosítékokról is gondoskodnak, hogy a szerződésre lépett egyes termelők a szövetséges társak kárára a létrejött megállapodásokat saját kényükre meg ne szegjék. Ez a biztosíték bizonyos vagyoni jogi hátrány szerződéses kikötéséből áll. Ilyfajta megállapodások után jönnek létre a kartellek, trustök, alliance-ok stb., a nagy vállalkozó termelők e legujabbkori roppant kiterjedésű egyesülései.

Ezeknek az egyesüléseknek csak a piac kiterjedése szab határt. Mennél nagyobb lesz a piac, mennél tágabb lesz a társadalmi gazdálkodás, mennél kevésbé szorítkozik az egyes kisebb körzetek, sőt államok határai közé, szóval mennél több jószág nyer nemzetközi piacot, annál kiterjedtebbek lesznek az egyesülések s annál számosabbak a nagy gazdasági termelő erőknél sokszor nemzetközi kapcsolódásai.

6. Ugy a kis termelők, mint a nagy vállalkozók egyesüléseit gazdasági okok hozzák létre. Az egyesülések célzata is gazdasági. Ezeket a célzatokat részint közgazdasági, részint magángazdasági eredmények alakjában valósítják meg az egyesülések.

A termelők, mikor a jószágok előállításának terve iránt előre megegyeznek, mikor egy nagy gazdasági körzetre nézve előre megszabják a termelés irányát, a termelést rendszeressé teszik. Egy nagy gazdasági körzet szükségletei áttekinthetően kerülnek szemük elé s ezeknek a mérvéhez szabják a termelést. A termelők egyesülése így a szabad verseny egyik legkárosabb hatásának, az esetleges túltermelésnek veszi elejét. Mennél szélesebb körű a termelők egyesülése, annál jobban tekinthető át az egész piac s annál jobban biztosítható a termelés és a fogyasztás között szükségképen fennálló összhang meg nem zavarása.

A jószágok rendszeres előállítása biztosítja a termelés egyenletes voltát. Egyesült termelés mellett kevésbé állnak elő olyan zavarok, melyek a szükségletek telítettsége folytán az aránytalanul túlesigázott termelést ismét lethargiába süllyesztik. A munkások

foglalkoztatása állandóbbá és egyenletesebbé lesz. Ez a termelők egyesülésének egyik legfontosabb közgazdasági hatása, a mely körülmény társadalompolitikai szempontból sem hagyható figyelmen kívül.

7. A verseny kizárására azonban első sorban nem ilyen társadalomgazdasági célzatok, hanem magángazdasági okok vezetnek a termelőket. Az egyes termelő magángazdaságoknak egymás mellett békében való fennállása az a cél, a mely a termelőket az egyesülésre vezeti. Oly lehetőleg állandó nyereségre akarnak általa szert tenni, hogy fennmaradásuk, melyet az erősebbekkel való verseny következtében folytonos veszély fenyeget, emberi számítás szerint biztosíttassék.

Ezt a magángazdasági eredményt a termelők egyesülés következtében már csak annál is könnyebben érik el, mert együttesen sokkal nagyobb vagyoni erőt képviselnek, mint külön-külön. Mennél több termelő egyesül, annál nagyobb lesz az a vagyoni erő, a mely egységes terv mellett lép a gazdasági küzdelembe. Így biztosítják a termelők maguk részére azokat az eredményeket, a melyeket a termelés terén a nagy üzem szerez.

Ámde a termelők egyesüléseinek messzebb menő célzatai is vannak. A termelők egyesülés után verseny nélkül akarják azokat az előnyöket megszerezni, a melyeket korlátlan szabad verseny mellett a győzelem biztosít annak, ki a versenyben legerősebbnek mutatkozott. Ezeket az előnyöket verseny nélkül, egyesülés után csak úgy érhetik el, ha a meghatározott gazdasági körön belül lévő termelők mindegyikét bevonják a kapcsolatba. Csakis így zárhatják ki teljesen a küzdelmet és csak így juthatnak oda, hová, szabad verseny mellett nagy küzdelem után, csak a legerősebbeknek lehetett reményük eljutni: a fogyasztókkal szemben álló monopol-helyzethez.

Az egyesülés az összes termelőket magában foglalja, ennek folytán úgy irányítja a jószágok előállítását, a hogy az neki legjövődelmesebb lehet. A jószágok termelését, piacra hozatalát is ebből a szempontból intézi.

Az egyesülés szülte monopol-helyzet sokkal erősebb annál, mely a szabad verseny folytán előálló küzdelem során keletkezik. A szabad verseny mellett a legnagyobb vagyoni erővel rendelkező, a legkedvezőbb feltételek mellett dolgozó termelő is csak bizony-

talán, ideig-óráig tartó uralomra tesz szert, mert mindig fenyeget az esetleg újból feltámadható verseny.

Az egyesülés útján keletkezett nagy vagyoni erő tehát annak következtében, hogy monopol-helyzete sokkal állandóbb, mint a verseny útján érvényesült egyes vagyoni erőké, ezt az előnyös helyzetet sokkal jobban ki is használhatja, mint az utóbbiak. Azoknak termelése fölött, kiknek termékeire a maga jószágokat előállító folyamata közben szüksége van, irányítólag uralkodik. Az ő fogyasztásának mérve szabja meg mások termelésének határát. Ő szabja meg, még pedig — ha csak az egyesülés e téren is nem mutatkozik — a monopol-helyzet nyújtotta előnyök felhasználásával azt a nyereséget, a melyet azon jószágok előállítása nyújthat, melyekre neki, de egyedül csak neki van szüksége, s a melyeket másként, mint általa, értékesíteni nem lehet. Másfelől ismét ő szabja meg saját termékeinek árát is, még pedig az egész gazdasági körre kihatólag, mert ezeket a jószágokat máshonnan, mint tőle, beszerezni nem lehet.

A nagy vagyoni erők ilyen nagyarányu egyesülése tehát a társadalmi gazdálkodás jószágokat előállító és használó nagy gépezetébe mint olyan kerék ékelődik bele, a melynek külön hajtóereje van: az egyesült termelő erők magángazdasági érdeke.

Az az úgynevezett „természetes rend“, mely a termelést és fogyasztást folyton egyensúlyozva viszi a gazdálkodást lassan előre, tartja a társadalom egész gépezetét mozgásban. Ezt az erőt működésében nem egyszer állítja meg az a nyomás, a melyet a nagy vagyoni erők egyesülése kifejt. A gazdasági élet sima szövevényében az erők egyenletes megoszlása felbomlik; az egyensúlyban zavarok állanak elő. Az energia egy pontban torlódik össze, az erők egyes pontokon tömörülnek s másutt csak az erőtlenség marad. Minden egyes gazdasági kör keretén belül külön-külön játszódik le ez a jelenség. Az erők egyesülése azonban mindenütt azonos eredményekre vezet, s ez az eredmény nem más, mint a feltétlen uralom az illető kör termelése és fogyasztása, egész gazdasági élete fölött. Kézzelfogható biztosíték pedig arra nézve, hogy a gazdasági energiának ezek a gyűjtőpontjai hatalmukkal a köz érdekével szemben nem fognak visszaélni, egyáltalán nincs. A „gazdasági élet természetes rendje“ ilyen biztosítékot egyáltalán nem ad, mert hiszen a termelő erők nagymérvű egyesülése csak úgy keletkezik, ha az a természetes rend már felbomlik. Az egyesülések keletkezése,

létrejöttük oka és célja inkább arra enged következtetni, hogy az egyesülések főleg az egyesültek vagyoni érdekét fogják szem előtt tartani.

8. A verseny társadalmi uton való megszüntetésének leg-hatalmasabb eszköze az egyesülés. A gazdasági küzdelemben azonban az egyesülés nemcsak mint a verseny megakadályozója szerepel, hanem mint olyan tényező is, a mely a társadalmi küzdelemben egymással szemben álló feleket is erősíti.

A nagy gazdasági küzdelem nem csupán a nagy vállalkozók termelő versenyéből áll. Résztvesznek abban az összes termelők. A kis vagyoni erővel rendelkező, de már önálló termelők éppen úgy, mint azok, a kik vagyoni erő híján önállóan termelni egyáltalán nem tudnak, s arra vannak utalva, hogy a magántulajdon rendszere mellett, munkájukat másoknak adják bérbe.

A vagyoni erő különböző voltán fordul meg minden társadalmi és gazdasági küzdelem. Ez szólítja küzdelemre a vagyontalan osztályt azzal szemben, a mely vagyoni erejénél fogva önállóan rendelkezhetik termelő eszközök fölött. Ez teszi lehetővé a küzdelmet azon magángazdaságok között is, a melyek tőkésíthető vagyoni erővel fel vannak ruházva.

Ez utóbbiaknál a küzdelem a termelés nagyobb anyagi eredményeiért folyik; az előbbieknél inkább a megélhetésért, s ezért itt a küzdelem elkeseredettebb. Elkeseredettebb már csak azért is, mert a győzelemnek sokkal kisebb reményével kecsegtet, mint a tőkésíthető erővel rendelkezők egymás közötti harcza. Ha tőkésíthető vagyoni erő híján levő s azzal felruházott magángazdaságok kerülnek egymással szembe, fölöttébb valószínű, hogy a küzdelemben az előbbiek vereséget fognak szenvedni.

A társadalmi osztályok küzdelménél azonban a munkás is az egyesüléstől várja a kedvező eredményt. Csakhogy a termelés versenyző képessége megfelelő munkaeszközöket kíván, melyeket a munkások egyesülése nem tud előteremteni. Positív irányu termelésre tehát, nagyobb vagyoni erő biztosítása céljából, nem igen egyesülhetnek. Egyesülésüknek csak az a negatív célja lehet, hogy visszavonulnak a termeléstől, mihelyt ez nem nyújtja nekik azokat a létföltételeket, melyeket tőle várnak. Végeredményben azonban a munkakinálat beszüntetése sem vezet az egyesültek tökéletes diadalához, mert az egyesülés a munkakinálat kiterjedt

volta mellett általános nem lehet, mivel továbbá a műszaki ismeretek haladásával, különösen az ipari termelésnél, a jószágok előállítása ha ugyan mindig több szellemi, de aránylag mindig kevesebb anyagi munkát kíván, s mivel végül a munkás a munka beszüntetésével egyenesen saját léte alól rántja ki a talajt. A vagyon-talan osztály egyedüli fenntartója ugyanis az a kereset, a melyet munkájával biztosít magának, de a melyről éppen ezen egyesülés következtében lemond.

A nem nagyon kecsegtető eredmények daczára a kis vagyoni erők mégis egyesülhetnek, hogy munkájukat s az esetleg rendelkezésükre álló csekély munkaeszközöket szövetkezés útján egyesítve, legalább részben megszerezzék maguknak azokat az előnyöket, melyeket a nagy anyagi erő a jószágok előállítása közben nyújt.

Nagyobb vagyoni erőket a szövetkezés nehezen tud egyesíteni, mert azok, hacsak egy kisebb gazdasági körzeten belül is, de önállóan jobban remélnek a verseny folytán érvényesülni. Kisebb vagyoni erők egyesítése pedig nem lehet oly széleskörű éppen a kisebb vagyoni erők helyhez kötöttségénél fogva, hogy a szövetkezés eredményeként tetemes gazdasági nyomatókkal léphetnének föl.

Munkaeszközök és munka kapcsolatos egyesítése — ez jellemzi a szövetkezést — nincsen arra hivatva, hogy a gazdasági versenyben az úgynevezett termelő szövetkezetek képében a nagyarányú tőkeegyesülésekkel szemben hatályosan érvényesüljön.

9. A gazdasági küzdelem nemcsak a hasonló érdekű magángazdaságok termelő irányzatára hat ki egyesítőleg. A gazdasági küzdelem egyesülésre szólítja a legkülönbözőbb érdekköröket.

A gazdálkodás társadalmi berendezésekor és a munkamegosztás elvének uralomra jutásával, fejlett forgalom és a magángazdaságok szabad érintkezése mellett, a gazdasági élet két sarkalatos elemi jelensége, a jószágok használatának és azok előállításának folyamata, elválík egymástól. A mikor a magángazdaság jószágokat állít elő, még nem biztosítja közvetlenül saját szükségleteinek kielégítését. A termelés ezt csak valószínűvé teszi a jószágok szabad forgalma következtében. A jószágoknak ez a szabad forgalma, mint a jószágok előállításának befejező mozzanata, a mely arra van hivatva, hogy oda juttassa a jószágokat, hol reájuk vonatkozólag szükséglet merült fel, új tápot ad a

gazdasági küzdelemnek. Az, a ki a jószágot előállítja, a küzdelem folytán arra fog törekedni, hogy oda juttassa termelése eredményét, hol az neki a legnagyobb magángazdasági hasznót, a legnagyobb nyereséget biztosítja. A termelő lehetőleg magas áron akar a jószágon túladni, a fogyasztó lehetőleg alacsonyon akarja azt megszerezni. Így a gazdasági küzdelemben termelők és fogyasztók mint két különböző érdekkör kerülnek egymással szembe.

Az érdekkörök e harcában a fogyasztók szintén az egyesüléstől várják érdekeik védelmét. Nem ok nélkül.

Mikor éri el a maximumot a termelő nyeresége? Ha azok az áldozatok, a melyek a jószág előállítására fordítandók, a minimumra redukálódnak. Ez a lehető legalacsonyabb termelői költségek mellett is csak úgy fog bekövetkezni, ha annak, ki a jószágokat előállítja, a fogyasztó felkeresésére s arra, hogy ez utóbbinak az árut átadja, nem kell nagy fáradságot fordítania.

Az a fogyasztó lesz a termelőre nézve, de a fogyasztó szempontjából is, a legalkalmasabb vevő, a ki tüstént a termelés helyén veheti át a jószágot s a ki ilyen átvétellel a termelés lehetőleg nagy részét biztosítja. Ilyen átvétel mellett nem fog a tulajdonképeni termelői költségen kívül egyéb számba veendő előállítási költség felmerülni. Ilyen átvétel mellett adhatja tehát a termelő a termelt jószágot a legolcsóbban.

A fogyasztók átlátják ezt s egyesülés által közvetlenül a termelőtől és nagyban való bevásárlás által igyekeznek magángazdaságaik kiadásainak egy részét megtakarítani. A jószágok további előállítóinak (kereskedelem) költségeit és nyereségét küszöbölik így ki a beszerzett jószágok árából. Ez a körülmény vezet a fogyasztó-szövetkezetek megalakulására, a mely a gazdasági verseny ellenében érvényesülő egyesülésnek szintén egyik módja.

10. Egyesülés által igyekszik a társadalom a verseny szülte bajokat elhárítani. Ez uton akarják a termelők a verseny kifejlődésének elejét venni. Ezzel igyekeznek maguknak azt a helyzetet biztosítani, a melyet a versenynélküli állapot nyújt. Ezt az eszközt használják fel a különböző társadalmi osztályok az egymás elleni küzdelemben. Termelők, fogyasztók egyaránt ehhez fordulnak, hogy a gazdasági küzdelemben érdekeiket biztosítsák.

Az egyesülések felsorolt fajai között legnagyobb nyomatékkaal azok lépnek fel, melyeket a nagy vagyonnal rendelkező termelő

erők abból a célból alakítanak, hogy működésük teréről a versenyt kizárják. Ennek az egyesülésnek megvannak hozzá az eszközei, hogy az egyesült termelőknek a monopol-helyzetet biztosítsa. A gazdasági küzdelmet az egyesülésnek ez a faja megszünteti, de az által, hogy mindent, a mi vele szemben áll, elnyom.

Az egyesülés egyéb fajai nem szüntetik meg a gazdasági küzdelmet, csak a küzdő feleket erősítik. S így folytonos küzdelem árán tartják fenn a társadalmi egyensúlyt, s éppen e küzdelem miatt olyan társadalmi állapotot, mely a társadalom összes osztályainak lehető jólétéhez vezetne, nem biztosítanak.

Az egyesülésnek arról a legeszményibb alakjáról, mely már különböző érdekköröket kapcsol egybe s a melyet munkásosztalék-rendszernek (profit sharing) nevezünk, itt nem beszélünk, mert, mint sociálpolitikai eszköz, sokkal fiatalabb intézmény, hogysem tisztán láthatnók, vajjon elvezetheti-e a társadalmat azon kérdések megoldásához, a melyek éppen a nagy gazdasági küzdelem okait teszik.

4. Az állami beavatkozás.

1. Az egyesülés, mint láttuk, csak a társadalom bizonyos osztályait védheti meg eredményesen a verseny káros hatásai ellen. A gyengébb vagyoni erővel rendelkező magángazdaságok egyesülése ezeknek a társadalmi küzdelemben feltétlen sikert nem biztosít.

2. A társadalomnak más szervező erő után kell tehát néznie, a melyet eredménynyel állíthat a versenynyel szembe. Ez az erő, a mely ha nem is közvetlenül, de közvetve mindenesetre szintén a társadalomtól származtatja hatalmát, az állam beavatkozó szava.

E hatalom azon parancsok képében lép elénk, a melyekkel az állam a maga vagyoni jogi rendjét megalkotja s ezenfelül azokban a közigazgatási szabályokban tükröződik, melyekkel az állam ezt a vagyoni jogi rendet fenn akarja tartani.

Társadalom és állam a gyakorlati életben meglehetősen elválaszthatatlan fogalmak. A társadalom mihelyt csak némileg szerveződni kezd, magára ölti az állam jellemzőit, magához ragadja azt a hatalmat, melylyel egyrészt közvetlenül a társadalom alkotta jogot kikényszeríti, másfelől azokat a maga célja (a társadalom fenntartása) érdekében kiegészíti.

Az emberi társadalmak története jól bizonyítja a társadalomnak és az államnak ezt a szükséges kapcsolódását. A mi társadalmunk gazdasági története, a melyet pedig a közfelfogás szerint már a szervezkedés igen kezdetleges korától kezdve legalább a társadalom uralkodó osztályaira nézve s azután mind szélesebb körre kiterjedőleg a magántulajdon intézménye és a szerzés szabadsága jellemez, szinte az állami beavatkozás folytonos példáját nyújtja. A beavatkozás mértéke persze nem volt mindig és mindenütt egyenlő, hanem egyszer kisebb, másszor nagyobb, a szerint, a mint a társadalom kevésbé vagy jobban érezte a szabad gazda-

sági küzdelem szülte bajokat s a mint kevésbbé vagy buzgóbban igyekezett azokon segíteni.

3. Már maga az a tény, hogy a társadalom gazdasági élete mindig állami alakulatok mellett folyt, lett légyen ez az állami kapocs lazább vagy szilárdabb, a mellett bizonyít, hogy abszolút értelemben vett szabad gazdasági küzdelem sohasem létezett. Állam és abszolút egyéni szabadság egymást kizáró fogalmak. Az állam, akármekkora volt is hatalma, akárminő volt is joga, a gazdasági küzdelmet mindig korlátozta. Az állami lét volt az a másik tényező, a mely az egyesülés elve mellett a gazdasági életben a szabad küzdelemnek határt szabott. Ez a korlátozás mindig egy gazdasági osztály érdekében következett be. Minél fejletlenebb volt ez az állami élet, annál inkább annak a javára történt a korlátozás, a mely osztály a társadalom gazdasági életében éppen uralkodott.

De minél jobban fejlődött az állam s minél communistikusabban érzett a társadalom, a mely a maga energiáját az állam alakító hatalmának szolgálatára bocsájtotta, annál jobban látták át a kényszerhatalommal bíró közösségek, hogy a gazdasági küzdelmet ők vannak hivatva kellő egyensúlyban tartani, kiirtani, vagy káros hatásait mérsékelni. Mert észrevették, hogy még az állami közösség természetes korlátaín belül folyó gazdasági küzdelem is a társadalmi egyensúly megbontására vezet, ha az állam intézményei jogkörébe bevonja, habár természetesen ama korlátok között, melyeket az állami közösség fenntartása megkíván, azokat az elveket, melyek a gazdasági küzdelem szükséges feltételei: a magántulajdonon alapuló vagyoni jogi rendet és a jószágok szabad forgalmát. Az állam azt is észrevehette, hogy a gazdasági érdekkörök társadalmi és gazdasági egyesülése a társadalmi osztályok nyomatékának kellő egyensúlyát fenn nem tartja. Hiszen az egyesülés főként csak a különböző gazdasági érdekköröket csoportosítja egymással szemben s az ellentétes érdekkörök között békés megegyezésre alig vezet.

4. Éppen úgy, a mint átlátja a társadalom, hogy a gazdasági küzdelem csak káros az egyenlő érdekűekre nézve, a mely oknál fogva ezek az egyenlő érdekkörök tömörülnek, úgy átlátja azt is, hogy a szabad küzdelemnek a társadalom egészére nézve

sem lehet jó vége. Az ember érzi, hogy az a társadalom, melyben a gazdasági küzdelem néhány győztese a legyőzöttek ezreivel áll szemközt, nem elégíti ki szükségleteit. A társadalom erkölcsi érzülete kíván bizonyos harmóniát.

Ezért a harmóniáért az ember egyéni érdekeinek védelméről még nem akar lemondani. Az erkölcsi parancsoknak tehát csak közvetett eredményük van. Az a kívánság, hogy a gazdálkodó egyén ne csak magát tekintse, hanem mást is, az a parancs, hogy a nagyobb gazdasági erő ne nyomja el a gyengét, hanem szánja meg s nyujtsa annak is az élet szükséges feltételeit, csak igen szórványosan talál meghallgatásra, úgy hogy tisztán ezen az alapon a társadalom a gazdasági élet egyensúlyának fenntartását nem biztosíthatja.

Ezért van az, hogy mikor a társadalom egy bizonyos jogi hatalmat emel maga fölé, erre a hatalomra bizza az ellentétes társadalmi érdekek olyan kiegyenlítését, mely mikor az egyiknek kedvez, a másikat lehetőleg nem sérti. A társadalom harmóniára törekvő ethikai érzülete közvetve az állam útján hajtja végre azt, a mire közvetlenül képtelen. Az egyes magángazdaságok eltűrik az államtól azt, a mit megtenni saját maguktól nem hajlandók-

5. Az állam szabályozza kényszerhatalmával a gazdasági küzdelmet. Megalkotja a magántulajdon rendjének s a szabad forgalom rendszerének azon korlátait, melyeknek célja a társadalmi egyensúlyt fenntartani. A monopol-helyzetek keletkezését megakadályozza. Adópolitikájával ezt a törekvést szolgálja. De egyébként is védeni iparkodik a kisebb vagyoni erőt a nagyobb ellen. Korlátokat szab a nagy vagyoni erők egyesülésének s biztosítja a vagyoni erővel nem rendelkező osztályok életét. Szabályozhatja a társadalmi termelés és fogyasztás viszonyát s kiegyenlítheti a jóságok előállítói s azok használói között előfordulható ellentéteket.

Az államot communistikus jellege, a melynek egyik alapja a társadalomnak az az ethikai felfogása, mely végeredményben harmóniára törekszik, és az a kényszerhatalom, a melylyel föltétlenül rendelkezik, hivatottnak mutatják a gazdasági küzdelem szabályozására.

Az a küzdelem, mely ma az állam keretein belül is érvényesülő gazdasági rendnek szükségképeni folyamánya, nagymérvű állami beavatkozást, azaz folytonos közigazgatást és bizonyos vagyoni jogi szabályozást kíván. Mindkettőre az állam van hivatva

kényszerhatalmánál fogva. Hiszen háztartása a kényszerszolgáltatások elvén nyugszik. A mióta ez az elv a modern állam életében uralomra jutott, az állam hatalomban annyira az egyes magángazdaságok fölé emelkedett, hogy bizalommal várhatjuk tőle a gazdasági küzdelem olyan szabályozását, mely a társadalom, a különböző vagyoni erővel rendelkező magángazdaságok, hatalmi egyensúlyát fenntarthatja.

Irodalmi és történeti jegyzetek.

Társadalmunk élete bizonyítja legjobban, hogy gazdasági élet nem képzelhető bizonyos fokú küzdelem nélkül, de meg hogy viszont ez a küzdelem a társadalomban is talál okvetetlenül maga előtt mindig egyes korlátokat. A gazdálkodó ember folyton küzdelemben él, s ebben a küzdelemben, hol korlátokat emel védelmére a jogi rend segítségével, hol pedig rést igyekszik ütni ezeken a korlátokon, hogy egyéniségének ereje jobban érvényesülhessen.

Éppen így hullámozik a különböző idők gazdasági és társadalmi politikája is a nagy és folytonos gazdasági küzdelemmel szemben. Daczára annak, hogy a mennyire csak biztosan visszatekinthetünk, társadalmunk élete mindig bizonyos állami mezbe burkoltan tűnik elénk, mégis az állami korlátokon belül is váltakozva, egyszer tágabb, máskor szűkebb határok között folyik a gazdasági küzdelem. Igazabban, az emberek egyszer arra törekednek, hogy a gazdasági küzdelmet a bekövetkezett vagy legalább előrelátható társadalmi rázkódások ellen való védekezés céljából kisebbsítsék vagy meg is szüntessék, másszor tespedő gazdasági viszonyok mellett azért küzdenek, hogy a magángazdaságok szabad mozgása, a gazdasági erők akadály nélküli küzdelmének lehetősége az egyes magángazdaságokban felhalmozott energiát mozgásra bírja.

Az ellentét e törekvések között mind erősebbé válik, a mint a gazdasági élet fejlődik, a mint a gazdasági élet alapját tevő vagyoni viszonyok szilárdabban kialakulnak.

Vagyoni különbségek s ennek alapján társadalmi osztályalakulások mindig léteztek. Csakhogy a mikor a nagyobb vagyoni erők hatalma ideig-óráig tartó uralmon alapult, mert az a gazdasági rendszer, a melyet követtek, akár tékozlás, akár fejletlen termelő-

technika miatt nem kedvezett fennmaradásuknak, akkor a vagyoni erők különbözősége társadalompolitikai szempontból is kevesebb fejtörésre adott okot. Csak a mikor a termelő eszközök nagy-szerű tökéletesbülésével a nagy vagyoni erők gazdasági jelentősége is hatványozott mértékben fokozódott, akkor nyert a gazdasági küzdelem kérdésének megoldása nagy jelentőséget. Az egyéni szabadság a társadalom mind nagyobb rétegeire, majd az egész társadalomra kiterjedt, de ezzel szemben, a mint a régi rab-szolgaság elenyészett, úgy állott elő lassankint a gazdasági küz-delem folyamán a mai állapot, melyben egy számra nézve nagy, bár vagyoni erőre nézve jelentéktelen osztály gazdaságilag függ attól, a mely sokszorta nagyobb vagyoni erővel rendelkezik. Az az ember pedig, a kit politikailag szabadságra tanítanak, a gazdasági függést nem szívesen viseli el.

Addig, a míg fejletlenebb termelő viszonyok a gazdasági ellen-téteket nem hegyezik ki s a meddig ezek a kisebb ellentétek poli-tikai viszonyoknál fogva is kevésbbé nyilatkozhatnak, a gazdasági küzdelem, a társadalmi kérdés sem foglalkoztatja az írókat.

Igaz, hogy a gazdasági küzdelemben már igen korán két tényező szerepel, az állam kényszerhatalma és a magángazdaságok ereje, de az előbbi oly nagy, annyira fölötte áll az utóbbinak, céljai oly annyira mások, mint az egyéneké, hogy ez utóbbiak küzdelmébe a gondolkozók szerint be sem avatkozhatnak. A régi politikai írók szerint az egyén és a köz állanak egymással szem-ben, ezek harcolnak egymással az individualismus és a commu-nismus képeiben. Hol az egyik irányzat, hol a másik diadalmas-kodik az irodalomban is a szerint, a mint a tényleges politikai viszonyok alakulnak.

A görög politikai írók felfogásához (kikkel ez a tudomány megindul) csatlakoznak a rómaiak. Ellenök lép fel a kereszténység. Majd ugyanez a küzdelem játszódik le Machiavelli és a monarcho-machok között. A francia és német természetjogászokhoz csatla-koznak az angol individualisták, míg ismét egy ellentétes áramlat keletkezik a német jogtörténeti iskola tanaiban.

Ez az elméleti irodalom, a mely a görögökkel kezdődik s a mely a fölött, a társadalmunk fejlődése által úgy hiszszük már rég eldöntött kérdés fölött vitatkozik, hogy van-e az államnak hatalma az egyesek fölött, napjainkig folytatódik, a nélkül, hogy tüzetesen arra fordítaná a figyelmét, hogy az egyén fölött való

hatalmának szükséges folyománya gyanánt, mik az egyénnel szemben az állam feladatai.

Csak a mikor az irodalom a gazdasági jelenségek vizsgálatát is figyelme körébe vonta, indult meg az az irodalom, mely későbbi fejlődésében az állam gazdasági és társadalompolitikai feladatai fölött is vitatkozott.

Az új korral szélesebb alapokon kezd az állami élet szervezkedni. Az egyes államokban az uralkodó hatalom mindinkább egyedülivé és középpontivá lesz. Ennek megfelelőleg növekszik az igazgatás s nőnek ennek költségei, a mely utóbbiakat az államok consolidációját kísérő folytonos háboruszkodások csak növelik. Mindezek a viszonyok nagyon kívánatosá tettek egy olyan gazdaságpolitikai rendszert, a mely hivatva volt az államhatalmat a hadviselés első eszközével, kincsesel lehetőleg ellátni. Ez a gazdaságpolitikai irányzat ismeretes mercantilismus név alatt; oly név, a mely soká gyűlölt, sőt ennél is rosszabb, gúnyolt volt. Ma már tisztább szemekkel nézzük a mercantilismust, a melynek politikája ama viszonyok között mindenesetre nem volt oly elhibázott, a mint azt sokáig hitte egy későbbi irány. A mercantilismus az erőteljes középponti hatalom megteremtője, s e hatalmat akarja fenntartani gazdasági politikájával. Franciaország ennek az érdekes folyamatnak legnevezetesebb színtere, politikai életében ez a rendszer Colbert alatt érte el tetőpontját. Az állami beavatkozás kérdésében természetesen a szélső álláspontot foglalja el. Vámjaival, tilalmaival a gazdasági élet terén az állami beavatkozást nagy mérvben megvalósítja. A mercantilismus a mesterséges államkormányzás jellegzetes példája. Egy termelési ágának, az iparnak fejlesztése nem volt lehetséges a legmesszebb menő állami beavatkozás nélkül.

A mikor aztán ilyen felfogás s ilyen meggyökerezett kormányrendszer mellett kiváló egyének jutnak uralomra, kik a nép javát óhajtják, ezt nem tehetik másként, mint atyáskodó intézkedések által, melyekkel ugyan az alattvalók boldogítását célozzák, de a melyekkel azokat teljesen megkötik. A felvilágosodott abszolutismus viszi az állami beavatkozást a végletekig.

A mercantilismus gazdasági politikáját első sorban pénzügyi érdekek teremtették meg. Nem azért kormányzott az állam, mivel átlátta, hogy a magángazdaságoknak az állam segédelmére szüksége van, de első sorban azért, mivel az egyes magángazdaságok

nélkül saját hatalmát nem tarthatta volna fenn. Mihelyt azonban az állam beavatkozásának elve elismerésre talált s mihelyt az a gyakorlatban megvalósíthatónak látszott, el volt már vetve a jövő idők társadalmi politikájának magva. A magángazdaságok viszonyának kellett csak megváltoznia, a vagyoni erők szabad küzdelme árán beállott gazdasági fellendülésnek kellett csak bekövetkeznie, hogy a mag életre keljen.

Nemcsak a felvilágosodott abszolút uralkodók kormányzatában, nemcsak a mercantilista írók pénzügyi munkáiban látunk gyakorlati és elméleti törekvéseket a társadalmi politika terén, de a mercantilismus irodalma a maga társadalompolitikái, sőt socialistikus irányzatában tovább fejlődik, szinte párhuzamosan a mercantilismus után következett szabad-gazdasági rendszer irodalmával. E tekintetben csak az utolsó nagy mercantilistára Sir James Stewartra utalunk.

A túlkormányzás azonban az elnyomás jellegét viselte magán s elviselhetetlenné vált úgy a gazdasági, mint a politikai élet terén, annál is inkább, mert hiszen a mercantil politika úgy, a mint a gyakorlati életben megvalósult, első sorban nem a társadalmi rend egyensúlyának kedvezett, hanem jórészt csak az állam pénzügyi fenntartása érdekében működött. A gazdasági küzdelmet nem a társadalom érdekében korlátozta, hanem a gazdasági szabadságnak csak egy társadalmi osztály jóvolta céljából rakott korlátokat.

Változás állt be úgy gazdasági, mint politikai téren. A mint a jogbölcselek hirdették előbb az elmélet terén a szabadságot, úgy a tényleges életben is a politikai szabadság teremtette meg a gazdaságot. A fejlődés pszichológiai menete azonban fordított. A mint a jogbölcselek legelőször a gazdasági jelenségeken magyarázták és követelték a szabadságot, úgy valószínűleg a gazdasági nyomottság okozta fájdalom keltette fel a politikai szabadságért való lelkesülést. A természetjogászok szabadságot követelő tanai ihlették meg úgy az angol moralphilosophusokat, kik gazdasági kérdésekkel mind behatóbban foglalkoztak, mint azt a gazdasági irodalmat, a mely Franciaországban a mercantilismus ellen keletkezett. A physiokratismus neve alatt ismeretes francia gazdaságbölcseleti irányzatnak a természetjogászoktól merített, természetes szabadságot hirdető tanai az állami beavatkozást minden téren elítélték. Gazdaság- és adópolitikai elvei is ennek a kíváncsag-

nak megfelelőleg alakulnak, kormányzati politikája pedig határozottan a *laissez-faire* elvén nyugszik. Az állítólag Gournaytól eredő mondás (*laissez faire, laissez passer; le monde va de lui-même*), a mely Quesnay maximáinak nyolczadikába is bele került, jellemzővé vált az egész irányzatra.

A physiokraták gazdasági politikájában megvan az az életrevaló kiinduló pont, melyet a szabadság után sóvárgó társadalom megkívánt, s a melyet az egykoru angol irodalom ügyesebben használt fel; de a mely a physiokratizmus keretében, annak hibás közgazdasági tanai miatt nem tudott czélszerűen érvényesülni. Ezért bukott el Turgotval a physiokrata rendszer, a mikor azt a gyakorlatban akarta alkalmazni.

Ez a bukás azonban csak a téves tanok temetője volt. Az állami beavatkozással szemben hangsúlyozott szabadság eszméjét már akkor felkarolta volt az angol irodalom, mely ezeket az eszméket a gyakorlatban is életre birta kelteni. Az angol moral-philosophia a gazdasági kérdéseket sem hagyja érintetlenül. Locke fejti már ki, hogy minők a képzeletbeli szabad gazdasági rendszer jogi alapjai. Shaftesbury teremti meg azt az optimistikus felfogást, a mely utána az individualistikus renddel szemben oly gyorsan érvényesül. A német természetjogászok hatása is észlelhető az angolok tanain. Így Hutcheson, Smith tanára, Pufendorf eszméit fejti tovább. Hutcheson után Hume, Tucker, a kik már Smith kortársai, hirdetik ezeket az eszméket. Hogy Smith milyen szerepet játszik ebben az irányzatban, azt fölösleges magyarázni. Az elmélet vele tetőpontját éri el, s az állami beavatkozást lehetőleg szűk körre szorító individuális-liberális gazdasági rendszer az ő munkája révén hódította meg a politikusokat. A *Wealth of Nations* korszakot jelent a gazdasági küzdelem történetében, mivel e munka ama gazdasági irodalom kiinduló pontja, mely ezután szinte minden nemzetnél egyforma lelkesedéssel indult meg és a mely a szabadságot hirdeti.

E szabad gazdasági küzdelem tanának végső következtetéseit azonban csak az „epigonok» vonják le. Senior, a ki a gyári törvényhozást ellenzi, Mc. Culloch, az idősebb Mill iratai hirdetik az individualizmus szélső következtetéseit, az úgynevezett Manchester-irányt. A francziáknál J. B. Say még teljesen a Smith vonta keretekben mozog, de Bastiat az érdekek harmóniájáról szóló tanával már a gazdasági szabadság túlzói közé számítható.

A németek, Lotz, Rau, Hermann után szintén követik a szabad irányt.

A gazdálkodásnak ez a szabad rendszere, mely társadalmunkban különösen a jelen század eleje óta uralkodik, hozta létre a mai nagy gazdasági fejlődést annak következtében, hogy az egyes magángazdaságokat a szabad gazdasági küzdelem folytán arra kényszerítette, hogy a gazdasági élet terén kínálkozó előnyöket, különösen a kedvező termelő feltételeket lehetőleg kihasználják. Így keletkeztek a jószágok előállításának mind tökéletesebb módozatai, így tökéletesült a termelés, így növekedett a forgalom, miközben a vagyoni erők mindjobban halmozódtak össze.

A munkaeszközök nagy mérvű alkalmazása még inkább eltávolította a különböző gazdasági osztályokat egymástól. A vagyoni erővel rendelkező magángazdaság könnyebben fordíthatott hátat a kínálkozó emberi munkának, míg a vagyon nélküli munkaerő arra maradt utalva, hogy a vagyoni erő termelő munkálatába szegődjék. A század eleje óta egy irányban rohamosan fejlődő gazdasági életünk, magával hozta mindazokat a kinövéseket, a melyeket a korlátlanul szabad gazdasági küzdelem megteremhet.

Mikor a társadalom a szabad küzdelem szülte socialis bajokon segíteni akart, azokon az eszközökön akadt meg a szeme, a melyekről, mint a szabad gazdasági küzdelem káros hatásainak ellenszereiről a szövegben tettünk említést. Az egyesülés és az állam védőpajzsa látszott menekvés gyanánt.

Az egyesülés, mint a gazdasági küzdelem megszüntetője, mint a monopol-helyzetek meggátlója, természetesen csak annyiban jöhetett tekintetbe, a mennyiben az ellentétes érdekköröket hozza egymással barátságos összeköttetésbe. Ha a hasonló érdekeket egyesíti, akkor csak a küzdő felek társadalmi állását erősíti, de a nagy küzdelem megakadályozására nem hat közre.

Egy nem csak elméleti, de mélyreható propagandájával a gyakorlati életre is kiható irányzat, a szövetkezeti mozgalom, mely Angliából indult ki, az ember lelkében élő altruistikus ösztönök útján, az ethikai, hogy ne mondjuk a caritativ elv útján akarja a társadalmat ujjaszervezni. Ez az irányzat nemcsak hisz az ethikai elv szerepében, de annak közvetlen uralmát akarja biztosítani társadalmi nevelés által. A szövetkezeti eszme harczosai is átlátják, hogy a társadalmi rendet valami hatalommal biztosítani kell. Ezt a hatalmat azonban nem a társadalom fölé emelt közép-

ponti hatalom kényszerítő erejében keresik, hanem az ember érző lelkiismeretében.

A szövetkezeti irányzatnak nagyon igaza van abban, hogy ha csak az állam hatalma rendelkezik, akkor az ember élete sivár marad, mert formaszerű rabszolgaságban él. Az emberek bensejét ugyanis az állam hatalma sem tudja újjá alkotni, oda más erő kell. A szövetkezeti eszmének ethikai alapon álló apostolai úgy okoskodnak, hogy a gazdasági élet társadalmi berendezése annak minden külső terén nyilvánul. Felvetik tehát a kérdést, hogy vajjon az ember lelki világában, a gazdasági életnek még benső mezején, abban a kohóban, hol a gazdasági életet megindító érzületek kovácsolódnak, nem érezteti-e szintén hatását ez a társadalmi vonás. Csirája mindenesetre megvan az ember benső érzületében, de kifejlődését sok önző vonás gátolja. Ezeket az érzületeket kell tehát kifejleszteni, mert ezekből fejlődik ki a gazdasági élet ethikája. Ez a belülről fakadó érzület lesz az ethikai iskola túlzói s így első sorban a szövetkezeti eszme harcosai szerint a társadalmi rend legerősebb támaszává.

A szövetkezeti mozgalom mint eszközt a hasonló érdekkörök, egyfelől a termelők, másfelől a fogyasztók egyesülését propagálja; czélja azonban, hogy így az együttműködésre nevelje az emberiséget s megalapítsa az ideális együttműködést a munkaadó vagyoni erő és a vagyoni erő nélküli munkás között. (Profit sharing, sat.) Ugyanezt czélozza az a felfogás is, a mely a patriarchalismus alapján akarja a társadalom gazdasági rendjét újjá szervezni.

Egy másik irányzat, mely ugyancsak a társadalmi békét akarja létesíteni, de az ethikai elv uralmában vagy legalább annak közvetlen eredményeiben nem hisz, az állam kényszerhatalmához folyamodik.

A mint a múlt század vége felé a gyámkodó, abszolút állam elnyomására mint természetes reactio támadt fel a szabadságot kívánók raja, éppen úgy a nagy gazdasági erőknek kedvező individuális-liberális tanok természetes következménye egy olyan irány volt, mely középponti szervezéstől, más szavakkal a legmesszebb menő állami beavatkozástól várta és várja a gazdasági élet jobb berendezését.

Már a klasszikus közgazdasági eszmék híres továbbfejlesztője, Mill Stuart János, bár a szabadságról írt munkájában még a libe-

rális tanok lángoló szószólója, mégis különösen élete vége felé azoknak a sorába áll, a kik az igazságosabb jövedelemmegosztás céljából messzemenő állami beavatkozást követelnek. Mikor azonban ő ilyen tanokat hirdet, nem alkot új felfogást, csak hajlik az akkor már erősen hódító irány felé. Már századunk elején érezte a gazdasági szabadság rendszere azokat az egyoldalú következményeket, a melyeket fönnebb érintettünk. Keletkezik is ellenében egy új áramlat, a melynek hatása alatt az egyén a társadalommal szemben az államhoz fordul segélyért, éppen úgy, mint a hogy egykor az elnyomott egyén az atyáskodó absolutizmus állama ellen a társadalom segítsége után kiáltott.

Az individuális-liberális rendszer uralma ugyan nem volt hosszantartó, mi több, túlzó tanai a gyakorlati életben sehol sem érvényesültek, mégis alapelvének elismerésével is beállott már az óriási gazdasági fellendülés mellett a jövedelemnek az az aránytalan eloszlása, a mely a socialistikus és communistikus tanokhoz vezetett. Az új-kor elején mutatkozó államregények első szószólói a communistikus tanoknak, azonban inkább csak erkölcsi czélzatokból. A munka értékéből kiinduló elmélet s az ennek alapján elemi erővel kitörő irányzat a legújabb kor szülöttje.

Gazdasági tanainak alapvonása, hogy a magántulajdont el akarja törölni a termelési eszközök fölött. Századunk első és legutópistikusabb socialista írója, Fourier, ki „phalanstère“-rendszerével a munka központi szervezését óhajtja ideális kényszerhatalommal felruházott államában. A tulajdonképeni socialismus megalapítója Saint Simon vallásos irányu rendszerével, melyet később tanítványai fejtettek tüzetesen ki. Az „association universelle“-t kívánja, továbbá a vagyon megosztását és azt, hogy a munkás a termelés eszközeinek birtokába juthasson. Louis Blanc már közvetlenül követeli az ilyen gazdasági rend megalapítása érdekében az állami beavatkozást az „ateliers nationaux“ révén, a melyek útján az állam még rendszeresebben láthatja el a munkásokat munkával és munkaeszközökkel. A tudományos socialismus képviselői közül különösen Marx tartózkodott attól, hogy a jövő közösségének czélszerű alakját vázolja. Mivel azonban a gazdasági elmélete követelte módosításokat erős állami beavatkozás nélkül megvalósítani képtelenség volna, kérdésünkkel szemben legalább is a Rodbertus-féle államsocializmus álláspontjára helyezhetjük őt is, annál inkább, mivel Marx irányának, melyet Engels

„materialistische Geschichtsauffassung“-nak nevezett, magyarázóí és továbbfejtői a lehető legmesszebb menő állami beavatkozást hirdetik. Lassale gyakorlati tanai a munkások érdekében ugyanezt követelik.

Szinte a szabad gazdasági küzdelem szülte társadalmi rend hozta létre az anarchikus irányt. Proudhonnal ugyanis a socialistikus törekvések más irányt vesznek. Bár az ő tanai szintén az állami beavatkozást sürgetik, például a hitel általános, ingyenes szervezése terén, ezzel ellenkező, szabadságot hirdető tanai őt teszik az anarchizmus megalapítójává. Éppen Proudhon munkái következtében tekinthetjük az anarchizmust csak eszköznek a cél érdekében, a mennyiben ő a mai társadalmi s állami rend mielőbbi gyökeres felforgatásával egy másik, az ő céljainak megfelelő közületi rendnek akar helyet teremteni. Tanítványainál azonban mind határozottabban úgy mutatkozik ez az irányzat, mint a mely a monopolistikussá vált társadalom ellen nem az államhoz, hanem az egyén érdekében a teljes individualismushoz fordul és az állammal, annak beavatkozásával szemben a teljes nihilizmus álláspontjára helyezkedik.

A socialismus egy másik, mérsékeltebb iránya nem hagyja az ember lelkében a gazdasági cselekvéseknél is működő erkölcsi rugókat figyelmen kívül, de nem hisz azoknak közvetetlen hatalmában, nem hiszi, hogy egyedül ezeknek közvetetlen közreműködése a legjobb társadalmi rendet biztosítani tudná s a gazdasági küzdelmet kellő korlátai között tarthatná. Ez az irányzat hisz az ember, etikai érzületében s az ember lelkének morális alapjaira támaszkodik, a mikor a társadalmi rendet biztosítani akarja, de átlátja, hogy az etikai érzület hatásait a társadalomban csak közvetett uton érezteti, látja, hogy az ember erkölcsi érzületének olyan nyilvánulása, mely gyakorlati eredményt hoz létre a társadalmi életben, a caritativ elv működése, csak szórványos jelenség lehet.

Ez az irányzat azt tanítja, hogy az etikai elv tanít a legjobb communismusra, a melynek segítségével a gazdasági küzdelem kérdése is legjobban megoldható. Az állami beavatkozást, a kényszerhatalmon alapuló communistikus izü társadalmi berendezést sürgeti, de megkívánja, hogy az állami vezetés az egyes magángazdaságok körében nyilvánuló etikai érzületet tükröztesse vissza, mert átlátja, hogy az ember benső meggyőződésén, morális érzületén nem nyugvó társadalmi alakzatot kényszerhatalommal sem

lehet úgy fenntartani, hogy abból a különböző társadalmi osztályoknak hasznuk legyen. A nyers, a rögtöni átalakulás helyett ez az irányzat azt a fejlődést tanítja, a mely felé a mai államok lassan mind haladnak. Átalakulást hirdet ez az irány is, de lassu fejlődés folyamán, úgy hogy az ellentétes érdekek kiméletlen sérelme reactiót ne idézhessen elő.

Ez a mérsékeltbb irány tehát egyfelől communistikus alapon áll, a mikor a nagymérvű állami beavatkozást sürgeti, de másfelől az ethikai iskola gazdaságlelektani és erkölcsi tanításait fogadja el, mikor az állami beavatkozással kapcsolatosan az ethikai érzület alakulására is nagy súlyt helyez. Az állami beavatkozás óhajta mellett éppen az jellemző erre az irányzatra, hogy ethikai alapokból indul ki. Legbuzgóbb harcosai is az ethikai iskola kiválóbb képviselőiből kerülnek ki, a kik ma a német egyetemeken a német gazdaságtani tudomány és társadalmi politika hatása alatt álló egyéb országok egyetemeinek tanszékein ülnek. (Katheder-socialismus).

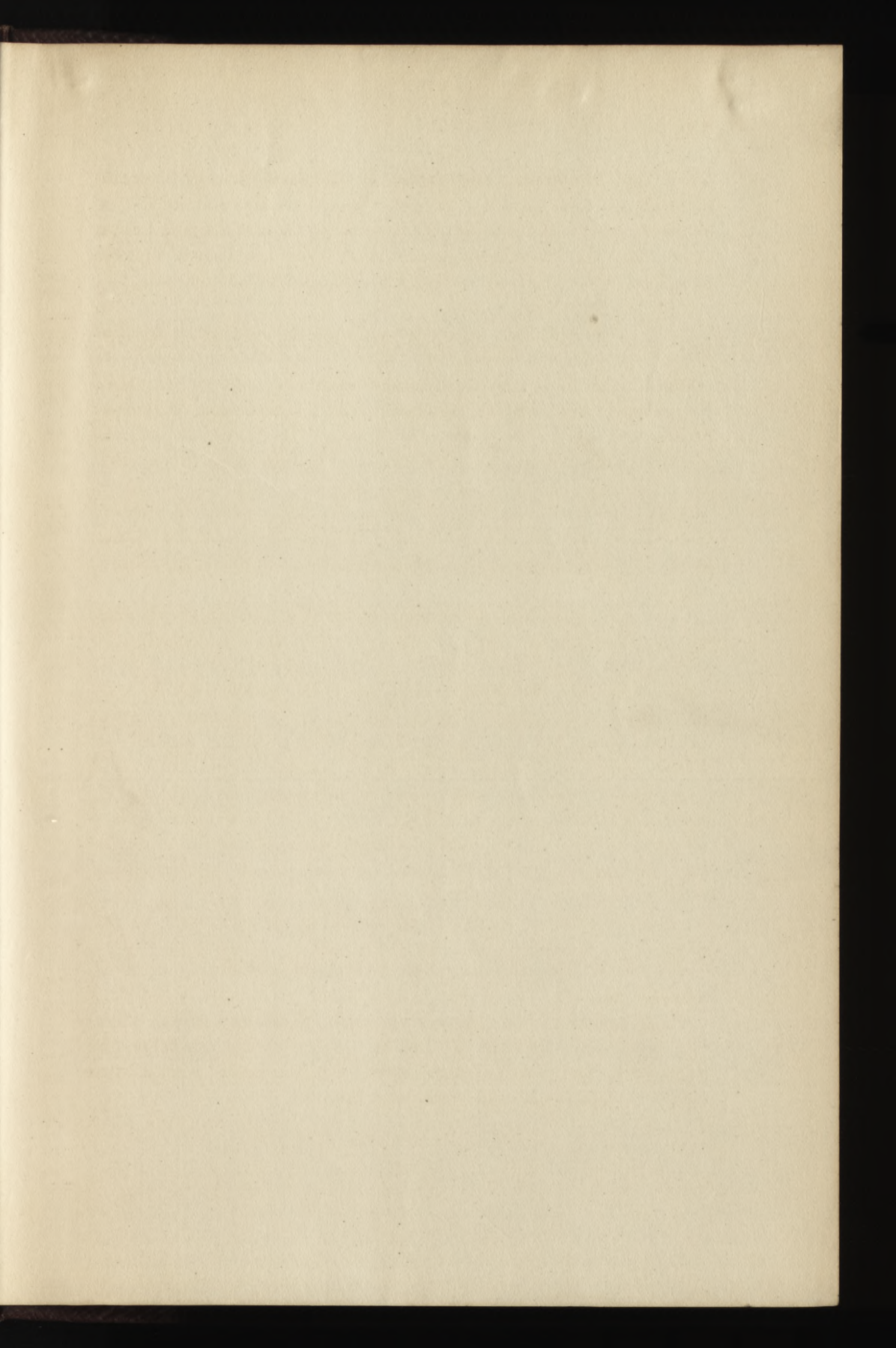
A nagy gazdasági küzdelemmel szemben ma világszerte ezek az irányzatok szerepelnek: A szövetkezeti mozgalom, mely tisztán a társadalmi együttműködéstől (a cooperatiótól) várja a társadalmi egyensúly biztosítását, mely az ethikai elv közvetlen érvényülésében hisz. Ezzel szemben áll az a socialistikus, communistikus irány, mely az ember cselekvésének ethikai rugóit egyáltalán nem veszi számba, hanem azt tanítja, hogy a társadalmi gazdálkodás, ha csak egészen más jogi alapokon nem szervezkedik, mindig küzdelemre vezet, a mely pedig csak káros lehet. A mérsékeltnek a mai állam fokozatos kifejlesztésével akarják a gazdasági küzdelmet oly korlátok közé szorítani, a melyek a társadalmi rend egyensúlyát biztosítják.

Ez az utóbbi irányzat érvényesül a modern nagy kultur-államok társadalompolitikai törvényhozásában és közigazgatásában. A gyakorlati élet példái azzal biztatnak, hogy ez az irányzat eredményre vezet.

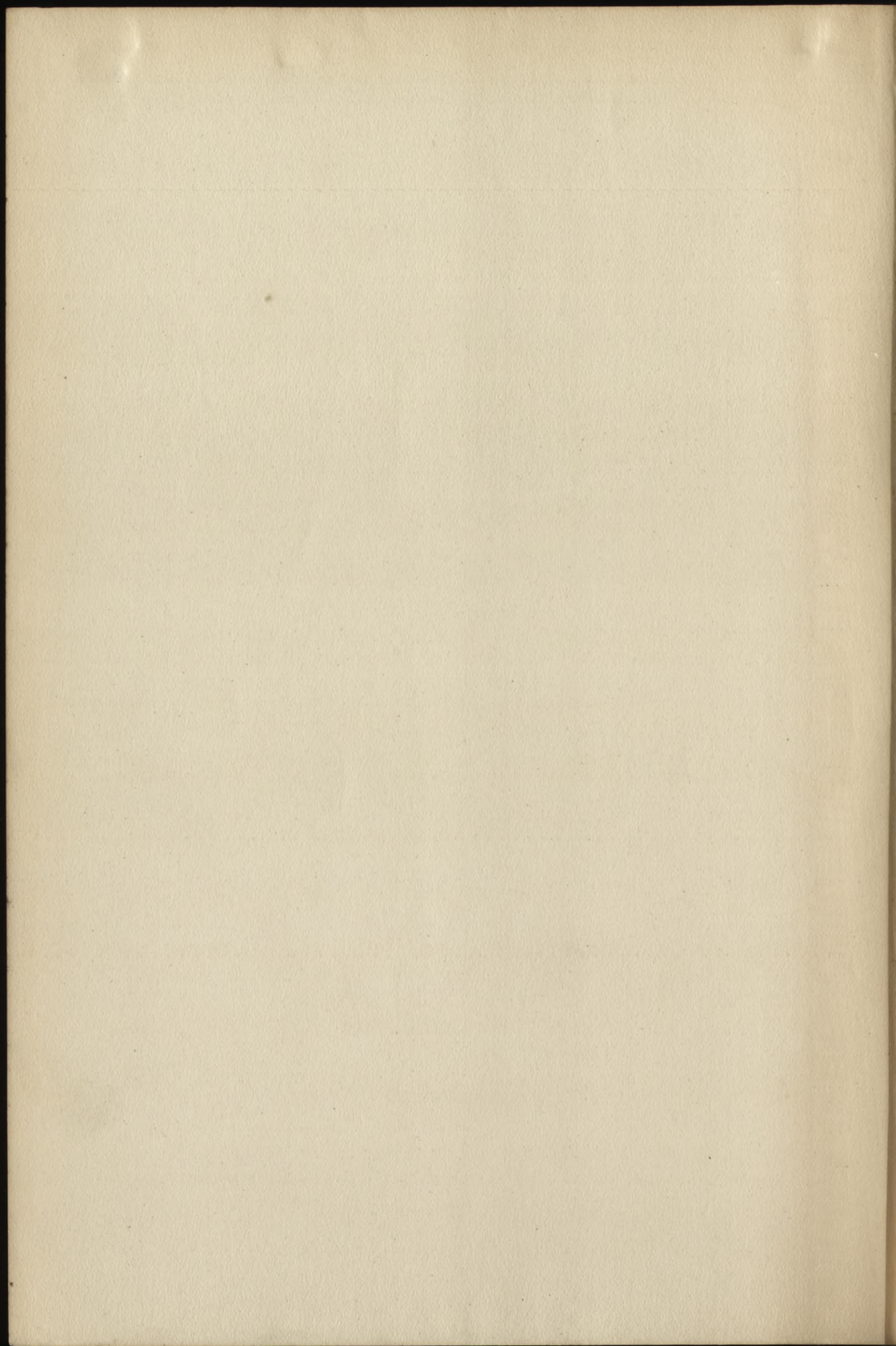
E socialpolitikai irányzat életerős fiatal hajtásaival szemben mint egy korhadtt fatörzs áll korunk nagy gondolkozója, Spencer Herbert, a maga administratív nihilismusával, mely a múlt idők természetjogászainak szellemét idézi fel.

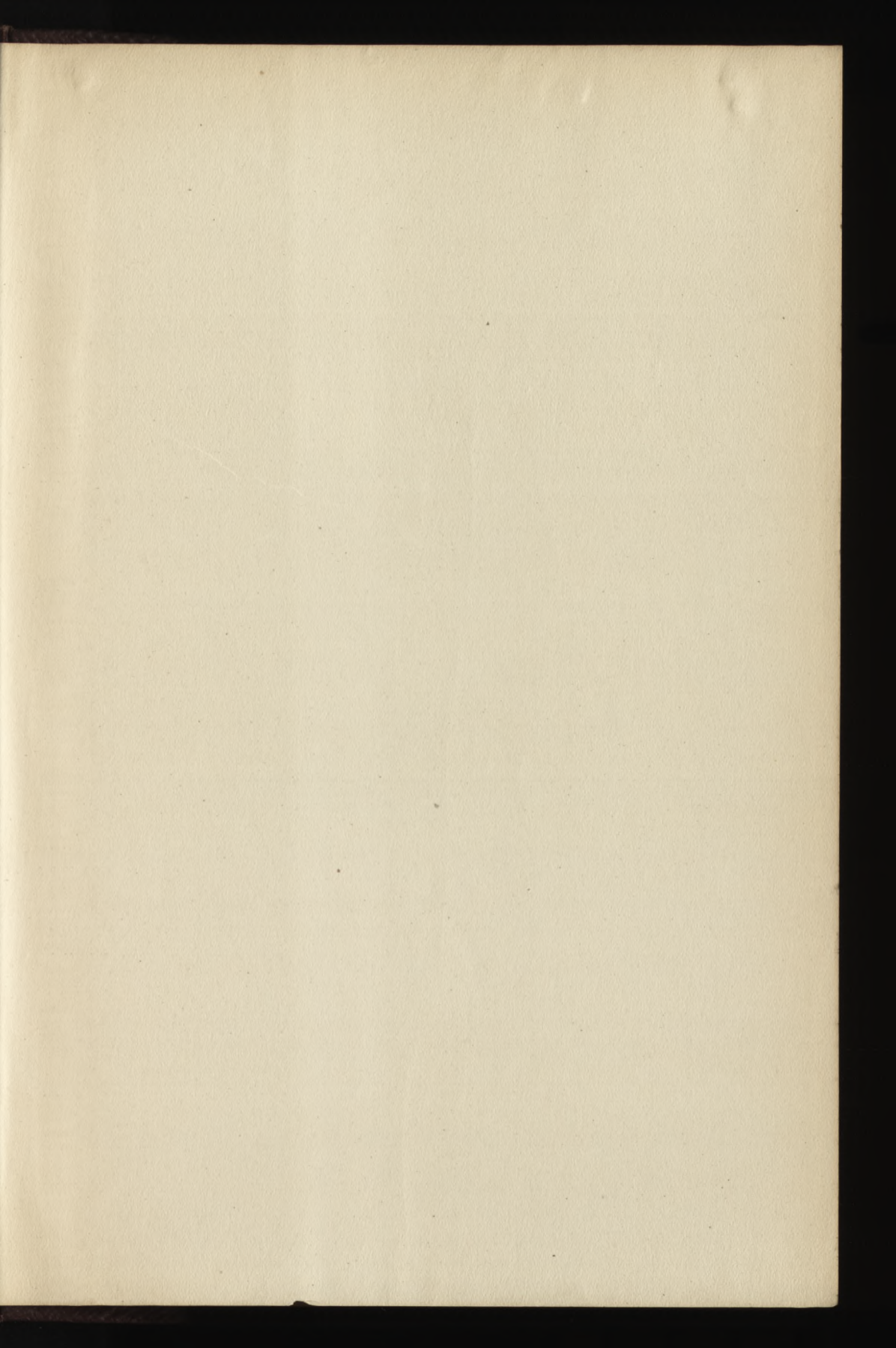

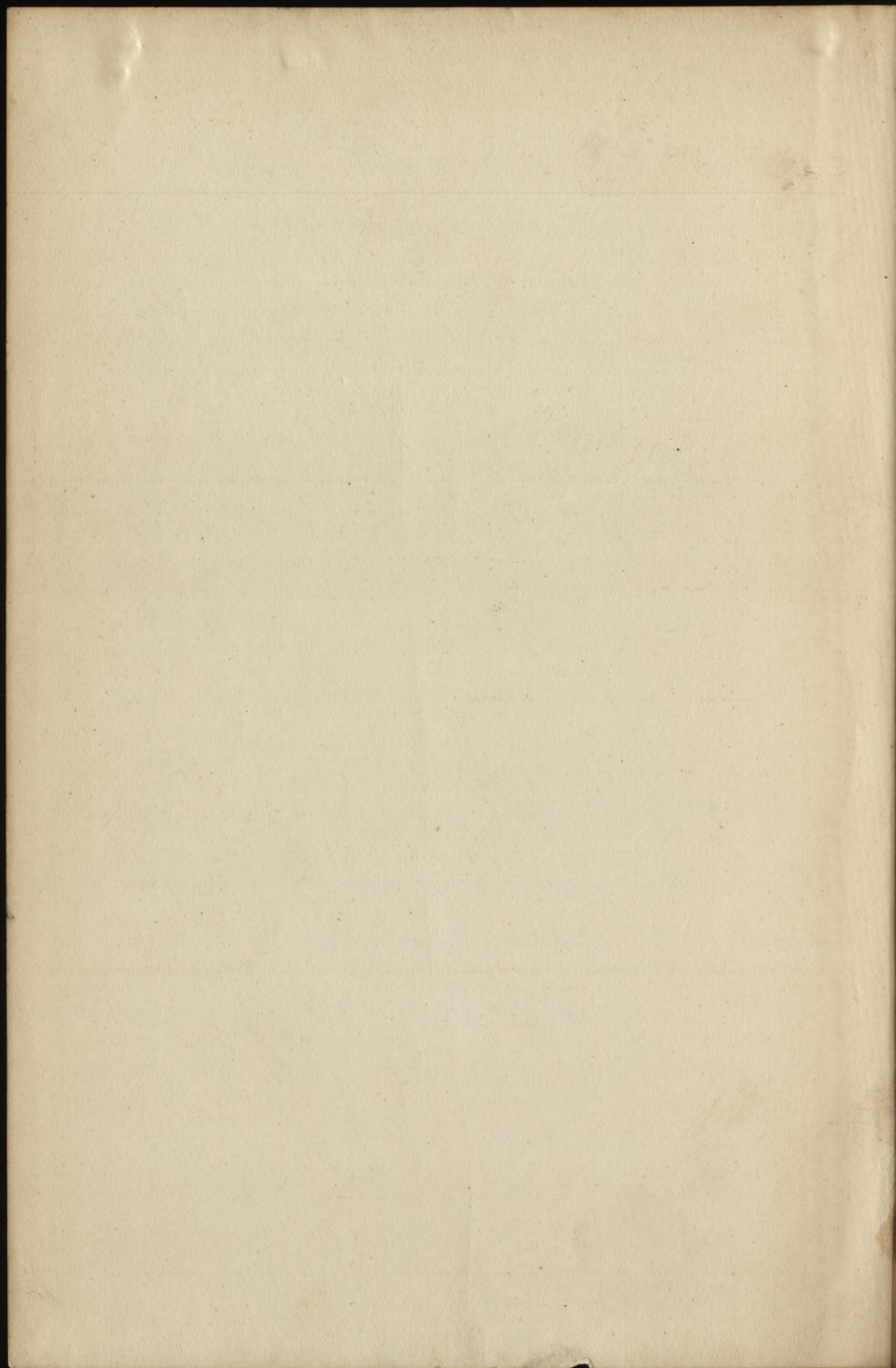

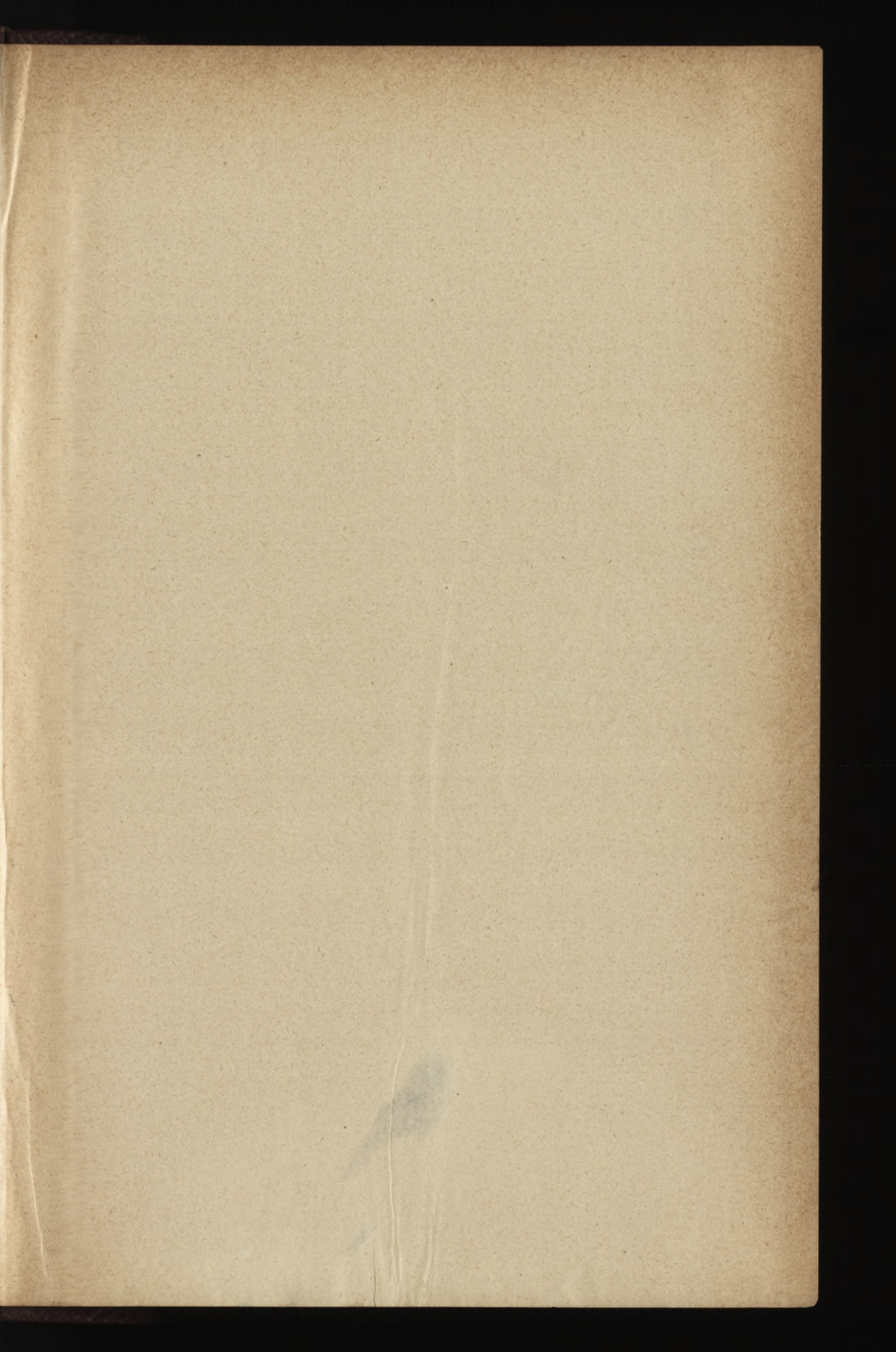

Politzer Zsigmond és fia könyvkiadóhivatalában (Budapestben) megjelent könyvek

Jogi compendiumok gyűjteménye.

XXII. Yerma: A római jog rövid vázlata. A kolozsvári egyetemi viszonyokhoz alkalmazva	1.60
XXIII. A magyar büntetőjog compendiuma	1.60
XXIV. Magyar telekkönyvi rendtartás compendiuma	1.60
XXV. Végrehajtási eljárás. — Csődjog compendiuma	1.60
XXVI—XXVIII. Bedő: A kereskedelmi jog rendszere	4.80
Késmárky István dr. Katholikus egyházi vagyonjog. 1900.	4.—
Kiss Albert dr. Az elévülés. Magánjogi tanulmány.	5.—
Kmety Károly. A közigazgatási jog kézikönyve III. kiad.	15.20
— A magyar közjog kézikönyve II. kiadás	8.80
— A magyar pénzügyi jog kézikönyve	10.—
Kováts Ferencz. Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században. (Sajtó alatt)	—.—
Láng Lajos. A vámpolitika az utolsó száz esztendőben	6.—
Lévy Béla dr. A magyar szabadalmi jog rendszere	3.20
Lucián. Klasszikus bűnperek	2.—
Mandelló Gyula. Adalék a középkori munkabérek történetéhez (Sajtó alatt)	—.—
Malthus. A népesedésről. Ford. György Endre. (Sajtó alatt)	—.—
Mayer S. A csődtörvény magyarázata irománypéldákkal	2.—
Meszlény A. Országbírói értekezéslet (21. és 156. §) és az osztrák polg. törvénykönyv	2.—
— Magánjog-politikai tanulmányok	5.—
— Mutató Zsögöd „Fejezetek”-hez	4.—
Navratil Ákos. A gazdasági élet elemi jelenségei	5.—
Nyulász János dr. Az örökösödési eljárásról szóló 1894: XIV.t.cz. s az arra vonatkozó összes törvények és rendeletek. Jegyzetekkel és magyarázatokkal. 1896. Angol kötésben	2.—
— Ugyanaz füzve	2.—
Oberschall. Visszaesésről	5.—
Perbeszédek a Sonnenberg-Ziegler bűnperben	1.—
Pikler Gy. A jog keletkezéséről és fejlődéséről. 1897.	6.—
— A büntetőjog bölcselete. IV. kiadás.	3.20
— Az emberi egyesületek és különösen az állam fejlődése	4.—
— A „jus” szó eredete és fogalmi és nyelvi rokonai. 1898.	—50
— A lelki élet fizikája	1.20
Popper. Esküdtek kátéja	—80
Pulszky Ágost dr. A nemzetiségről	—20
Raffay Ferencz dr. Házassági perrendtartás	2.40
— Eszrevételek a polg. perrendtartáshoz	1.40
— A különvagyon és közszerzevény kodifikálása	1.20
Rósa Ferencz dr. Váltótörvényi eljárás döntvényekkel	2.—
— Ugyanaz angol vászonkötésben	3.20
— Fejtegetések a biztosítási jog	1.60

Politzer Zsigmond és Fia könyvkiadóhivatalában (Budapesten) megjelent könyvek

Rósa Ferencz dr. A biztosítási törvény magyarázata	10.—
Rousseau. Művészetek hatása az erkölcsökre	—60
Sárkány A. A közigazgatási hatóságok elé utalt kihágások	5.—
Schwarcz G. dr. Római jogi gyakorlatok szemináriumi használatra.	
I. Válogatott czimek a Digestákból. Ad legem Aquiliam.	
IX. tit. II. 1897.	—60
II. Stammler R. Institutiói gyakorlatok	2.—
III. Mandati vel contra. lib. XVII. tit. I.	—80
IV. Iustinianus Institutiói. Latinul és magyarul. Ford. <i>Besnyő Béla</i> , ...	4.—
V. De hereditatis petitione. Lib. V. tit. III.	—80
Schwarcz G. dr. Ujabb magánjogi fejtegetések	5.60
Schwarcz G. dr. előadásai után <i>Besnyő Béla.</i> Institutiók és pandekták	11.20
Sohm Rudolf. Institutiók. Ford.: <i>Mautner és Schiller</i>	10.—
Somló B. A nemzetközi jog bölcseletének alapelvei	2.—
— Az erkölcs tulkövetelései	—40
Spencer Herbert synthetikus pilosophiájának kivonata. Összeállította <i>F. Howard Collins.</i> Fordítják Jászi Oszkár, Somló Bódog és Vámbéry Rusztem. Megjelen 1902. év végén. Előfizetési ára	10.—
Spencius. A jog- és állambölcselet. Kérdés- és feleletekben	1.80
Szentmiklósi: Magánjogi esetek	3.20
Tájékoztató a kir. curia és ítélőtábláknak 1900. június végéig hozott teljes ülési polgári döntv. és határozataihoz	1.—
Tetőtleni Á. és Feles S. Az ausztriai általános polgári törvénykönyv commentárja (Antal után). II. kiad. 1899.	6.40
Timon Á. Alkotmány- és jogtörténet.	12.—
Vámbéry R. dr. és Kálmán M. Magyar-német jogi szótár. Angol vászonkötésben	2.—
— Büntetőpolitikai követelések	3.—
— A házasság védelme a büntetőjogban	6.—
— A párba Angliában	—40
Vécsey Tamás dr. Római jogi seminarium. I. <i>Vécsey Tamás dr.:</i>	
A XII. táblás törvény töredékei	1.—
— II. <i>Vécsey.</i> Jogesetek.	2.—
Wellisz. A törvénytelen gyermek joga	—80
Wlassics Gyula dr. előadásai után <i>Tetőtleni Armin és Vámbéry Rusztem:</i> Büntetőjogi jegyzetek	12.—
Werbőczy Istv. Tripartitum corpus juris consuetudinarii regn. Hungariae. Magyarország szokásos jogának hármaskönyve. Ford.: <i>Csikó Kálmán dr.</i> (Latin-magyar szöveg.)	8.—
Wiener Moszkó. A magyar czukoripar fejlődése. 2 kötet	30.—
Zsögöd Benő. Magánjogi tanulmányok. 2 kötet	28.—
— I. 2—3. füzet. (Az „Öröklött és szerzett vagyon” nélkül) és II. kt. teljesen	24.—
— Fejezetek kötelmi jogunk köréből. I. kötet. II. kiadás	20.—

LESZIK K. KÖNYVKÖTŐ BUDAPEST

256286

NAVRATIL
A GAZDASÁGI
ÉLET
ELEM
JELENSÉGEI

Budapest
Politzer Zs. és fia